

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
LUSINE SAHAKYAN
ЛУСИНЕ СААКЯН

ՀԱՄՇԵՆԻ
ՄԱՆՐԱՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ
HAMŞEN (HEMŞİN)
MİKRO YER İSİMLERİ
МИКРОТОПОНИМЫ
АМШЕНА

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ

Լ ՈՒ Ս Ի Ն Ե Ս Ա Հ Ա Կ Յ Ա Ն
LUSINE SAHAKYAN ЛУСИНЕ СААКЯН

ՀԱՄՇԵՆԻ
ՄԱՆՐԱՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

HAMŞEN
MİKRO YER İSİMLERİ

МИКРОТОПОНИМЫ АМШЕНА

ԵՐԵՎԱՆ-YEREVAN-ЕРЕВАН
ԵՊՀ Հրատարակչություն, YDU Yayınları, Издательство ЕГУ
2012

ՀՏԴ 809. 198. 1
ԳՄԴ 81. 2 Հ
Ս150

Գիրքը հրատարակվում է ԵՊՀ Հայագիտական
Հետազոտությունների ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտաշխատող
Սերգեյ Վարդանյան

Գրախոսներ՝ Լեյդենի (Հոլանդիա) Համալսարանի
դոկտոր, պրոֆեսոր *Ուվե Բլեզդինգ*

ԵՊՀ Հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի վարիչ,
բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր
Ռուբեն Սաքապետյան

Սահակյան Լ. Ս.

Ս150 Համչենի մտերատեղանունները/ Լ. Ս. Սահակյան; ԵՊՀ,
Հայագիտ. հետազոտությունների ին-տ.; Խմբ.՝ Ս. Վար-
դանյան.-Եր.: ԵՊՀ Հրատ., 2012.- էջ:

Ուսումնասիրությունը նվիրված է ժամանակակից Թուրքիայի Ռիզեի նահանգի Համչեն (Հեմշին), Չամլիհեմշին, Արտաշեն գավառների համչենցիների խոսակցական թուրքերենում այսօր էլ գործածվող հայկական մտերատեղանունների քննությանը: Գրքում առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրվող շուրջ Հարյուր մանրատեղանուն հեղինակը գրառել է նշյալ շրջաններում 2010 թ. կատարած դաշտային աշխատանքների րնթացքում: Այդ տեղանունների բառաբանությունը ցույց է տալիս, որ դրանք բուն հայկական են, նրանցում առկա են հին և միջին Հայերենի արմատներն ու հիմքերը, բառակազմական ձևալիքները՝ հայերենի Համչենի բարբառի տեղական խոսվածքներից և թուրքերենից բխող հնչարտասանական նստվածքով: Ներկայացվում են նաև որոշակի ժողովրդագրական տեղեկություններ Արզվինի և Ռիզեի նահանգների համչենցիների մասին: Ուսումնասիրությունը նախատեսված է հայագետների, արևելագետների, տեղանվանագետների և ուսանողների համար:

ՀՏԴ 809. 198. 1
ԳՄԴ 81. 2 Հ

ISBN 978-5-8084-1529-4

© Սահակյան Լ. Ս., 2012

© ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2012

Bu kitap, Yerevan Devlet Üniversitesi, Armenoloji
Araştırmaları Enstitüsü'nün
Bilim Kurulu kararıyla yayınlanmıştır

Editör: Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Milli
Akademisi, Arkeoloji ve Etnografya
Enstitüsü araştırma görevlisi
Sergey Vardanyan

Eleştirmenler
(Reviewers): Leiden (Hollanda) Üniversitesi,
Doktor, Profesör
Uwe Bläsing

Yerevan Devlet Üniversitesi, Ermeni Dil
Tarihi Kürsüsü Başkanı, Doktor, Profesör
Ruben Sakapetoyan

Книга издается по решению ученого совета
Института арменоведческих исследований ЕГУ

Редактор: *Сергей Варданян*,
научный сотрудник Института
археологии и этнографии НАН РА

Рецензенты: *Уве Блезинг*,
Доктор, профессор Лейденского
университета (Нидерланды)
Рубен Сакапетоян,
Доктор филологии, профессор,
заведующий кафедрой истории
армянского языка ЕГУ

Գիրքը հրատարակում է
Գոր Կարախանյանի
մեկենասությամբ

Bu Kitap
Gor Karakhanyan'ın
himayesinde yayınlanmaktadır

Книга издается
при спонсорской поддержке
Гора Караханяна

Շնորհակալություն ենք հայտնում ուղևորության ընթացքում, Բիլբիլյանի ամառային արոտավայրում (յայլայում) և Քեմալիաշայում մեզ աջակցող և հյուրընկալող մեր համշենցի բարեկամներին ու նրանց ազգականներին՝ Ստամբուլի «Վոփա» երաժշտախմբի ղեկավար, երգիչ Հիքմեթ Աքչիչեքին, գրող Մահիր Օզքանին, «Բիր յաշամ» հանդեսի խմբագիր Ջեմիլ Աքսուին, ինչպես նաև Չամլիբեհնի և Համշեն գավառներում մեզ հյուրընկալող լրագրող ու գրող Ադնան Գենչին, լրագրող և հայրենագետ Ջան Ուզուր Բիրյոլին:

Gezi esnasında bizleri ağırlayan, yardımlarını esirgemeyen Bilbilan yaylası ve Kemalpaşa'da bulunan Hemşinli dostlarımıza ve akrabalarına, İstanbul'daki "Vova" müzik grubunun kurucusu ve vokalisti Hikmet Akçiçek'e, yazar Mahir Özkan'a, "Bir Yaşam" dergisinin editörü Cemil Aksu'ya, Çamlıhemşin ve Hemşin ilçelerinde bizi ağırlayan gazeteci/yazar Adnan Genç'e ve gazeteci/yazar Uğur Biryol'a teşekkürlerimi bildirmeyi borç sayarım.

Выражаем благодарность нашим амшенским друзьям и их родственникам, оказавшим нам содействие во время поездки и за гостеприимство в пастбище Билбилане и в Кемалпаше: певцу, руководителю музыкального ансамбля "Вова" Хикмету Акчичеку, писателю Маиру Озкану, редактору журнала "Бир яшам" Джемилу Аксу, а также принимавшим нас в провинциях Чамлыгэмшин и Амшен журналисту и писателю Аднану Генчу, журналисту и краеведу Джану Угуру Бирёлу.

Առաջարան

Գիտահետազոտական նպատակներով՝ 2010 թ. հուլիսին փոքր խմբով՝ այցելեցինք Թուրքիայի Արդվինի և Ռիզեի նահանգների (իլ) համալսարանների բնակավայրերը: Հնարավորություն ունեցանք բարբառագիտական և ժողովրդագրական դաշտային աշխատանքներ կատարել Արդվինի նահանգի Խոփայի (Հոփա) գավառի (իլչե) Քեմալփաշայի (նախկին Մաքրիյալ) ենթաշրջանում, նաև Արդահանի գավառում գտնվող Բիլբիլյան կոչվող ամառային արոտավայրում՝ յայլայում: Ճանապարհին՝ Բաղդաշան քրդարնակ գյուղի մոտ, մեր առջև խոյացավ մի հզոր, կիսականգուն բերդ, որը տեղացիներն այժմ էլ անվանում են Բազրատունի քալեսի (Բազրատունիների բերդ): Շարունակելով մեր ուղին՝ վերջապես հասանք ամպամերձ լեռների գրկում գտնվող Բիլբիլյանի արոտավայրը: Այստեղ չափազանց հետաքրքիր անակնկալ էր սպասվում. Խոփայի գավառի տարբեր գյուղերից եկած տարեցները հայերենի Համշենի բարբառի տեղական խոսվածքով երգեցին հնավանդ մեղե-

¹ Մեր խմբի կազմում էին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, Հայաստանի «Համշեն» հայրենակցական-բարեգործական Հ/կ փոխնախագահ, «Զայն համշենական» ամսաթերթի գլխավոր խմբագիր Սերգեյ Վարդանյանը, ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի գիտաշխատող, բանասեր Քեյթի Գունդակչյանը, «Լուսակն» հրատարակչության տնօրեն, բանասեր Ռուզան Սահակյանը և ուրիշներ:

զիններով ինքնատիպ խաղիկներ, ինչպես նաև պատմեցին հեքիաթներ ու գրույցներ²:

Արզահանից գնացինք Արտանուջ (Արզանուչ) քաղաք, ճանապարհին կանգ առանք հայտնի «Դժոխքի ձոր» (*Cehennem Deresi*) կիրճում, որտեղ ցեղասպանության տարիներին բազմաթիվ հայեր են կոտորվել³: Մինչև այսօր էլ տեղացիները հիշում են այդ սարսռազդու ոճրագործությունը: Հասնելով քաղաք՝ բարձր բլրի վրա տեսանք նաև Արտանուջի բերդը: Եղանք նահանգի կենտրոն Արզվին քաղաքում, ապա Խոփայի գավառի Քեմալփաշայի ենթաշրջանում, ուր հյուրընկալվեցինք «Վովա» երաժշտախմբի ղեկավար, համչենցիների մի շարք երգերի գրառող ու կատարող Հիքմեթ Աքչիչեքի և նրա ազգականների տանը, ուր վայելեցինք Համչենի բարբառով խոսքն ու խաղիկները: Հայրենագետ Հարուն Աքսուլի ուղեկցությամբ բարձրացանք Խոփայի գավառի համչենցիների ամենամեծ գյուղը՝ Բաշորա (*Խիզո*): Այն այսօր ունի 150 տուն բնակիչ:

Համչենցի մտավորականներ Հիքմեթ Աքչիչեքի, Ջեմիլ Աքսուլի, Մահիր Օզքանի և Ջան Ուղուր Բիրյուլի համաձայն այսօր հայերենի Համչենի բարբառով խոսող համչենցիների թիվը Արզվինի նահանգի Խոփա և Բորչկա գավառներում կազմում է մոտավորապես 20-25 հազար, իսկ Թուրքիայի մեծ քաղաքներում հաստատվածներով հանդերձ՝ ընդհանուր առմամբ՝ 30-35 հազար⁴: Նկա-

² Բիլբիլյան յայլալում և Խոփայի գավառում Սերգեյ Վարդանյանի հավաքած բանահյուսական նյութերը տե՛ս «Չայն համչենական» ամսաթերթ, Երևան, 2011, թիվ 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10:

³ Տե՛ս Ս. Վարդանյան, Մահմեդական համչենահայերը՝ Մեծ եղևոնի վկաներ, «Չայն համչենական» ամսաթերթ, Երևան, 2006, թիվ 3-4:

⁴ 18-րդ դարում Համչենի հայ բնակչության բուն մահմեդականացումից հետո համչենցիների մի մասը բուն Համչենից (այսինքն՝ ներկայիս Ռիզի նահանգի Չամլիհեմշին, Համչեն, Չայելի գավառները կազմող տարածքից) տեղափոխվել է Խոփայի և Բորչկայի գավառներ (այժմ՝ Արզվինի նահանգի կազմում), մյուս մասը մնացել տեղում, իսկ քրիստո-

տենք, սակայն, որ նրանք հայերեն գրել-կարդալ չգիտեն: Ընդամենը մի քանի համշենցի մտավորական գիտաճանաչողական նպատակներով սովորում է մեսրոպյան այբուբենը: Շնորհիվ Համշենի բարբառի պահպանման՝ այս շրջանների համշենցիների մի մասն ընդունում է իր հայկական ծագումը: Առհասարակ Խոփայի և Բորչկայի գավառներում տարածված են մարքսիստական, ըստ այդմ՝ աթեիստական գաղափարները, որոնք, մեր կարծիքով, որոշակի հոգեբանական ինքնապաշտպանական դեր են կատարում իսլամական-թուրքական միջավայրում: Սակայն նրանց մեջ կան նաև այնպիսիները, ովքեր ընդհանրապես խուսափում են իրենց ծագման մասին խոսել, կամ իրենց համարում են թուրք, իսկ լավագույն դեպքում՝ հոմշեցի (համշենցի)⁵:

նեոթյունը պահպանած հատվածը սփռվել է Աև ծովի հարավարևելյան, հետագայում՝ 19-րդ դարի վերջին-20-րդ դարի սկզբին, Հյուսիսարևելյան (առևտրական) ծովեզրյա շրջաններում: Համշենահայություն կրոնափոխության պատմության մասին մանրամասն տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Հ. Ա., Վէնէտիկ, 1806, էջ 397: Ս. Հայկունի, Նշխարներ. կորած ու մոռացուած հայեր, «Արարատ», Վարդաշատ, 1895, թիվ 7, էջ 239-243, թիվ 8, էջ 295-296: Պ. Թումայեանց, Պոնտոսի հայերը, աշխարհագրական և քաղաքական վիճակ Տրապիզոնի, «Լուսնայ», Տիփսիս, գիրք Բ (յուլիս), 1899, էջ 174-175: Լ. Խաչիկյան, Էջեր Համշինահայ պատմությունից, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թիվ 2, էջ 136-139: Յ. Տաշեան, Տայք, գրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրութիւն, Հ. Բ, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1980, էջ 20-21, 71-84: Ս. Վարդանյան, Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականցված Հայերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2004, թիվ 3, էջ 159-170: Լ. Սահակյան, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Հ. IV, Երևան, 2006, էջ 207-228: Ա. Մելքոնեան, Համշեն, պատմաաշխարհագրական ակնարկ (16-20-րդ դարեր), Համշեն եւ Համշենահայություն (գիտատեղովի նիւթեր), Երևան, Պէյրութ, 2007, էջ 26-33: Տե՛ս նաև *The Hemshin. History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*. Edited by H. H. Simonian, London and New York, 2007.

⁵ Հոմշեցի (համշենցի) ինքնանվան և թվաքանակի մասին տե՛ս Ս. Վարդանյան, Թուրքիայի կրոնափոխ հայության թվաքանակի

Շարունակելով մեր ճանապարհը՝ եղանք նաև Ռիզեի⁶ նահանգի Չամլըհեմշին (նախկինում՝ Վիջեալթը, Թարգմանաբար՝ Վիժեի տակ կամ Ստորին Վիժե) և Արտաշեն⁷ գավառների համշենցիների բնակավայրերում, հյուրընկալվեցինք Հեմ-շին (նախ-կինում՝ Համշեն) գավառի Չամլըթեփե (նախ-կինում՝ Զուղա/Զուգա) գյուղում՝ ստամբուլցի գրող և լրագրող Ադնան Գենչի ազգականների տանը: Կանգ առ-

վերաբերյալ, հայաստահամայն համշենցիներ, «Հանրագիտական» ամսագիր, Երևան, 2009, թիվ 10, էջ 8:

⁶ Ռիզեի նահանգն ունի 344 գյուղ (Bak; S. Nişanyan, *Adını Unutan Ülke, Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü, İstanbul, Everest Yayınları, 2010, s. XVI*), գրադեցնում է 3920 քառ. կմ տարածք, 11 գավառ, 21 սփյուռք, 2000թ. մարդահամարի համաձայն՝ 365.938 բնակիչ (Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük, c. II, İstanbul, Heyamola Yayınları, 2005, s. 983-987*): Ռիզեի գավառներն են Արղաշեն (հին անունը Արտաշեն), Չամլըհեմշին (հին անունը՝ Ստորին Վիջե>Վիժե), Չայլի (հին անունը՝ Մափալի), Ֆրնդըբլը (հին անունը Վիջե>Վիժե), Հեմշին (հին անունը՝ Համշեն), Իքիզլերե (հին անունը՝ Քուրաթի Սերա), Փազար (հին անունը՝ Աթինա), Իյիզերե (հին անունը՝ Ասփեթ), Դերեփազար, Գյուսեյսու (հին անունը՝ Պոտոմիա):

⁷ Արտաշենն ունի նաև Արղաշեն, Արտաշին, Արղաշին հնչարտասանական տարբերակները, և ըստ տեղական ժողովրդական ստուգարանության՝ տեղանունը բաղկացած է *արտ (գաշտ)+ա+շեն* (բնակավայր) բաղադրիչներից (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük, İstanbul, Heyamola Yayınları, 2005, c. I, s. 93-94*): Տեղանունների բառարանում այն նույնացվում է Արտաշեկ գյուղի հետ, որը գտնվում է Արղվին քաղաքից 70-75 կմ արևմուտք (տես *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 1, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1986, էջ 498): Արտաշենը Սև ծովին տեղանունը գավառ է, որը մտնում է Ռիզեի նահանգի մեջ և գտնվում Ռիզե քաղաքի կենտրոնից 46 կմ հեռավորության վրա՝ արևելքում, սահմանակից լինելով Ֆրնդըբլը (Վիջե/Վիժե), հյուսիսարևմուտքում՝ Փազար (Աթինա), արևմուտքում՝ Չամլըհեմշին (Վիջեի տակ/Վիժեի տակ) գավառներին, հարավում՝ Քաջքարի լեռներին և Էրզրումի նահանգին: Մակերեսը 742 քառ. կմ է: Ունի 58.588 բնակիչ, 1 սփյուռք, 38 գյուղ: Տարվա բոլոր եղանակներին այստեղ տեղումնալից է: Համարվում է Թուրքիայի ամենից խոնավ շրջանը: Բնակչության հիմնական զբաղմունքը թեյամշակումն է: Լեռնային գոտիներում զբաղվում են անասնաբուծությամբ և անտառազործությամբ (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük, c. I, s. 93-94*):

նելով Այգերի (Արտեր) ամառային արտավայրում, որն այսօր գրոսաչրջուծյան կենտրոն է, այցելեցինք պատմական Զիլ քալե < Զիր քալե (Ներքին բերդ)⁸, Մաքրևիս (Քոնաքլար), Չինչիվա (Շնչիվա, Շենյուվա), Չաթ (Տափ) գյուղերը: Ողջ ուղևորության ընթացքում առանձնակի տպավորություն էր գործում Համշենի բնաշխարհն՝ իր յուրահատկություններով: Թավշյա կանաչ, անանցանելի և ստվարախիտ դարավոր անտառների գլխին քողի նման իջնող մուժը, արագահոս Ֆորթունա, Խալա, Համշեն գետերը, նրանց վրա կառուցված հնագույն կամարատիպ կամուրջներն անասելի հմայիչ էին:

Այլ է պատկերը Ռիզեի նահանգի Համշենցիների շրջանում: Այստեղ թուրքացումն առավել խոր արմատներ է գցել: Ռիզեի Համշենցիները մոռացել են իրենց մայրենին՝ հայերենը, և խոսում են թուրքերեն: Ոմանք, թեև ընդունում են իրենց հայկական ծագումը, սակայն անմիջապես հավելում են, որ արդեն թուրքացել են: Նրանց միջավայրում շրջանառվում է այն տեսակետը, որ նրանք սերվել են թյուրքական ցեղերից⁹: Չամլըհեմշինցի լրագ-

⁸ Համշենահայ ազգագրագետ Ս. Հայկունին, իր գրառած մի ավանդության համաձայն, Զիլ քալեն նույնացնում է Արտաշենի բերդի հետ, գրելով, որ Բագրատունյաց թագավորական ցեղից սերած «երկու անուանի մարդ կը լինին Համշենի մէջ Գրիգոր և Մարտիրոս»: Մարտիրոսը որոշում է Գրիգորի աղջկան կնության վերցնել իր որդու՝ Արտաշենի համար: Գրիգորը, սակայն, չի համաձայնվում, այդժամ «Մարտիրոս գինու գորութեամբ Գրիգորի երկիրը կը մտնէ, կը պատերազմի, կը յաղթէ, կառնէ աղջիկը, կպսակէ Արտաշենի վերայ: Արտաշէն Գրիգորի երկրին մէջ, Համշենի մեծ գետի վերի ակներուն մօտ մի հսկայ բերդ կը կառուցանէ, որ այսօր ևս Արտաշէն կառուի» (Ս. Հայկունի, նշվ, աշխ., էջ 296-297):

⁹ Այդ մասին տե՛ս նաև İ. Karaca, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, İstanbul, Chiviyazıları Yayınevi, 2006, s. 57-60. M. Özkan, *Hemşinli Kişiliği Üzerine, Hemşin Toplumunun Travması*, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>. Can Uğur Biryol, *Hemşinliler Ermeni mi?, Radikal*, İstanbul, 2005, Haziran, 12. Տե՛ս նույնի հայերեն թարգմանությունը, Զ. Ու. Բիրյոլ, Հեմշինցիները Հայե՞ր են, Հեմշինցիների մասին: Թուրքերենից թարգմանեց Լ. Սահակ-

րող և հայրենագետ Ջան Ուղուր Բիրյոլը, որի գրչին է պատկանում նաև «Համշենցիներ, արտագնա աշխատանք և հրուշակագործություն»¹⁰ արժեքավոր պատմաագագրական ուսումնասիրությունը, իր հոգվածներից մեկում գրում է. «Այսօր Համշենցիների մեծամասնությունը մերժում է իր հայ լինելը: Իրականում, շրջանում օգտագործվող տեղանունների և առօրյա կյանքում կիրառվող առարկաների անունների չափ է նրանց տեղական հայրենները»¹¹: Սակայն այստեղ էլ կան այնպիսիները, ովքեր իրենց թուրք չեն համարում, այլ ուղղակի՝ համշենցի (Hemşinli): Նշենք, որ այսօր էլ Ռիզեի մի շարք շրջաններում արմատական իսլամը շարունակում է ամուր գիրքեր ունենալ¹²: Թեև այստեղ մարքսիզմի դադափարակիրների նույնպես հանդիպեցինք, սակայն սկսած 1950-ական թթ. թուրքիայում զարգացում և տարածում ստացող իսլամական կառույցները լրջորեն ազդել են Ռիզեի համշենցիների վրա ևս: Խիտ բնակեցված գյուղերում և վարչական կենտրոններում բացվել են դուրանի շրջանային, անգամ գիշերօթիկ դասընթացներ, շատացել են մզկիթները, որի հետևանքով համշենցիների մեջ կարելի է հանդիպել նաև մոլեռանդ մահմեդականների¹³:

Տեղացիների հետ մեր զրույցներից պարզվեց, որ Ռիզեի նահանգի Աև ծովի առափնյա շրջաններում գերակշ-

յանը, «Չայն Համշենական» ամսաթիվը, 2006, թիվ 11-12: Տե՛ս նաև նույնի՝ Etnik Bir Kimlik Olarak Hemşinliler, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>:

¹⁰ C. U. Biryol, *Hemşinliler Göç ve Pastacılık, Gurbet Pastası*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2007.

¹¹ C. U. Biryol, Etnik Bir Kimlik Olarak Hemşinliler, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>.

¹² Քեմալ Նարի Ունալ, Սենոզ (էքսանոց), մեկ այլ Համշեն, թարգմանեց և ծանոթագրեց Լ. Սահակյանը, «Չայն Համշենական» ամսաթիվը, 2010, թիվ 7-8:

¹³ Քեմալ Նարի Ունալ, Սենոզ (էքսանոց), նույն տեղում:

ուում են լազական բնակավայրերը, իսկ նահանգի խոր-
 քում՝ լեռնային հատվածներում, հիմնականում համշե-
 նարնակ գյուղեր են: Սակայն պետք է արձանագրենք, որ
 Ռիզեի նահանգի Չամլըհեմշինի գավառի համշենցիների
 գյուղերի մի մասն արդեն դատարկված է: Ինչպես մեր
 ուղեկիցներն էին ասում, գավառի բնակիչներից շատերը
 կենսական ծանր պայմանների պատճառով և աշխատանք
 գտնելու հույսով դուրս են եկել իրենց բնօրրանից և տե-
 դափոխվել ավելի մեծ քաղաքներ: Ամռանը նրանք ժա-
 մանակավորապես հանգստի նպատակով ետ են վերա-
 դառնում: Համաձայն Ջան Ուղուր Բիրյոլի՝ Չամլըհեմշի-
 նում բնակչության թիվն ամռան ամիսներին հասնում է
 6-7 հազարի, իսկ ձմռանը՝ 2400-ի: Նրանից տեղեկա-
 ցանք, որ ամբողջ Թուրքիայում չամլըհեմշինցիների թի-
 վը, ոչ պաշտոնական տվյալներով, հասնում է 30 հազա-
 րի: Ըստ Ա. Գենչի՝ դեռևս 25 տարի առաջ Համշեն գա-
 վառի 80 տուն ունեցող Ջուղա/Ջուգա գյուղից դուրս է
 եկել 40 տուն, այժմ այնտեղ մշտական բնակելի է ընդամե-
 նը 10 տուն, իսկ 30 տուն ծառայում է որպես ամառանոց:
 Քորոջ գյուղում էլ իրավիճակը տարբեր չէ, այն ունի
 մշտական բնակելի 15-16 տուն, ամռանը որպես ամառանոց
 բնակելի է 40-50 տուն, Մաքրեխում 60 տնից այժմ բնա-
 կելի է միայն 10-ը, Չաթ (Տափ) գյուղում ձմռան ամիսնե-
 րին ոչ ոք չի ապրում, իսկ ամռանը՝ մոտ 50 հոգի: Ավի-
 լացնենք նաև, որ, ըստ Արդաշեն գավառի Օջե գյուղի
 բնակիչ Նուրեթին Քեփենեկի, Արդաշենի գավառում համ-
 շենցիների թիվը մոտավոր հաշվումներով 3 հազար է:
 Համշենցի Քեմալ Նարի Ունալի համաձայն (ծնունդով՝ Սե-
 նոզի շրջանի Ջութինչ գյուղից նախկինում Սենեձորի, էք-
 սանոցի շրջան) Չայելիի (Մափավրի) գավառի 25 հազար
 բնակչից 8 հազարն է համշենցի:

Նշենք, որ ըստ Ջան Ուղուր Բիրյուլի և Հիբմեթ Աբչի-
չեքի՝ Ռիզեի նահանգի Համչեն, Չամլըհեմչին, Արտաշեն,
Ֆընդըքլը, Փազար, Չայելի, և Իքիզգերե գավառներում
բնակվող և Թուրքիայի այլ քաղաքներ տեղափոխված՝
մայրենի բարբառը վաղուց մոռացած համչենցիների թի-
վը, մոտավոր հաշվումներով, 50-60 հազար է:

Այսպիսով, դաշտային այս աշխատանքների ընթացքում
ինձ հաջողվեց գրառել ու ձայնագրել ժողովրդագրական և
ազգագրական բացառիկ նյութեր, խաղիկներ, Համչենի
բարբառի նմուշներ, նկարահանել պարեր, լուսանկարել
գյուղեր, կամուրջներ, աղբյուրներ, ջրվեժներ, ինչպես նաև
գրանցել անձնանուններ, տեղանուններ և մանրատեղա-
նուններ: Դաշտային աշխատանքների ընթացքում իմ կա-
տարած բոլոր ձայնագրություններն ու նկարահանումները
պահվում են իմ անձնական արխիվում:

Մասնավորապես, սույն ուսումնասիրության միջոցով
առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրվում
առանձնակի արժեք ներկայացնող բազմաթիվ մանրատե-
ղանուններ (*mikrotoponym*)¹⁴:

¹⁴ Այս ուսումնասիրության համառոտ տարրերակները տե՛ս Լ. Սահակ-
յան, Այցելություն Համչեն, մոռացվող տեղանուններ և անձնանուն-
ներ, «Չայն համչենական» ամսաթերթ, 2010, թիվ 9-10, նույնի՝ ձանա-
պարհորդություն Համչեն, «Լուսակն» հանդես, Երևան, 2010, թիվ 2, էջ
12-13:

Միկրոտեղանունների լեզվական և պատմամշակութային արժեքը

Ռիզեի նահանգում ապրող նախկինում բռնի մահամեղականացված համշենցիների ներկայիս սերունդները, թեև մոռացել են իրենց նախնիների մայրենին՝ հայոց լեզուն, կորցրել են հայկական ինքնութունը, այսուամենայնիվ՝ նրանք շարունակում են գործածել իրենց բնակավայրերի՝ մեծերից ավանդված տեղանուններն ու մանրատեղանունները, ինչպես նաև բազմաթիվ կենցաղային բառեր: Կան այնպիսի տեղանուններ, որոնք երբեմն ենթարկվելով բառապատկերի լրիվ աղճատման՝ առաջին հայացքից թվում են օտար, անհասկանալի: Իրականում, սակայն, տեղական բարբառային կամ օտար հնչյունական շղարշով պատված տեղանվան մեջ անթեղված է մաքուր հայկական բառն՝ իր ձևությամբով հանդերձ:

Ըստ այդմ էլ՝ Համշենի տեղանունների վերականգնումը բարդ խնդիր է, քանի որ դրանք հիմնականում կազմվել են տեղական բարբառային բառապաշարից՝ խոսվածքային հնչարտասանական նստվածքով: Նշենք, որ Համշենի բարբառը համարվում է հայերենի ամենից խրթին բարբառներից մեկը: Ըստ մեծանուն հայագետ Հրաչյա Աճառյանի՝ այն «հարուստ է զբարարի այնպիսի հազվագյուտ բառերով, որ ոչ մի բարբառի մեջ կարելի չէ գտնել»¹⁵ և նրա-

¹⁵ Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1947, էջ 12:

նում պահպանված գրաբարյան լեզվական շերտերը¹⁶ վկայում են բարբառի հնագույն լինելու մասին: Ինչպես ստորև ցույց կտանք, այդ են փաստում նաև շրջանի տեղանուններում առկա վաղնջահայկական արմատներն ու ավանդները:

Հ. Աճառյանը, ուսումնասիրելով Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության, այդ թվում՝ իսլամացման քաղաքականության հետևանքով Սև ծովի հյուսիսային ափերում հաստատված քրիստոնյա համչենահայերի խոսակցական լեզուն, այն համարում է Համչենի ինքնուրույն բարբառ¹⁷, որը պատկանում է հայ բարբառների արևմտյան խմբակցության «Կը» ճյուղին: Խոսվել է Համչենի, Տրապիզոնի, Սամսոնի (Ջանիկ), Գիրասունի (Կիրասուն), Օրդուի տարածքներում և հարակից վայրերում, Ճորոխի ավազանի բնակավայրերում: Համչենի բարբառն ունի իր խոսվածքային յուրահատկություններն ու հնչյունական տարբերությունները¹⁸: Ցայսօր համապարփակ չեն ուսումնասիրված Համչենի բարբառով խոսող մահմեդական համչենցիների խոսվածքները, թեև եղել են առանձին անդրադարձներ և հոդվածներ¹⁹: Այս բացը զգալի չափով լրացրեց Սերգեյ Վարդանյանի 2009թ. լույս տեսած արժեքավոր մենագրությունը²⁰: Գրքում հեղինակը հրապարակել է 1944թ. Աջարիայից

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 14:

¹⁹ G. Dumézil, Notes sur le parler d'un Arménien musulman d' Ardala. (Vilayet de Rize), *Revue des Etudes Arméniennes*, tome 2, Paris, 1965, p. 136-142. Նույնի՝ Trois récites dans le parler des Arméniens musulmans de Hemşin. *Revue des Etudes Arméniennes*, tome 4, Paris, 1967, p. 19-39. Նույնի՝ Un Roman Policier en Arménien d'Ardala. *Revue des Etudes Arméniennes*, tome XX, Paris, 1986-87, p. 7-27. Bert Vaux, Homshetsma. The language of the Armenians of Hamshen, *The Hemshin*. Edited by Hovann H. Simonian, London and New York, 2007, p. 257-278.

²⁰ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համչենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ), ԵՊՀ

Միջին Ասիա արտրված նախկինում կրոնափոխված Համշենցիներից դեռևս 1980-ական թթ. իր հավաքած բարբառային, բանահյուսական նյութերը: Աշխատությունում տեղ են գտել նաև Արդվինի նահանգի Խոփայի և Բորչկայի գավառների Համշենցիներից գրառված մի շարք խաղիկներ, ինչպես նաև Հեղինակի տարիների անխոնջ աշխատանքի արդյունքում հավաքված Խոփայի խոսվածքի բառարանը: Հ. Աճառյանի և Ս. Վարդանյանի այս ուսումնասիրությունները կարևոր բանալի են եղել տեղանվանական մեր ճշգրտումների և բառաքնությունների համար:

Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական փաստերը, Համշենի տեղանուններն ունեն հնչյունական տարբերակներ²¹ Թեջինա>Թեզինա, Թուլենինչ>Թուլանըչ, Թուլենես>Թուլոնիս, Զուլինչ>Չուլինիչ-Չոլինես>Չոլինուր, Բալախոր>Բելահոր> Բիլահոր>Փարահոլ, Մեսահոր>Միսահոր, Մաքրեիչ> Մաքրեիս և այլն²²: Այս օրինակները վկայում են, որ ներկայիս Ռիզեի նահանգի Համշենցիների խոսակցական լեզուն ունի խոսվածքներ: Նշենք, որ Ռիզեի նահանգի Համշենցիների խոսակցական թուրքերենը ևս բարբառային դրսևորում է, և իր հնչյունական համակարգով տարբերվում է գրական թուրքերենից: Գրառման ընթացքում պարզ դարձավ, որ Չամլըհեմձինի գավառում թե՛ թուրքերեն, և թե՛ Համշենի բարբառային բառերն արտաբերելիս նրանց խոսակցականում առկա է չ>ց, ծ>ձ բաղաձայնների հնչյունափոխությունը: Թուրքերենն չիմեն (մարգագետին) բառն արտասանում են

Հրատ., Երևան, 2009, 428 էջ: Ս. Վարդանյանն, ուսումնասիրելով Խոփայի Համշենցիների լեզուն, եզրակացնում է, որ այն Համշենի բարբառի առանձին խոսվածք է և ունի երկու ենթախոսվածք արզրլեցիների և թուրքեանցիների (այսինքն՝ Արդալա գյուղի բնակիչների և դրսեցիների), նշվ. աշխ., էջ 68:

²¹ O. Yaman, Etniklik ve Hemsin Üzerine, *Halkbilimi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türk Halk Bilimi Topluluğu, 1998, N 7, s. 56.

²² Քեմալ Նարի Ունալ, Սենոզ (էքսանոց), մեկ այլ Համշեն, նույն տեղում:

ցիմեն, չայ (թեյ) > ցայ, Հայերեն խաչ > խաց, ծեղ > ձեղ *և այլն*:
Ըստ այդմ էլ՝ այս տարածքի տեղանունների բառաքննութ-
յան համար խիստ կարևոր է հաշվի առնել նաև բարբառից
եկող հնչյունական առանձնահատկությունները:

Համշենի հայկական տեղանուններ են հիշատակում
Մխիթարյան միաբաններ Մինաս Բժշկյանը²³, Ղուկաս Ին-
ճիճյանը²⁴, Ղևոնդ Ալիշանը²⁵, Հակոբոս Տաշյանը²⁶, ինչպես
նաև Տեր Պողոս քահանա Թումայանցը²⁷ և համշենահայ
ազգագրագետներ ու բանահավաքներ Սարգիս Հայկունին²⁸
և Բարունակ Թողաքյանը²⁹:

Տարածաշրջանում հանդիպում ենք նաև հունական ու լա-
զական ծագում ունեցող բազմաթիվ տեղանունների: Ավելի
ուշ այնտեղ հաստատվել են թյուրքական ցեղերը՝ բերելով ի-
րենց տեղանունները կամ եղածների վրա հավելել լեզվական
մակաշերտեր: Հետագայում Օսմանյան կայսրության և հան-
րապետական Թուրքիայի ղեկավար շրջանակներն այլ նա-
հանգների տեղանունների հետ պաշտոնապես փոխել են նաև

²³ Մ. Բժշկյան, Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով, Վենետիկ, 1819:

²⁴ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, էջ
397: Տն՝ այդ մասին նաև՝ Ա. Մելքոնյան, նշվ. աշխ., էջ 32-33:

²⁵ Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Ս. Ղաղար, 1855, էջ 39:

²⁶ Յ. Տաշեան, Տայք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-տեղագրա-
կան ուսումնասիրութիւն, հ. Բ, էջ 20-21, 71-84:

²⁷ Պ. Թումայանց, Պոնտոսի Հայերը, աշխարհագրական և քաղաքա-
կան վիճակ ճրարագրոնի, գիրք Բ (յուլիս), էջ 175:

²⁸ Ս. Հայկունի, Նշխարներ. կորած ու մոռացուած Հայեր, «Արարատ»,
1895, թիվ 8, էջ 296: Նշենք, որ ցարական Ռուսաստանի, Խորհրդային
Միության ուղղման, ինչպես նաև թուրքական և հայկական քար-
տեղների հիման վրա Համշենի հայկական տեղանունների մի ցուցակ է
կազմել և հրատարակել Ա. Եղիազարյանը, Համամարեն-Համշենի հայկա-
կան տեղանունները, «Չայն համշենական», 2008, թիվ 9-10, 11-12,
2009, թիվ 1-2: А. Егвазарян, Армянские топонимы вАмамашена-вАмшена,
“Азиатско-Понто”, Выпуск второй, Краснодар, 2009, с. 94-100.

²⁹ Բ. Թողաքյան, Համշենահայերի ազգագրությունը, Հայ ազգագ-
րություն և բանահյուսություն, Նյութեր և ուսումնասիրություններ,
հ. 13, ՀԱՍՀ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1981, էջ 29:

Ռիդելի կազայի³⁰ գրեթե բոլոր գյուղանունները: 1913թ. դեկտեմբերի 16-ին (2 Kanun-ı evvel 1329) Գավառային վարչութ-
 յան խորհրդի կազմած Ռիդելի կազայի նահիյեների³¹ հին և
 նոր տեղանունների ցուցակը գտնվում է Թուրքիայի գլխա-
 վոր արխիվում³²: Այդ ընթացքում փոխվում են նաև Համշե-
 նի նահիյեի գյուղանունները³³: 1916թ. հունվարի 5-ին էնվեր
 փաշայի՝ երկրում հայկական, հունական, բուլղարական և
 այլ ոչ մահմեդական տեղանունների փոփոխման հրամա-
 նագրից հետո նույն թվականի հուլիսի 3-ին Տրապիզոնի նա-
 հանգապետարանը կազմում է 23 էջանոց մի ցուցակ, որում
 ընդգրկված էին Սամսոնից մինչև Արզվին ընկած տարա-
 ծաշրջանի գյուղերի հին ու նոր անունները³⁴: (Տեղանուննե-
 րի թուրքացման այս քաղաքականությունն ավելի մանրա-
 մասը քննել ենք առանձին գրքով)³⁵:

Համշենահայություն ազգագրության խորագրիտակ մաս-
 նագետ Բ. Թուլաքյանը՝ ծնունդով Տրապիզոնի Կյուչանա
 գյուղից, ժամանակին այս առթիվ գրել է, որ Համշենի շրջա-
 նի և «հետագայում ողջ Պոնտոսով մեկ սփռված Համշենա-
 հայերի հիմնադրած կամ նրանցով բնակեցված բնակավայրե-
 րի մեծ մասի անվանումները թուրքական իշխանություննե-
 րի կողմից կամ հիմնովին փոխվել են, կամ էլ աղավաղվել
 այնպես, որ հայկականի ոչ մի նշույլ չի մնացել»³⁶:

³⁰ Կազա - Օսմանյան վարչական միավոր, գավառ, շրջան:

³¹ Նահիյե - Օսմանյան վարչական միավոր, շրջան, գյուղախումբ:

³² A. Yüksel, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, Bayrak Matbaası, 2005, s. 12:

³³ K. Hoşoğlu, *Köylerin Eski İsimleri*, Eski İsimler Hakkında bilgiler, Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.

³⁴ A. Yüksel, նշվ աշխ., էջ 14: Sê u lwan M. Safi, *Rizede Tahrir Özur Envanteri*, Has Matbaacılık, 2007, s. 6-7 A. Taşpınar, *Rize Tarihi*, Rize, 2004, s. 576-580.

³⁵ L. Sahakyan, *Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey* (անգլերեն, հայերեն, ռուսերեն), Montreal, Arod Books, 2010.

³⁶ Բ. Թուլաքյան, *Համշենահայերի ազգագրությունը*, էջ 29:

Այդուհանդերձ, կատարածս գրանցումները հաստատում են, որ թուրքական իշխանություններին այդպես էլ չի հաջողվել Համշենի, Չամլըհեմշինի և Արտաշենի գավառների բնակչության հիշողությունից ամբողջությամբ արմատախիլ անել դարերի խորքից եկած տեղանունները, մասնավորապես՝ մանրատեղանունները:

Ադնան Գենչի «Աշխատասեր կանանց երկիր Համշենը» գրքի վերջում կցված բառարանում ևս բերված են Համշենի մի շարք մանրատեղանուններ³⁷: Որոշ մանրատեղանուններ կան նաև Համշենցի ուսումնասիրող Իրրահիմ Քարաջայի «Համշեն, պատմություն, լեզու, ավանդույթներ և սովորույթներ» գրքում³⁸: Իրենց մայրենին մոռացած մահմեդական բաշ-Համշենցիների խոսակցական թուրքերենում հղանդացի գիտնական Ուվե Բլեզինգը ևս բազմաթիվ բարբառային բառերի հետ գրի է առել մի շարք մանրատեղանուններ՝ Ագինջոյ, Աղփէնոջ, Աղվէչուր, Անուչդէդ, Այգէր (Արտէր), Բուչէղաջոյ, Էնթիփոս, Սանթիփոս, Հէդիփոս, Քէթմէջ, Փալաքչուր, Փալչօվիթ, Սալ, Սալէչուր, Արդէշէն, Ավէլօր, Ջէմաքդափ, Չէյմաքչուր, Գաղնութ, Գալէր, Քօյդութ, Մայք, Մէչօվիթ, Մէղվօր, Փօքութ, Սօխօվիթ: Անձնանուններից Ու. Բլեզինգը գրանցել է՝ Ափէլ, Ավէդիք, Առաքէլ, Արաթին-օղլու, Խօշօր, Մէղդէսի-օղլու, Մաթիլ³⁹:

³⁷ A. Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi Hemşin*, 2 basım, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 114-152.

³⁸ İ. Karaca, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, s. 76-124.

³⁹ U. Bläsing, *Armenisches Lehngut im Türkkeitürkischen am Beispiel von Hemşin*, Amsterdam-Atlanta, GA, 1992, p. 91-95. Տե՛ս նույնի՝ *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*, Amsterdam-Atlanta, GA, 1995, p. 124-139. Նույնի՝ *Armenian in the vocabulary and culture of the Turkish Hemshinli (տե՛ս The Hemshin. History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Edited by H. H. Simonian, London and New York, 2007, p. 282, 283, 285, 287, 288, 289, 293).

Սույն ուսումնասիրութեան շրջանակում կներկայացնենք Ռիդելի նահանգի Չամլըհեմշին գավառում գտնվող Այդերի (իմա՝ Արտեր, բարբառին բնորոշ ր>յ հնչյունափոխութեամբ⁴⁰) յայլայում (ամառային արտավայր), Մաքրեխ (ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ Մակրեվինց⁴¹) և Չինչիվա (ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ Շնչիվա⁴²), Արտաշենի գավառի Օջե (իմա՝ Օձե-Լ. Ս.) գյուղերում մեր գրանցած շուրջ հարյուր հայկական մանրա կամ այլ բնորոշմամբ՝ ժողովրդական տեղանունները, որոնք գալիս են լրացնելու տեղանվանական վերոնշյալ ցանկերը:

Ցավոք, կան այնպիսի թուրք հեղինակներ, ովքեր բացահայտ հայկական մանրատեղանվան մեջ արհեստականորեն փնտրում են թյուրքական, զրդզական, կարաչայական արմատներ և ածանցներ՝ նպատակ ունենալով ժխտել Համշենում հայկականութեան որևէ հետքի գոյութիւնը: Այդպիսի նկրտումներով աչքի է ընկնում թուրք հեղինակ Ս. Արըջըն, որը 2008թ. հրատարակած իր «Դամբուրի պատմութիւն...»⁴³ գրքում, հետեւելով հայտնի թուրք կեղծարարներ Քըրզըրօղլուի⁴⁴ և Սաքաօղլուի⁴⁵ մեթոդներին, Համշենի տարբեր շրջանների ակնհայտ հայկական տեղանուններն ու բառերը (մի քանի բացառութեամբ) հայտարարում է թյուրքական ծագ-

⁴⁰ U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet* p. 127.

⁴¹ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, էջ 397:

⁴² Ղ. Ինճիճեան, նույն տեղում:

⁴³ S. Arıcı, *Dambur Tarihi, Hemşin-Purim Etimolojik Sözlüğü*, I Basım, İstanbul, Kizkulesi Yayıncılık, 2008.

⁴⁴ M. F. Kırzioğlu, *Selim Çağında Hopa ile Arhavi Köyleri*, TFA içinde, yıl 17, c. X, no. 201 (Nisan 1966), İstanbul.

⁴⁵ M. A. Sakaoğlu, *Dünden Bugüne Hemşin. Karadeniz'den Bir Tarih*, Ankara, Yeniyurt Yayınları, 1990.

ման: Թուրք հեղինակների այդօրինակ կեղծիքները նկատել
և քննադատել են նաև Ու. Բլեզինգը⁴⁶ և Ն. Մկրտչյանը⁴⁷:

Նշենք, որ հայկական աղբյուրներում, հասկանալի պատ-
ճառներով, շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել
մանրատեղանունների մասին: Հիմնականում ուշադրության
կենտրոնում են եղել վարչական ավելի մեծ ու հայտնի միա-
վորները, լեռներն ու լեռնաշղթաները, գետերն ու լճերը:
Միանգամայն իրավացի է Ս. Տեր-Սիմոնյանը, գրելով.
«...ազգագրական բազմաժանր և լայնածավալ աշխատանք-
ներում բացակայում են ժողովրդական տեղանունների պահ-
պանման, նրանց ծագումնաբանական, պատմահնագիտա-
կան, մշակութային և լեզվական հարցերին վերաբերող և
պարզաբանող գիտական ամբողջական հետազոտություն-
ներ»⁴⁸: Ուստի, մեր սույն ուսումնասիրությունն ունի նաև
այս բացն ինչ- որ չափով լրացնելու նպատակ:

* * *

Այժմ համառոտ անդրադառնանք տեղանուն և մանրատե-
ղանուն հասկացություններին: Ինչպես հայտնի է, toponym
(տեղանուն) տերմինն առաջացել է հունարեն «topos»-տեղ և
«onoma»-անուն բառից: Ելնելով օրյեկտների մեծությունից
տեղանունները բաժանվում են երկու գլխավոր խմբի՝ մակրո-
տեղանուններ և մանրատեղանուններ (մանրատեղանուն-
ներ): Մակրոտեղանունները բնության և մարդու ստեղծած

⁴⁶ Ս. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen insbesondere dem Hemşindialekt*, p. 129.

⁴⁷ Ն. Մկրտչյան, Հայերենից փոխառյալ բառեր թուրքերենի բարբառ-
ներում, «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 2007, էջ 44-46:

⁴⁸ Ս. Տեր-Սիմոնյան, Աշտարակի ժողովրդական տեղանունների բառա-
բան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2008, էջ 13:

խոշոր օբյեկտների, վարչաքաղաքական միավորների անուններն են: Կախված օբյեկտների բնույթից՝ տեղանունները բաժանվում են հետևյալ տեսակների՝ բնակավայրի անուններ՝ օյկոնիմներ (ծագել է հունարեն «oikos»-բնակարան, տուն բառից), հիդրոնիմներ (հունարեն «hydro»-ջուր բառից) և օրոնիմներ (լեռնանուններ՝ հունարեն «oros»-լեռ բառից):

Մանրատեղանունները հայտնի են միայն մարդկանց որոշակի խմբին: Դրանք փոքր միավորների՝ արոտավայրերի, կալերի, ճահիճների, անտառների, բլուրների, գետակների, առվակների, հանդերի, ձորակների, ջրհորների անուններ են⁴⁹: Վերջին շրջանում մասնագիտական գրականության մեջ ավելի հաճախ կարելի է հանդիպել մանրատեղանուն տերմինի գործածությանը: Ն. Պողոսեկայան այն բնութագրում է հետևյալ կերպ. «...ավելի հաճախ բնութայան, Ֆիզիկա-աշխարհագրական օբյեկտին տրվող հատուկ անուն է, ավելի հազվադեպ՝ մարդու ստեղծած օբյեկտին տրվող հատուկ անուն է, որ ունի գործածության նեղ ուղիք և գործում է միայն մանրատարածքներում, հայտնի են տվյալ անվանադրված մանրաօբյեկտների մոտ ապրող մարդկանց...»⁵⁰: Մանրատեղանուններից շատերը բավական հին լեզվական իրողություններ են, և ինչպես տեղանունը, միավորվում են տեղանվանական համակարգի մեջ⁵¹:

Ժողովրդական տեղանունները հատուկ անունների (ОПОМАСТИКА) ամենից շարժուն և հաղորդակցական բաժինն են: Լեզվական այս փաստերը գտնվում են աշխարհագրության, պատմության, հասարակագիտության, ազգագրության սահմանագծում և այս բոլոր գիտակարգերի համար ներկա-

⁴⁹ Э. М. Мурзаев, *Очерки топонимики*, Москва, Мысль, 1974, с. 23. Ю. А. Карпенко, *Свойства и источники микротопонимии//Микротопонимия*, Москва, 1967.

⁵⁰ Н. В. Подольская, *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва, Наука, 1978, с. 86.

⁵¹ Н. В. Подольская, նշվ աշխ., էջ 86:

յացնում են հատուկ հետաքրքրություն՝ մեծ հնարավորութ-
յուններ ընձեռելով երկարատև ուսումնասիրության համար:

Դրանք հիմնականում կազմվում են տեղական բարբառա-
յին բառապաշարից և տեղական աշխարհագրական տերմին-
ներից⁵², որոնց ձևավորման մեջ որոշակի դեր ունեն նաև հա-
տուկ գոյականների տեսակները՝ բնակավայրերի, գետերի,
լճերի և այլ անունները: Միկրոտեղանունների աղբյուր են
համարվում նաև անձնանուններն ու ազգանունները⁵³:

Տեղանվանական այս տեսակը դրսևորվում է որոշակի
շարահյուսական հարաբերություններ, ունի իր խոսվածքային
տարատեսակները, հաճախ հանդես է գալիս որպես բառա-
կազակցություն, հիմնականում կազմավորվում է բարբա-
ռային բառապաշարից: Մանրատեղանունը, համընդհանուր
ճանաչում ձեռք բերելով, կարող է վերածվել մակրոտեղա-
նունի⁵⁴: Կախված տվյալ տարածքի յուրահատկություննե-
րից՝ մանրատեղանուններն ունեն իրենց դրսևորման ա-
ռանձնահատկությունները: Այսպես, օրինակ՝ թեև նրանց
հատուկ է միալեզվությունը, սակայն Ռիզեի համշենցիներ
ից կատարած գրառումներում առկա են նաև թուրքե-
րեն+բարբառային բառ կամ բարբառային բառ+թուրքերեն
կաղապարաձևերը, օրինակ՝ Բաշթուր, Թեֆինդուզու, Խա-
չինդուզու և այլն: Բնականաբար, բառակազմական այս

⁵² А. И. Яценко, *Лингвистический анализ микротопонимов определенного региона. Курс лекций для студентов филологических факультетов педагогических институтов*, Вологда, Гос. пед. ин-т, 1977, с. 24-27.

⁵³ Е. М. Адамович, *О принципах составления региональных словарей белорусских микротопонимов // Перспективы развития славянской ономастики*, Москва, Наука, 1980, с. 182-183.

⁵⁴ В. С. Картавенко, *Проблемы и перспективы развития топонимической терминологии*, Русский язык, Смоленск, Известия Смоленского государственного университета, 2008, №3, с. 90-91.

կաղապարաձևն առաջացել է լեզվական ձուլման արդյունքում⁵⁵:

Մանրատեղանուններն ավելի մանրամասն պատկերացում են տալիս տվյալ տեղանքի աշխարհագրական դիրքի, բուսականության, բնակչության զբաղմունքի, լեզվական իրողությունների մասին: Առավել հաճախ օգտագործվում են խոսակցական լեզվում: Ըստ ուսս տեղանվանագետ Ա. Սուպերանսկայայի՝ դրանք «բնության կամ արհեստականորեն ստեղծված ոչ մեծ օբյեկտների անհատական անվանումներն են, որոնք սովորաբար արտացոլում են նրանց բնույթն ու էությունը: Մանրատեղանունները մեկ լեզվի փաստ են և մեկ ժողովրդի ստեղծագործությունների արդյունք»⁵⁶: Դրանք գոյություն ունեն ինքնուրույնարար և ավելի շատ տեղական բարբառի ծնունդ են: Մասնագիտական գրականության մեջ մանրատեղանունը բնութագրվում է որպես լեզվական և պատմական փաստ, բայց ոչ համակարգված-տեղանվանական: Կա նաև տեսակետ, որ մանրատեղանունները սովորաբար ապրում են այնքան, որքան տվյալ տարածքում շարունակում է ապրել այդ լեզուն կրող բնակչությունը⁵⁷:

Ուսումնասիրություն և այս նոր գրանցումների ընթացքում պարզ դարձավ մի կարևոր երևույթ. եթե տարածագոտու առավել մեծ վարչական միավորների անունները՝ չրջան, ավան, գյուղ, ժամանակի ընթացքում կրել են մասնակի կամ ամբողջական փոփոխություններ, զանազան աղավաղումներ (այս հարցերին կանգրադառնանք մեր հաջորդ հրատարակումներում), ապա Չամլըհեմշինի և Արտաշենի գավառների համաչենցիների մանրատեղանունները

⁵⁵ Համաչենցիների լեզվական ձուլման մասին տե՛ս Լ. Սահակյան, Հայկական երգերը՝ բռնի կրոնափոխված համաչենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, *Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ*, հ. V, Երևան, 2008, էջ 243-260:

⁵⁶ А. В. Суперанская, *Что такое топонимика?*, Москва, Наука, 1985, с. 48.

⁵⁷ А. В. Суперанская, նույն տեղում, էջ 47:

(բլուրների, ձորերի, դաշտերի, արտերի, այգիների, հանդերի, անտառների, արոտավայրերի, գետակների, առուների, աղբյուրների), չնայած իրենց բարբառային հնչարտասանական դրսևորումներին, զարմանալիորեն մնացել են ավելի մաքուր, երբեմն՝ անաղարտ:

Միկրոտեղանունների

իմաստակառուցվածքային քննություն

Այդերում, որն այսօր Չամլըհեմշինի գրոսաշրջության գեղեցիկ կենտրոններից է, Գելին օրթուսու (*Gelin örtüsü* - Հարսի քող) ջրվեժի ճանապարհի երկարությամբ ձգվում էին փոքրիկ վաճառանոցներ: Աշխատողները հիմնականում տարեց համշենցիներ էին: Այստեղ հաջողվեց նոր գրառումներ կատարել⁵⁸: Նրանցից մեկը հիշեց հետևյալ բնիկ հայկական բառերը գաթի սէր (*կաթի սեր*), էձրէդուկ (*այծպտուկ, իծապտուկը՝ խաղողի տեսակ է*⁵⁹), նակ՝ Բէդլուտ (*կազմվել է բաղեղ + ն + ուտ, բառամիջի ն > չ հնչյունափոխությամբ, որը լեզվական արագարանությամբ աղա-*

⁵⁸ Համշենցի ամուսինները վաճառքի համար տեղում յուրահատուկ կարկանդակներ էին պատրաստում: Նրանք սիրով պատասխանեցին մեր հարցերին: Երբ փորձեցի ճշտել, թե ինչ են մտածում իրենց ծագման մասին, ամուսինը սկսեց պատմել համշենցիների մասին կեղծարար Քրրզրզլուի տեսակետները (այդ մասին տես Լ. Սահակյան, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բունի մահմեդականացման քաղաքականությունը, Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. IV, էջ 208-211):

⁵⁹ Հ. Աճառյանը քրիստոնյա համշենցիների բարբառում այժի դիմաց գրանցել է *ած, էձ* (Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, ԵՊՀ հրատ., հ. 1, Երևան, 1971, էջ 170): Ըստ Բ. Թուրաքյանի՝ *էծպտուկ* են ասում *ծվաղի* (ծիվաղ) տեսակներից մեկին, որն «իր անվանն է արժանացել հատիկների այժի պտուկներին նման լինելու պատճառով» (Բ. Թուրաքյան, Համշենահայերի ազգագրությունը, էջ 134): Համշենահայերի բարբառում *էծպտուկ* են ասում նաև խաղողի տեսակին (տես Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2002, էջ 168):

վաղվել է՝ դառնալով բեղլու), Մեղո>Մեղու մանրատեղանունները:

Այդերում մի շարք մանրատեղանուններ գրառեցի տիկին Հանիֆե Վաղիֆից (ծնվ. 1933, Չամլըհեմշին): Զրույցի հենց սկզբում նա շեշտեց, որ այդ բառերը լսել է իր մեծերից, և որ դրանք շատ հին ժամանակներից են գալիս: Նա սկսեց արագ թվարկել Չամլըհեմշինի կենտրոնից մինչև Այդեր ձգվող հողերի, բլուրների, որոշ արոտավայրերի, այգիների, հանդերի իր մտապահած անունները: Սակայն լեզվական ձուլումն այս շրջանում այնքան խորն է, որ դրանց մի մասի իմաստներն արդեն մոռացվել էին ու անհասկանալի էին Հանիֆեի և զրույցի ժամանակ մեզ շրջապատած մյուս համշենցի կանանց համար:

Ստորև ներկայացվում են այդ մանրատեղանունները՝ մեր բացատրություններով հանդերձ:

Աղփիափ (Ağriap) – արոտավայրի անուն է, կարծում ենք տեղանունը կազմվել է աղբյուր>աղբրի՝ բ-ի անկումով և ափ բառերից՝ աղբրիափ: Ա. Գենչի բառարանում ևս հանդիպեցինք Ահփիափ, ինչպես նաև Ահբուր տեղանունների, որոնց հիմքում հայերեն աղբյուր բառն է: Ահփիափը, ըստ նրա, ջրառատ մարգագետնի անուն է⁶⁰: Չամլըհեմշինում աղբյուր բաղադրիչով տեղանուն է գրանցել նաև Ս. Արըջըն՝ Զանջաղփուր/Չէնջաղփուր (Cancağpur/Çencağpur): Այն վարոշ բերդի, որ հայտնի է նաև Բալայի բերդ (Kale-i Bala-Վերին բերդ) անունով, մոտակայքում գտնվող մի շրջանի անուն է: Կասկածից վեր է, որ այս տեղանունը կազմվել է ճանճ (մեղրաճանճ)+աղբյուր բառերից: Եվ իզուր են թուրք հեղինակի՝ այս տեղանվան մեջ կարաչայական կամ զրղզական արմատներ փնտրելու բոլոր ճիգերը⁶¹:

⁶⁰ A. Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi Hemşin*, s. 115.

⁶¹ S. Arıcı, *Dambur Tarihi, Hemşin-purim etimolojik sözlüğü*, s. 240-241.

Աղփէնօս (Ağpenos) - կազմվել է աղբ>աղփ+անօց>է-նօց>էնօս բաղադրիչներից՝ այսինքն՝ գոմաղբով ծածկված վայր: Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքում աղփ բառը նշանակում է բացառապես գոմաղբ, թրիք, իսկ կենցաղային աղբին ասում են *ավելուսք*⁶²: Աղբ արմատով տեղանուններն անսովոր չեն համշենցիների շրջանում: Ու. Բլեզինգը նման տեղանուն է գրանցել նաև հարևան Չայելի գավառում: Հոլանդացի գիտնականը նշում է, որ թուրքերենը հայերենից փոխառել է աղբ բառը, և թուրքական բարբառներում հանդիպում են՝ աղփուն, աղբուն, ահրուն, ահրըն, աքբուն տարբերակները: Այս ձևերը նա նույնպես համարում է հայերենից փոխառյալ: Աղբ բառից անգամ կազմվել են բայաձևեր՝ *ahbunlamak-հոզը պարարտացնել*, *ahbunluk/ahpunluk-պարարտացում*, *ahbin tarla-պարարտացված դաշտ*⁶³:

Տրապիզոնի նահանգի Արաքլը գավառի Քիզիրնոս գյուղի համշենցիների խոսակցական թուրքերենում նույնպես պահպանվել է ահրուն⁶⁴ բառը, իսկ Վաքֆըքերիբի խոսվածքում գործածական է աղբ տարբերակը⁶⁵: Այս բոլորին ավելացնենք նաև, որ Չայելի (չնուժ՝ Մափավրի) գավառի Ռաչոտ (այժմ՝ Քարաաղաջ) գյուղի մահմեդական համշենցիներն օգտագործում են աղբ բառի ախփօն բարբառային տարբերակը⁶⁶:

Այրիքուր (Ayrikur) - արոտավայրի անուն է: Կարծում ենք՝ տեղանունը կազմվել է այր+ի (սեռ. հոլ.)+քար բաղադրիչներից: Այսինքն՝ քարայր բառն է, դրափոխության օ-

⁶² Ս. Վարդանյան, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը...*, էջ 273, 339:

⁶³ Տե՛ս U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische...*, pp. 124-125.

⁶⁴ Saklı Ezgiler Kizimos, Derleme, Collection, Mecit Çelikaş, Proje Yönetmeni: Birol Topaloğlu, İstanbul, Temmuz, 2010, s. 7. Տե՛ս նաև Լ. Սահակյան, Քիզիրնոսի համշենցիները, «Չայն համշենական» ամսաթիվերթ, 2011, թիվ 1-2:

⁶⁵ Տե՛ս U. Bläsing, *Նույն տեղում*, Հմմտ. K. Emiroğlu, *Trabzon-Maçka Etimoloji sözlük*, Ankara, 1989, s. 33.

⁶⁶ Տե՛ս Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. I, s. 33-34.

րենքի համաձայն տեղի է ունեցել բառերի տեղաշարժ: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ այր նշանակում է «1. քարայր, 2. ավերակ տեղեր»⁶⁷: Գ. Զահուկյանն այր բառը դնում է վաղնջահայկական բառերի շարքում⁶⁸: Երկրորդ բաղադրիչը բնիկ հայկական քար բառն է՝ հնչյունափոխված քուր տարրերակով: Քար բառը հայերենի բարբառներում ունի նաև քօյ, քոր, քուր բարբառային հնչյունափոխված դրսևորումները⁶⁹: Այրիքար տեղանուն է հիշվում նաև Գեղամա լեռներում: Նշենք, որ այր արմատով կան նաև մի շարք հայկական տեղանուններ՝ Այրիգետ, Այրիձոր, Այրիսար, Այրիտակ, Այրիվան, Այրիվանք, Այրեվանք և այլն⁷⁰:

Ավզաք (Avzak) - հավանաբար ավազան բառից է կազմվել: Խոփայի համչենցիներն ավզօն են ասում գուռին, ջրավազանին⁷¹:

Ացկօղ (Atskog) - կազմվել է աջ+կող/կողմ բաղադրիչներից՝ խոսվածքին բնորոշ ջ>չ>ց բաղաձայնների հնչյունափոխությամբ և ճ-ի անկումով:

Բաշթուր (Baštur) - կազմվել է բաշ (թուրք. գլխավոր)+դուռ>թուր բաղադրիչներից՝ բառասկզբի դ>թ և բառավերջի ո>ր փոփոխությամբ:

Դօձղարակ (Dodzğabak) - կազմվել է տոսախ>դոցխի (ծառատեսակ)+ա+բակ բառերից: Խոփայի համչենցիների խոսվածքում ևս պահպանվել է դոսխի ծառանունը⁷²: Ղ. Ինճիճ-

⁶⁷ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 174-175:

⁶⁸ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, նախադրային շրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1987, էջ 258:

⁶⁹ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1979, էջ 559:

⁷⁰ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1986, էջ 241-243:

⁷¹ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համչենահայերի բարբառ..., էջ 275:

⁷² Նույն տեղում, էջ 334:

յանը, հիշատակելով Համշենի բազմատեսակ ծառերով լի թավ անտառները, նշում է նաև տոսախ ծառատեսակը. «յորս լինի և տոսախ զարմանալի»⁷³: Բակ նշանակում է «տան շուրջը եղած գավիթ», նաև ունեցել է «ոչխարների փարախ իմաստը»⁷⁴: Այս դեպքում Դոճղարակ նշանակում է տոսախի ծառերով լի բակ, տարածք:

Գալէր (Galer) - մանրատեղանուներ կալ+էր բառն է՝ բառակզրի կ>գ հնչյունափոխությամբ: Կալ նշանակում է «ցորեն կամնելու տեղ»⁷⁵, այսինքն՝ ցորենը կամով մաքրելու, հատիկները ծղոտից ազատելու տեղ⁷⁶: Ըստ Բ. Թողաքյանի՝ համշենցիները կալ են ասում վայրի կաղինը (խոզակաղին) կալսելու վայրին⁷⁷: Քրիստոնյա համշենցիների բարբառում Հ. Աճառյանն առանձնացնում է նաև -էր հոգնակիակերտը⁷⁸: Ս. Վարդանյանը Խոփայի համշենցիների խոսվածքում նույնպես գրանցել է -էր հոգնակիակերտը⁷⁹: Գալեր/Գալիր անունով գյուղ է եղել նաև Բաբերդի գավառում⁸⁰:

⁷³ Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, էջ 396:

⁷⁴ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 390-391:

⁷⁵ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1973, էջ 483:

⁷⁶ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Գ, Երևան, 2004, էջ 12:

⁷⁷ Սովորաբար այն լինում էր թեք վայրում, որպեսզի տեղումների ժամանակ ջուրը չկուտակվի: Կաղինը փռում էին կալում, արևի տակ չորացնում, որից հետո կալվորները կաղնի հատիկները անջատում էին կեղևից (Բ. Թողաքյան, Համշենահայերի ազգագրությունը, էջ 132):

⁷⁸ Ըստ Հ. Աճառյանի՝ Համշենի բարբառն ունի երեք հոգնակիակերտ ասանց՝ «-իր կամ -էր, -նիր կամ -նի և -ք» (տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, էջ 79):

⁷⁹ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը..., էջ 156-158:

⁸⁰ Լ. Սահակյան, Բարձր Հայքի Բաբերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, «Լուսակն» հրատ., Երևան, 2007, էջ 148:

Ընդէզութ (Ingezut) - կազմվել է ընկույզ⁺ուտ բաղադրիչներից: -Ուտ տեղանվանակազմ վերջածանցը Գ. Զահուկյանը համարում է հնդեվրոպական ծագման: Այն կենսունակ ածանց է եղել նաև վաղնջահայերենում⁸¹ և բնորոշ է հայկական տեղանուններին՝ Թեղուտ, Կաղնուտ, Լորուտ, Տանձուտ և այլն: Համշենի դավառում շատ տարածված է -ուտ>ուլթ տեղանվանակերտ ածանցը: Հետաքրքրական է, որ Չամլըհեմշինում պահպանվել է ընկույզ տարբերակը: Խոփայի համշենցիները ընկույզին ասում են դազալ, կակալ⁸²: Լ. Աճառյանն ընկույզ բառը համարում է հայկական, և հարևան լեզուներում այն փոխառված է հայերենից, քանի որ Հայաստանը եղել է ընկույզի մշակութային նշանավոր երկիր⁸³: Ինչպես գրում է Բ. Թուլաքյանը, Համշենի անտառները հարուստ էին ընկույզի ծառերով. «Ընկուզենիներ հատուկենտ տնկում էին արտերի, կաղնուտների եզրերին, ...կային բավականին տնտեսություններ, որոնք իրենց տնամերձ հողերը կամ առանձին հողամասերը հատկացնում էին ընկույզի մշակմանը, որի հետևանքով այդ վայրերը կամ թաղերը կոչում էին ընկզնուտ կամ ընկուզնոց»⁸⁴:

Թօլիքցօր (Toliktzor) - տեղանվան մեջ առկա են Թօլիք⁺ըուր>ըոր>ցօր բաղադրիչները՝ տեղական բնորոշ հնչյունափոխությամբ: Հավանաբար տեղանվան առաջին բաղադրիչի մեջ Թոլ/Թուլ բառն է, որ հայ բարբառներում նշանակում է գլոր-գլոր, գործածական է նաև Թոլ անել բայական կառույցը, որ նշանակում է գլորվել⁸⁵: Իսկ երկորդ բաղադրիչը՝ ցօրը, հայերեն ջուր բառն է՝ ջուր>ըոր>ցօր՝

⁸¹ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 415:

⁸² Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ Համշենահայերի բարբառը..., էջ 353:

⁸³ Լ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 130-131:

⁸⁴ Բ. Թուլաքյան, Համշենահայերի ազգագրությունը, էջ 132-133:

⁸⁵ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, էջ 123:

խոսվածքային իր դրսևորումով: Ու. Բլեզինգը ևս նկատել է, որ համչենցիների թուրքերեն խոսվածքներում ջուր բառն ունի՝ ջօր, չօր, ցօր դրսևորումները: Իսկ Հալա և Մուլավեխա (Մուլէվիչ) գյուղերում ջուր-ի բառավերջի ր-ն վերածվել է յ-ի՝ ջուր > չոյ⁸⁶, մի երևույթ, որ բնորոշ է Համչենի բարբառին: Քրիստոնյա համչենցիների բարբառում ջրի դիմաց Հ. Աճառյանը գրանցել է ճուր⁸⁷: Խոփայի խոսվածքում օգտագործվում են չուր և չույ տարբերակները⁸⁸:

Մեր ուղեկից Ջան Ուղուր Բիրյոլի հետ գրույցից տեղեկացանք նաև, որ Չամլըհեմչինում մոտավորապես 2600մ բարձրության վրա գտնվում է Ջէրօվիտ <Ջըրհօվիտ անունով արոտավայր: Հետաքրքրական է, որ այս տեղանվան մեջ պահպանվել է ջուր արմատի ջէր հնչյունափոխված ձևը: 2011թ. հուլիսին հնարավորություն ունեցանք բարձրանալ դժվարամատչելի վայրում գտնվող այդ արոտավայրը, որն իսկապես շատ ջրառատ էր:

Լօրութ (Lorut) - կազմվել է լօրի (ծառատեսակ)+ուտ > ութ բաղադրիչներից: Տարածաշրջանը հարուստ է լորենիներով:

Խացթուր (Khatstur) - կազմվել է խաչ > խաց + դուռ > թուր բաղադրիչներից՝ տեղական խոսվածքին բնորոշ հնչյունափոխությամբ: Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ Տրապիզոնի հայոց բարբառում եկեղեցի բառին որպես հոմանիշ օգտագործում էին խաչտուր բառը. «...գի զամենայն եկեղեցիս խաչտուր անուանեն անդէն գիւղականք...»⁸⁹: Հ. Աճառյանը վկայում է, որ քրիստոնյա համչենցիների բարբառում նույնպես գործածական է խաչդուռ բառակապակցությունը, որ նշա-

⁸⁶ U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet*, p. 126.

⁸⁷ Հ. Աճառյան, *Քրիստոնյան համչենի բարբառի*, էջ 252:

⁸⁸ Ս. Վարդանյան, *Կրոնափոխ համչենահայերի բարբառը...*, էջ 383:

⁸⁹ Ղ. Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի*, հ. Ա, էջ 387:

նակում է եկեղեցու դուռ⁹⁰: Հայերենի հոմանիշների բառարանում ևս խաչդուռը նշվում է որպես եկեղեցու հոմանիշ⁹¹: Մինչև 1915թ. Սամսոն քաղաքի շրջակայքում եղել է Խաչդուռ անունով համչենահայերի գյուղ⁹²:

Ձէղօվիթ (Dzeğovit) - կազմվել է ձէղ+ձէղ+հովիտ>օվիթ բաղադրիչներից: Ծեղ, ծիղ հայերենի որոշ բարբառներում նշանակում է հարդի շյուղ: Համչենի բարբառում ձէղ են ասում եգիպտացորենի ցողունին, որն օգտագործում են իրրև ձմեռվա անասնակեր⁹³: Խոփայի համչենցիների խոսվածքում պահպանվել է ձաղ տարբերակը⁹⁴: Տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ հովիտ, որը բնիկ հայկական հով արմատից է կազմվել, նշանակում է «ձոր», «ցածր բլրակ», ունի նաև օվիտ տարբերակը և «եբկու ձևով էլ մտնում է բազմաթիվ հայկական տեղանունների մեջ՝ ինչպես՝ Բալահովիտ, Կոզովիտ, Աղիովիտ և այլն»⁹⁵:

Ձիվաղնութ (Dzivagñut) - կազմվել է ձիվաղ (ձիվաղէնի-ծառատեսակ)+ն+ուտ բաղադրիչներից: Ծվաղենիի հնչյունափոխված ձևն է: Խոփայի համչենցիները ձէվաղնի ասում են դափնեկեռասենուն⁹⁶: Ունի բալի կամ կեռասի մեծության պտուղներ, որոնք հասունանալիս սևանում են: Ի.

⁹⁰ Լ. Աճառյան, Քննություն Համչենի բարբառի, էջ 260:

⁹¹ Ա. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2003, էջ 263:

⁹² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1988, էջ 664:

⁹³ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, էջ 400-401:

⁹⁴ Լ. Սահակյան, Հայկական երգերը՝ բունի կրոնափոխված համչենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, հ. V, էջ 259:

⁹⁵ Լ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1977, էջ 166-177:

⁹⁶ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համչենահայերի բարբառը..., էջ 334:

Քարաջայի բառարանում գրանցվել է Ձևանութ տարբերակը՝ (դաշտի անուն՝ Խաչափիթ գյուղում)⁹⁷:

Մաղլութ (Mağlut) - կազմվել է մաղոլ+ուլտ>ուլթ բաղադրիչից՝ ածանցի հավելումով, սղվել է բառի երկրորդ վանկի օ ձայնավորը: Ղ. Ալիշանի՝ 1895թ. հրատարակած «Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն» արժեքավոր ուսումնասիրութեան մեջ նշվում է մաղոլ տարբերակը. «Մորենոյ նման պտուղ վայրի. Տեղն այլ Մողլուտ կ'ըսեն ի Պոնտոս: Նույնն է և ժուղ/ժոխ»⁹⁸:

Ըստ «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանի»՝ 1. Տրպ. Մորենու թփի տեսակ է: 2. Հմշ. Երկար վագերով փուչ⁹⁹: Համշենի բնակիչներն ունեն նաև մի ասացվածք. «Եթե տղա չունենք, մեր տունը կփակվի: Եթե մեր այգիները ծածկվեն մաղոլով, ապա մեր օջախները կխեղդվեն/Oğlumuz olmazsa evimiz kapanır. Bağımız, bahçemiz mağolluk olur, ocağımız batar»¹⁰⁰: Խոփայի համշենցիների խոսվածքում պահպանվել է մաղուլ տարբերակը¹⁰¹: Այսպիսով, Մաղլութ>Մաղլուտ նշանակում է մաղուլի թփերի աճելու տեղ:

Մաղլութի թումբ (Mağluti tumb) - կազմվել է մաղոլ>մաղուլ (մորենու թուփ)+ուլթ+ի (սեռ. հոլ.) և թումբ բաղադրիչներից: Թումբը բնիկ հայկական բառ է՝ թում արմատից: Նշանակում է «գետի առաջ շինուած պատնէջ»,... «գերեզմանի վրայ բարձրացրած հողաթումբ», «...բլրակ, ... բարձրութուն, ...լեռ»: Հայերենից փոխառել են թուրքական բարբառները, նաև քրդերենը, ասո-

⁹⁷ İ. Karaca, *Hemşin. Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, s. 80.

⁹⁸ Ղ. Ալիշան, *Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն*, Վենետիկ-Ս. Ղաղար, 1895, էջ 413:

⁹⁹ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հ. Դ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., Երևան, 2007, էջ 18:

¹⁰⁰ Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, c. II, İstanbul, 2005, s. 804.

¹⁰¹ Ս. Վարդանյան, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը...*, էջ 304:

րեբենը՝ «թոււմը», «բլրակ, կույտ», «մարգագետնի կամ արտի եզերքը խրամ քաշել» իմաստներով¹⁰²:

Մաղլութիօս (Mağlutpos) - կազմվել է մաղօլ (մորենու թուփ)+ութ+իօս (հարթավայր) բաղադրիչներից: Խոփայի համշենցիները փօս ասում են հարթավայրին, հարթ տարածքին¹⁰³: Այն տարածված տեղանվանակերտ բաղադրիչ է:

Մէձքա[ր]իօս (Medzkapos) - կազմվել է մեծ+քար+իօս (հարթավայր) բաղադրիչներից, մեծ>մէձ՝ Համշենի բարբառին ընտրոշ հնչյունափոխությամբ¹⁰⁴: Հ. Աճառյանը մեծ բառը նշում է բնիկ հայկական բառերի շարքում¹⁰⁵: Նշենք, որ Գ. Զահուկյանը մեծ, մեծա, մեծի հիմքերով տեղանվանական կառույցները համարում է վաղնջահայկական ծագման¹⁰⁶:

Կարծում ենք, որ Մէձքա[ր]իօս տեղանվան քա բաղադրիչը հայերենի քար բառն է՝ բառավերջի ր-ի անկումով: Այսպիսով, տեղանունն ունեցել է Մեծքարփոս (Մեծ քարի հարթավայր իմաստով) նախաձևը:

Մէձօվիտ (Medzovit) - կազմվել է մեծ>մէձ+հովիտ>օվիթ բաղադրիչներից: Այս տեղանվանը հանդիպում ենք նաև Ս. Արրջրի ցանկում, և կրկին նա մաքուր հայկական բառերի մեջ փնտրում է կարաչայական արմատներ, ինչը հանգեցնում է անհեթեթ բացատրություն: Հայերեն մեծ բառի մեջ նա տեսնում է հինգ տարեկան ցուլ կամ ձի¹⁰⁷:

Մացութ/Մօցութ (Motsut) - տեղանունը կազմվել է մացառ+ուտ բաղադրիչներից: Հայկազյան բառարանում նշվում

¹⁰² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 206:

¹⁰³ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը..., էջ 325:

¹⁰⁴ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 295:

¹⁰⁵ Հ. Աճառյան, նույն տեղում:

¹⁰⁶ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, նախազրային ժամանակաշրջան, էջ 414:

¹⁰⁷ S. Arici, Dambur Tarihi, Hemşin-Purim Etimolojik Sözlüğü, s. 331.

է, որ այն ունի գալառական տարրերակ՝ մոցառ, մատնանշում է «բազմութիւն շառաւիղաց առ արմին ծառոց»¹⁰⁸: Ունի նաև միցեռ, մացակ տարրերակները: Համշենի բարբառում Հ. Աճառյանը նշում է մացառ¹⁰⁹: Սակայն Չամբր-հեմշինում գրառումների կատարելիս նկատեցի, որ որոշ բառերում տեղի է ունեցել բառամիջի ա>օ հնչյունափոխություն: Եվ լեզվական արագարանությամբ բառը սեղմվել է՝ դառնալով մօցուտ-մացառների՝ փշոտ թփերի տեղ: Հետաքրքրական է, որ քրիստոնյա համշենցիների բարբառում Հ. Աճառյանը գրանցել է «մացառլանմաք» - փայտը կամ տախտակը փշփշոտիլ, ճղճրղուիլ» բայը¹¹⁰:

Սալ (Sal) - տեղացիները սալ ասում են անընդհատ հոսող ջրի հետևանքով կոկված կարծր քարին: Սալ նշանակում է «տափակ քարի մեծ հատոր»¹¹¹: Քրիստոնյա համշենահայերի բարբառում ևս պահպանվել է սալ ձևը՝ «մեծ և տափակ սալ քար իմաստով»¹¹²: Խոփայի համշենցիները օգտագործում են սալուշ (սալարկել) բառը¹¹³:

Սօթ (Sot) - սոթ նշանակում է «ուժեղ, մրրկաշունչ քամի»¹¹⁴: Հայաստանում անսովոր չեն Սոթ անունով բնակավայրերը: Սոթ անունով գալառ է եղել Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհի հյուսիսարևմտյան կողմում: Համապատասխանում է նախկին ՀԽՍՀ Վարդենիսի շրջանին: Սոթ անունով ձմեռանոց է եղել նաև ՀԽՍՀ Թումանյանի շրջա-

¹⁰⁸ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981, էջ 231:

¹⁰⁹ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 290: Տե՛ս նաև նույնի՝ Քննություն Համշենի բարբառի, էջ 244:

¹¹⁰ Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, էջ 244:

¹¹¹ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 155:

¹¹² Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, էջ 252:

¹¹³ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը..., էջ 315:

¹¹⁴ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 238:

նում¹¹⁵: Հ. Աճառյանը, մեջբերելով տեղանվան Ստեփանոս Օրբելյանի ստուգարանությունը՝ «Սոթից գաւառ, որ սակա հանապազօրդեան բքոց և դառնաշունչ օդոցն կոչեցաւ Սոթք» («որ մշտական բուքերի և ցրտաշունչ եղանակների պատճառով կոչվել է Սոթք»¹¹⁶), հավելում է, որ ՆՀԲ-ի՝ սոթ բառի «պինդ, կարծր» իմաստով, բացատրություն հետ որևէ կապ չունի¹¹⁷:

Ցաքութ (Tsakut) - Ցաք+ութ տեղանունն է, որը Համշենի բարբառում նշանակում է անտառ: Հ. Աճառյանը ցախ բառը համարում է բնիկ հայկական¹¹⁸, Խոփայի համշենցիները ևս անտառին ասում են ցախուղ¹¹⁹: Ինչպես գրում է Ղ. Ալիշանը, ցախ ասում են «ըստ ոմանց Բիծխի ծառն, ըստ այլոց Հացի ծառն: Տրապիզոնի կողմեր Ցախ կոչեն Խալանչը, *Erica Arborea Beruyere arborescente*, որոյ երկայն բարակ ճղերուն տերեւներն խիտ խիտ մանրիկ մազեր են, և վայելուչ տեսք մ'ընծայեն թուփին, ասկէ կու շինեն աւել»¹²⁰:

Փագէնդէլ (Pagendeğ) - կազմվել է փակ+են+տեղ>փազ+էն+դէլ բաղադրիչներից: Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքում փազէն ասում են փայտաշեն խոտանոցին, պահեստին¹²¹: Ի տարբերություն սերենդերների (փայտե սյու-

¹¹⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, ԵՊՀ Հրատ, Երևան, 1998, էջ 651:

¹¹⁶ Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, թարգմ., ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Արրահամյանի, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1986, էջ 70:

¹¹⁷ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 238:

¹¹⁸ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 446-447:

¹¹⁹ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը..., էջ 320:

¹²⁰ Ղ. Ալիշան, Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, էջ 613:

¹²¹ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը..., էջ 322: Տե՛ս նույնի Բանահյուսական նոր գրառումներ թուրքիայի Արզվինի նահանգում, «Զայն համշենական» ամսաթերթ, 2011, թիվ 1-2:

ների վրա կառուցված մթերանոց)¹²², սարրենների (սյուենների վրա կառուցված փայտյա շինություն՝ խոտ պահելու համար) և փացխանների¹²³, փագենները կառուցվում են անմիջապես հողի վրա: Չամլըհեմշինում կա նաև Փագէն/Բագէն անունով գյուղ¹²⁴:

Փիլինձութ (Pilindzut) - կազմվել է փիլօնչ (խոտաբույսի տեսակ)⁺ուտ բաղադրիչներից: Խոփայի համշենցիները պահպանել են փիլօնչ ձևը¹²⁵: Ա. Գենչի բառացանկում գրանցվել է Փիլունչ-Pilunç (որպես բուսատեսակ)¹²⁶:

Ղ. Ալիշանը նշում է փիլունց տարրերակը՝ տալով հետևյալ նկարագիրը. «Տրապիզոնցիք այս անուամբ և յատուկ մակդիրներով այլ կոչեն քանի մի տեսակ խոտեղէն Պտերներ, որ շարք մ'են տերեւոց, որոց իւրաքանչիւրն բաժնուած ի մանրաձեւ երկայն սրածայր մասեր, իւրաքանչիւր մասն այլ դարձեալի փոքրիկ տերեւներ բաժնուած է դէմ առ դէմ, և ոմանց նա եւ այս տերեւիկքն այլ ամենամանր բաժանմունք կամ մասեր ունին, և ամենքն ալ սուր ծայրով մի վերջանան. մէջտեղի ջիղն կամ կոթն այլ՝ որոյ

¹²² Սերենդերը 2-3 մ բարձրության, շուրջ 40 քմ, չորս կողմից բաց պտոշգամրով շրջափակված փայտաշեն կառույց է: Օղ խաղաղու համար փոքրիկ պատուհանները ցանցկեն են, երբեմն հանդիպում են զարդանախշերով: Այնտեղ պահում են եգիպտացորեն, կարտոֆիլ, լոբի, սոխ և այլն: Մթերքը կենդանիներից ապահով պահելու համար, սերենդերի սանդուղքը շարժական է (տե՛ս Վարդանյան Ս., *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը...*, էջ 317): Բացի Ռիզից՝ սերենդերները կառուցվում են նաև Տրապիզոնի, Գյումուշխանեի, Էրզրումի, Օրդուի, Գիրեսունի (իմա՝ Կիրասուն), Զոնգուլզաքի շրջաններում: Ունի նաև *սերանդեր* (Տրապիզոն), *սելենդեր* (Գյումուշխանե, Էրզրում), *սերենդի* (Օրդու, Գիրեսուն, Ռիզ) *սերեն* (Զոնգուլզաք), *սարանդեր* (Համշեն, Չամլըհեմշին) հնչարտասանական տարբերակները (Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 1022.

¹²³ Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 967.

¹²⁴ Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, c. I, s. 154.

¹²⁵ Ս. Վարդանյան, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը...*, էջ 324:

¹²⁶ A. Genç, նշվ աշխ, էջ 143:

եզերքին շարուած են, նույնպէս սուր ծայր մ'ունի. շատ գեղեցիկ մանրաշար տեսք մի կ'ընծայեն, ունի նաև Արջփիլունցն ավելի լայն է տեսքով կամ երկայն մատներով, Եղափիլունցն կոչուի էջ Պտեր»¹²⁷: Փիլունչի մասին արժեքավոր ուսումնասիրութիւն ունի հոլանդացի գիտնական Ուվե Բլեզինգը¹²⁸:

Փօղփաղութ (Poğpadut) - կարծում ենք, որ տեղանունը կազմվել է փօղ+փայտ>փաղ բառերից և -ութ ածանցից, այսինքն՝ փողփայտ>փօղփաղ+ութ>ութ: Խոփայի համչենցիների մոտ պահպանվել է հօղփաղէնի տարբերակը¹²⁹: Ա. Գենչի բառարանում գրանցվել է Փօհփէդէն - Pohpeden (որպես բույս)¹³⁰:

Չափազանց հետաքրքրական է, որ փօղփէտնի տարբերակով, որպես ծառանուն, արձանագրված է նաև Ղ. Ալիշանի «Հայբուսակում», որի դիմաց նա գրում է. «Պօղ աղածի. այսպէս կոչուած ի Պոնտոս, քննութեան կարօտի տեսակն»¹³¹: Բառի առաջին արմատը հայերեն փող բառի հնչյունափոխված պող տարբերակն է, երկրորդ բաղադրիչը թուրքերեն աղաջ (իմա՝ ağaç)-ծառ բառն է, որը տեղական խոսվածքի օրինաչափությամբ հնչյունափոխվել է աղածի (ağadzi), այսինքն՝ փող աղածի, նշանակում է փողի ծառ:

Ինձ հաջողվեց Չամլըհեմչինում Մաքրեիս գյուղում, գրանցել, որ փօղփաղի>փօղփէդի են ասում մի ծառատեսակի, որի ճյուղերը փողի պես սնամեջ են: Այս ծառի փայտը,

¹²⁷ Ղ. Ալիշան, Հայբուսակ կամ Հայկական բուսաբանութիւն, էջ 628:

¹²⁸ U. Bläsing, Arm. p'ilunc' vs. Laz. bilonc-, Grd. blenc-. Ein Beitrag Zu Den Bezeichnungen Von Farnen (Pteropsida Im Kaukasus Und Anatolien), "Studia Etymologica Cracoviensia", vol. 6, Krakow, 2001, p. 15-78.

¹²⁹ Ս. Վարդանյան, Կրօնափոխ համչենահայերի բարբառը..., էջ 334:

¹³⁰ A. Genç, Çalışkan Kadınlar Ülkesi Hemsin, s. 143.

¹³¹ Ղ. Ալիշան, Հայբուսակ կամ Հայկական բուսաբանութիւն, էջ 633:

Չամլըհեմշինի Մաքրեխ գյուղում, ինչպես ցույց տվեցին և թուրքերենով բացատրեցին տեղացի կանայք, օգտագործում են որպես գործիք, որով փչում ու բորբոքում են կրակը և այն կոչում են փող: Ըստ թուրքական «Անծովյան հանրագիտարանային բառարանի»՝ ունի նաև փուղ տարբերակը¹³²: Տեղանվան երկրորդ արմատը՝ փայտ բառը, Համշենի բարբառում ունի փաղ>փաթ>փէղ>փիթ հնչյունափոխված դրսևորումները: Խոփայի համշենցիների խոսվածքներում ևս պահպանվել են փայտ բառի փաղ, փաթ հնչյունափոխված ձևերը¹³³:

Քամիքէլօղ (Kamikeloğ) – ըստ բարբառակիր Հ. Աքչիչեքի՝ հնարավոր է, որ Քամիքէլօղ տեղանունը Քում+ի+քէլօղ բաղադրիչների վերափոխված տարբերակը լինի՝ դօմ>քում+դլուխ>քէլօղ անցումով: Չի բացառվում, որ տեղանվան մեջ առկա են կարմիր+դլուխ բաղադրիչները: Ռիզեի համշենցիները կարմիր>գարմի բառով ունեն մի շարք տեղանուններ՝ Գարմի[ր]քար, Գարմի[ր]թումբ, Գարմի[ր]օղ և այլն: Հետևաբար Քամիքէլօղ տեղանունը հնարավոր է, որ կազմվել է կարմիր+դլուխ մաքուր հայերեն բառերից:

Քաշված (Kaşvats) – հավանաբար կազմվել է հայերենի քաշ բառից, որը նշանակում է ցած, ոչ բարձր¹³⁴: Հայաստանի տեղանունների բառարանում քաշ արմատով նշված է շուրջ երեք տասնյակ տեղանուն՝ այսպես, օրինակ՝ Քաշունիք, Քաշաթաղ, Քաշաղ, Քաշինմարդ և այլն¹³⁵: Ըստ Հ. Աքչիչեքի՝ Խոփայի համշենցիների խոսվածքում առկա է «քաշուշ»-քաշել բայը, ունի նաև քաշված/քաշված դերբա-

¹³² Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 966, 967.

¹³³ Ս. Վարդանյան, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը...*, էջ 322:

¹³⁴ Ժամանակակից Հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Հ. 4, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1980, էջ 709:

¹³⁵ Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Հ. 5, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 2001, էջ 298-300:

յական տարրերակները. «Չուրէ քաշված ա»-ը ուրը քաշված է՝ ջուրը ցամաքել է:

Քարափ (Karap) - տեղանունը կազմվել է քար+ափ բաղադրիչներից: Նշենք, որ Չամլըհեմէշինում Քարափ տեղանուն է գրանցել նաև Ա. Գենչը¹³⁶: Քարափի թաշ>Քերափ թաշ տեղանուն է հիշվում նաև Արդվինի նահանգի Յուսուֆելի (նախկին Կիսկիմ) գավառում, տեղացիներն այդպես են անվանում ժայռային զանգված ունեցող այս տեղանքը¹³⁷:

Քարէդօղ (Karedoğ) - ինչպես մեզ հուշեց Հ. Աքչիչեքը, տեղանունը կազմվել է քար+օտ (ածականակերտ ածանց)+օղ (բլուր) բաղադրիչներից՝ ժամանակի ընթացքում վերափոխվելով Քարէդօղ-ի: Տարածագոտում քար արմատով պաշտպանվել են նաև այլ մանրատեղանուններ, ինչպես, օրինակ՝ Քարօց (ամառային արոտավայր՝ Չայելի գավառում), Քարունչ (ամառային արոտավայր՝ Չամլըհեմէշի գավառում, որն ունի 13 տուն): Քարունջ անունով քաղաքագյուղ է հիշատակում 9-10-րդ դարերի հայ նշանավոր պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհում¹³⁸: Քարունջ գյուղանուն է հիշատակում նաև XIII դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը¹³⁹: Քարունջ/Քարունչ, Քարահունջ/Քարահունչ լեռան, գետի և գյուղի անունները անսովոր չեն եղել Սյունիքում և Լեռնային Ղարաբաղում¹⁴⁰: Համաձայն Ա. Մարգարյանի

¹³⁶ A. Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi Hemişin*, s. 135:

¹³⁷ Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 626.

¹³⁸ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանութիւնը և ծանոթագրութիւնները Գ. Թոսունյանի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1996, էջ 334-335:

¹³⁹ Ստ. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգի Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 511: Տե՛ս նույնի աշխարհաբար թարգմ., Սյունիքի պատմութիւն, էջ 395:

¹⁴⁰ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 314-315:

ստուգարանության՝ Քարունջ տեղանունը քար+ունջ բաղադրիչներից կազմված անհոդակապ իսկական բարդություն է: Առաջին բաղադրիչը քար բառն է, իսկ երկրորդը՝ գրաբարում լայն գործածություն ունեցող ունջ բառն է, որ «Մայր. ծագ. մանաւանդ ստորին կողմն. ստորոտ. յատակ. արմատ, քունջ, ծայրը, տակը, տիպ, պիւնդ» է նշանակել¹⁴¹: Նշենք, որ քար արմատով հարյուրից ավելի տեղանուն է եղել Մեծ Հայքում և Կիլիկիայում¹⁴²:

Քէթմէց (Ketmets) - կազմվել է գետ>քէթ+մէջ>մէց բաղադրիչներից՝ տեղական խոսվածքին բնորոշ հնչյունափոխություն: Ի դեպ՝ 903թ. Գետամեջ տեղանուն է հիշատակվում Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհի Գեղարքունիք գավառում¹⁴³:

Օցութ (Otsut) - տեղանունը կազմվել է օձ>օց+ուտ>ութ բաղադրիչներից: Հայաստանի այլ գավառներում ևս գրանցվել են օձ արմատով տեղանուններ¹⁴⁴, այդ թվում՝ վերոնշյալ Օձուտ կաղապարաձևով տեղանուններ են եղել Համշենի հարևան Խոտորջրում, Սպեր գավառում, ինչպես նաև Կարսում, Չմշկածագի շրջանում¹⁴⁵:

¹⁴¹ Ա. Մարգարյան, Մի քանի տեղանունների ծագման մասին, «Պատմաբանասիրական հանդես», ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988, N 4, էջ 129:

¹⁴² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 309-335:

¹⁴³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, էջ 843:

¹⁴⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 471-475: Լ. Սահակյան, Բարձր Հայքի Բարերգ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դարի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, էջ 210:

¹⁴⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 475:

Հետաքրքիր լեզվական փաստեր գրառեցի Մաքրեխո գյուղի բնակիչ, տիկին Գյոնուլ Գյուլայից: Ջրույցի ընթացքում պարզվեց, որ նրա մայրական կողմից պապը՝ Վարդանը, հարևան գյուղի քահանան (քեշիշը) էր: Նա վկայեց նաև, որ գյուղի մոտակայքում ժամանակին եղել է վանք, որից այժմ միայն ավերակներ են մնացել: Նա իր թուրքերեն խոսքում հենց վանք բառն էլ օգտագործեց: Շրջակա մանրատեղանուններից թվարկեց՝ Ակուփի դաղ - Հակոբի լեռ, Արանի չայրը (մարգագետին), Դօլօր/Դօվէրի (տավար) թաղամաս Չամլըհեմշինի Չինչիվա գյուղում, Խացինա>Խաչինա, Հացինհէգէվ>խաչի (եկեղեցու) հետևի կողմ (մի այգու անուն է, թարգմանաբար ասում են նաև Քիլիսե բոսթան), Հէգէն փօս>հետևի կողմում գտնվող հարթավայր, Մարկօսի լէռ (ամառային արոտավայր), Մարանի (Մառանի) լէռ (ամառային արոտավայր), Մէղօյի յայլա (Մեղվի յայլա), Մէլիքի փօս, Քօրօշ - գյուղանուն, հավանաբար կոկոշ/գոգոշ բառի աղավաղված ձևն է, Համշենի բարբառում այդպես են ասում խխունջի պատյանին¹⁴⁶, Ծաղդէղ (կազմվել է շաղ-ցող, եղյամ և տեղ բառերից), Մէվօր-Մաղհավօր (likara-բույս, որը համշենցիներն օգտագործում են որպես դեղամիջոց սակավարյունություն բուժման համար¹⁴⁷), Չուլինա/Չելինա (թաղամաս, Չամլըհեմշինի Չինչիվա գյուղում) տեղանունները: Հին գերդաստաններից, ընտանիքներից հիշատակեց Ալէքսի տուն, Անտօնի տուն, Ավէթիքի տուն, Բէգիի տուն, Բօղօսի-Պողոսի

¹⁴⁶ Հ. Աճառյանը Համշենի բարբառի գավառական բառերի շարքում գրանցել է նաև կոկոշ [գոգոշ] բառը (տե՛ս Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, էջ 261):

¹⁴⁷ H. Aksu, Hemşinlilerin Hastalıkları Tedavi Yöntemleri, *Bir Yaşam*, Karadeniz'in Yerel Tarih, Folklor, Biyografi ve Coğrafya Dergisi, Sayı 12 Eylül-Ekim, Hopa, 2010, s. 35.

տուն, Գավազի տուն, Գինօսի տուն, Խաչիկի տուն, Կիրակօսի տուն, Դարրինի տուն, Քօզիքի/Քօզիսի տուն, Փէտրէսի (Պեարօսի) տուն, Փիրիկի տուն, Մազիկի տուն, Մուսիկի տուն, Փիսիկի տուն, Փօլազի տուն, Խաչիկի տուն, անձնանուններից հիշատակեց Գասպար, Թաքուշ (Թագուհի), Խաթուն, Խաչատուր, Մարի, Մուչան, Վարդան: Հիշեց, ինչպես ինքն էր ասում, իր քերեգինի (keregini) - քեռակնոջ՝ Միրիէի անունը: Հավելեց նաև Շամիրանդ անունը՝ ասելով, որ Շամիրամի փոփոխված տարբերակն է: Նշեմ է, որ Չամլըհեմշին գավառի Մոլավեյիս (Մոլէվիէ) գյուղի բնակիչներն իրենց խոսակցական թուրքերենում մի շարք հայերեն բառերի հետ պահպանել են նաև գերդաստանների հայերեն անունները, օրինակ՝ Գիրազոսան¹⁴⁸ տեղական խոսվածքին բնորոշ հնչյունափոխությամբ՝ Կիրակոս>Գիրազոս+ենց>անց>անչ: -Անց>ենց>ոնց ածանցը հայերենի -անք>ենք>ոնք ածանցն է՝ սեռական հոլովով: Այն գործածական է եղել նաև գրաբարում: Յույց է տալիս անեղական գոյականներ՝ ստացական նշանակության, ինչպես, Խաչոյենք>Խաչոյենց (Խաչոյի բնտանիքի մարդիկ) և այլն¹⁴⁹:

Այնուհետև, պատմական Զիլ քալի այցելելուց հետո բարձրացանք հայկական աղբյուրներում հիշատակված Տափ գյուղը, որը, ինչպես գրում է Ղ. Ինճիճյանը, «տաճիք կոչեն Չաթթ»¹⁵⁰ (այժմ Չամլըհեմշին գավառի կազմում է, նոր անունը՝ Սաաթ), մեզ ուղեկցողներից իմացանք, որ բնակավայրին դիմահայաց վեր է խոյանում Գարմի[ր] սա[ր]-ը

¹⁴⁸ А. Тулумджян, Хопя-хемшилы и баш-хемшилы: материалы экспедиции, «Չայն Համչինական», 2006, թիվ 1-2: Տե՛ս նույնի՝ Земля и корни, "Анна", журнал, Минск, 2005, N 3, с. 10.

¹⁴⁹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, հ. 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 207:

¹⁵⁰ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, էջ 397:

(Garmisa[r])-Կարմիր սարը: Այդպես է կոչվում իր կարմիր քարերի պատճառով:

Այդ բարձրագիր լեռան գագաթից ահագնացած իջնում է ջրվեժը, կամ ինչպես համշենցիներն են ասում, չախչախանը: Կարծում ենք՝ բառահիմքում չախչախ բառն է, որը տարածված է նաև հայ բարբառներում, ունի չախչախիկ ձևը: Ըստ «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանի»՝ նշանակում է «ջրաղացի մաս, որն իր ցնցումներով կարգավորում է աղացվող հատիկի հոսքը դեպի ջրաղացքար»¹⁵¹: Ջրաղացից անընդհատ գալիս են չախչախանների ձայնը և ջրի խոխոջը: Ենթադրում ենք, որ ջրվեժի արագահոս ջրի աղմուկը տեղացիները նմանեցրել են ջրաղացի չախչախի ձայներին, այդպիսով՝ ջրվեժները կոչելով չախչախան: Օ. Օզթուրքն իր բառարանում գրանցել է չաքչաքա, չամչաքա բառերի հնչարտասանական տարբերակները: Նա ևս այս բառերը բացատրում է որպես ջրաղացի մաս, որը եզիպտացորենի հատիկներն ուղղում է դեպի ջրաղացքար¹⁵²:

Կարմիր սարի չախչախանը (ջրվեժը) թափվում է սարի ստորոտով անցնող գետը, և հենց այստեղ, ըստ Ղ. Ինճիճյանի, միախառնվում են Բաշհամչեն և Եվողիւտ (Եղնովիտ) գետերն ու հոսում դեպի Սև ծով¹⁵³: Գյուղի մոտակա գետի վրա պահպանվել է հնագույն կամարածև մի կամուրջ: Տափ գյուղը սարի լանջին՝ տափարակ մի հատվածի վրա է: Տների մեծ մասը լքված է: Կանգուն են քարե հիմքերի վրա կառուցված ընդամենը մի քանի փայտաշեն տներ: Գյուղում հիմնականում հին տների և շինությունների ավերակներ են: Գյուղն ունի սառնորակ աղբյուր: Այնտեղ

¹⁵¹ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Գ, էջ 372:

¹⁵² Ö. Öztürk, Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük, c. I, s. 241.

¹⁵³ Ղ. Ինճիճյան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, էջ 396:

հանդիպեցինք մի համշենցի ընտանիքի, որը եկել էր ամառային արձակուրդն անցկացնելու:

Նշենք, որ Արզվինի նահանգի Յուսուֆելի (Կիսկիմ) գավառի Ափիշեն (Ափ+ի+շեն) գյուղի (նոր անունը՝ Քրնայրչամ) թաղերից մեկի հին անունը ևս կարմիր արմատով է՝ Կարմիր ցեխ, որ աղավաղվելով դարձել է Քարմիսէր՝ բառասկզբի կ>ք հնչյունափոխությամբ: Գյուղի կարմիր հողերի միջով հոսող գետը նույնպես ստացել է Կարմիրջուր անունը¹⁵⁴:

Մեզ ուղեկցող Ջան Ուղուր Բիրյուլից գրանցեցի, որ հնում Չամլըհեմշինը տեղացիները կոչել են նաև Հէմէգէդուր (Hemegedur): Հէմէգէդուր տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը հայերեն կտուր բառի բարբառային զբսեորումն է կտուր>գէդուր, առաջին բաղադրիչը հավանաբար կարող է լինել Համամ աձնանունը (Համշենի իշխանության հիմնադիր Համամ Ամատունու անունից)՝ բառավերջի մ-ի անկումով, այսինքն՝ Համամի կտուր, տանիք, որ փոխաբերական իմաստով կարող է նշանակել Համամի տուն: Կարծում ենք, որ լեզվական արագարանությամբ և տեղական խոսվածքի ազդեցությամբ դարձել է Հեմեգեդուր, ինչպես օրինակ՝ Համամաշենը դարձել է Համշեն, հետագայում՝ Հեմշին: Ավելացնենք, որ կտուր>գթուր արմատով «Karagtur» Քար+ա+կտուր լեռնանուն է հիշվում Համշենում: Ըստ Հ. Տաշյանի տեղագրության՝ Քարակտուր բարձր գագաթը գտնվում է «Բաշ-Քէօյ եւ անկէ վեր ուղիղ հյուսիսակողմը կ'իյնայ բուն Համշէն ալ եւ իր կողերէն կը բղխի Համշէնի գետը՝ անցնելով նախ Սոգորնի և անկէ Համշեն, որոնք իրարմէ շատ հեռու ալ չեն»¹⁵⁵: Թեև Քարակտուր տեղանվան առաջին բաղադրիչը առաջին հայացքից նման է թուրքերենի քարա (սև) բառին, սակայն Հ. Տաշյանը միանգամայն

¹⁵⁴ Ö. Öztürk, Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük, c. II, s. 632.

¹⁵⁵ Բ. Տաշեան, Տալք, դրացիք եւ Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրութիւն, հ. Բ, էջ 18-19:

իրավացիորեն տեղանունը բացատրում է հայերենի քար և կտուր բառերով¹⁵⁶, որոնք միացել են —ա հոդակապով:

Նշենք, որ 16-րդ դարի օսմանյան աշխարհագիր (tahrir) մատյաններում ներկայիս Չամլըհեմշինի տարածքը կոչվել է Քարա-Հեմշին (Kara-Hemşin)¹⁵⁷, ավելի ուշ՝ Վիջեալթը (Vicealti-Վիժեի տակ կամ Ստորին Վիժե):

* * *

Չափազանց հետաքրքիր հանդիպում էր սպասվում Արտաշենի գավառի Օջե գյուղում, որն այժմ ունի 140 տուն: Այն գտնվում է Սև ծովին դիմահայաց բլրի վրա և թաղված է պտղատու այգիների մեջ: Գյուղացիներն արդեն տեղյակ էին մեր գալստյան մասին: Ձառիվեր ճանապարհով բարձրացանք Օջեի կենտրոն, ուր մեզ պարկապզուկի նվազակցությամբ իրենց շուրջպարով (հորոն) դիմավորեցին գյուղի երիտասարդները: Հավաքվել էին նաև մեծահասակները: Կատարյալ եռուզեռ էր: Այնտեղ գրառումներ կատարեցի 1934թ. Փազարի¹⁵⁸ գավառում ծնված Նուրեթթին Քեփենեքից: Նա թվարկեց Արտաշենի գավառի ներկայիս համընթաց գյուղերը: Դրանք են՝ Արուի շրջան (բաժանվում է երկու գյուղի՝ Չուբուլիթ, այժմ՝ Ասլանդե-

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 18:

¹⁵⁷ A. Taşpınar, Rize Tarihi, s. 124.

¹⁵⁸ Փազարի (Աթինա) գավառը Ռիզեի նահանգի վարչական միավորներից է: Գավառի արևելքում Արտաշենն է, արևմուտքում՝ Չայելին (Մափավրի), հարավում Չամլըհեմշինի և Համշենի գավառներն են, իսկ հյուսիսում՝ Սև ծովը: Գավառը նահանգային կենտրոն Ռիզեից գտնվում է 38 կմ հեռավորության վրա: Ունի 315 քառ կմ. մակերես, 32.215 բնակիչ, 10 թաղամաս և 20 գյուղ: Այստեղով հոսում է Համշեն գետը, պահպանվել են հնագույն շինությունների հետքեր (Öztürk Ö., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 940-941):

րե, Յուսիս, այժմ՝ Բեյդերե), Բաքու, Ջենիմոչ, Ղանյա, Փիցխալա (այժմ՝ Յայլաջըլար), Քուրուփիթ/Գուրուփիթ (այժմ՝ Ենքոյ), Օջե (իմա՝ Օձե): Նշեց նաև, որ այժմ Արտաշենում ապրում է շուրջ երեք հազար համշենցի: Նրանց մի մասը այստեղ է հաստատվել՝ հեռանալով Չամլըհեմշինի լեռնային գյուղերից: Նուրեթթին Քեփենեքը պատմում էր, որ ընդամենը 50-60 տարի առաջ գյուղում, ինչպես նաև իրենց ընտանիքում, բոլորը խոսում էին Համշենի բարբառով: Այսօր թեև մոռացել են իրենց մայրենին, բայց խոսակցական թուրքերենում գեռես պահպանել են տեղական բարբառային բառեր, ինչպես օրինակ՝ ալիշ (թոնրի շիշ), բարդի, գօդիմ (կոտեմ), դութ (թութ), էդինջ (եղինջ), խաչաչուր¹⁵⁹ (խաչաջուր-տանձի տեսակ), մչուր (մսուր), դօյիզ (կորիզ), ժօխ (մոչ), փիլունց (փիլունձ-պտերազգի ծառատեսակ), փուչակ (փչակ), քէթաման (կաթի աման) և այլն: Հետաքրքիր է նաև, որ Օջե գյուղում առ այսօր կիրառվում է տրապիզոնցիներին և գիրեսունցիներին հատուկ՝ սուլելով միմյանց տարատեսակ ազդանշաններ հաղորդելու յուրահատուկ ավանդույթը:

Ստորև ներկայացվում են նաև Նուրեթթին Քեփենեքից գրանցած մանրատեղանունները՝ մեր բացատրություններով հանդերձ:

Ասրաթ/Արսաթ (Arsat) - արծաթ բառն է ծ>ս հնչյունափոխություն, առաջին տարբերակում տեղի է ունեցել բառամիջի բաղաձայնների զրափոխություն, մի երևույթ, որ հատուկ է հայ բարբառներին:

Բախէդագ (Bakhedag) - կազմվել է բարխ (պարխ) + ին < էն (սեռ. հոլ) + տակ բաղադրիչներից, այսինքն՝

¹⁵⁹ Ըստ Ղ. Ինճիճյանի՝ խաչաջուր տանձի տեսակը տարածված է եղել նաև Տրապիզոնում, «որ է հիւթեղ և մեծ, մինչև երից նաև երբեմն երկուց կշռել մի օխայ...» (Ղ. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասնց աշխարհի, հ. Ա, էջ 382):

ժայռի տակ: Պարեխ նշանակում է «ժայռ, լեռան ցցված մասը, քարքարոտ տեղեր»¹⁶⁰: Խոփայի Համշենցիների բարբառում ևս ժայռին ասում են բարխ¹⁶¹:

Բախէնօղ (Bakhenog) - տեղանունը կազմվել է բարխ (ժայռ) և օղ բաղադրիչներից: Օղ Համշենի բարբառում ասում են բլլին: Նուրեթթին Քեփենեքի նկարագրությամբ՝ խոսքը վերաբերում է ժայռոտ զագաթ ունեցող բլրի:

Գլինչխազ (Glinçkhaç) - տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը խաչ բառն է: Խաչ արմատով տեղանվանական կառույցները տարածված են Ռիզի նահանգի Համշենցիների շրջանում, օրինակ՝ Խաչ, Խաչիքար>Խաչքար, Խաչիվանք>Խաչիվանաք, Խաչափայտ>Խաչափիթ, Խաչկուն, Խաչին+տակ>Հագինդաղ, Խաչի բակ>Խաչի ավլա, Խաչի թիկունք>Խաչի սիրթի (թրք. *sirt* բառն է, որ նշանակում է թիկունք) և այլն: Այս տեղանունները մեկ անգամ ևս հաստատում են, որ Համշենը նախկինում եղել է հայ քրիստոնեական հոգևոր կենտրոններից մեկը:

Զէմագ (Zemag) - ծմակ բառն է, որն, ըստ Հ. Աճառյանի, նշանակում է «արև չտեսած՝ շուք տեղ ձորի մեջ»¹⁶²: Հ. Աճառյանը քրիստոնյա Համշենահայերի բարբառում գրանցել է ձմագ տարբերակը¹⁶³:

Թասիգօնդուզու (Tasigonduzu) - տեղանունը կազմվել է թասիկ>թասիգ (աման)+օն (սեռ. հոլ.) և դուզ (թուրք. թարգմ. հարթավայր)+ու (ածանց) բաղադրիչներից: Հավանաբար նախնականը եղել է Թասիգօն+փօսի: Փօս բառը, որ Համշենի բարբառում նշանակում է հարթավայր, հետագայում թուրքերեն է թարգմանվել: Ն. Քեփենեքի նկարագ-

¹⁶⁰ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 59:

¹⁶¹ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ Համշենահայերի բարբառը..., էջ 277:

¹⁶² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 463:

¹⁶³ Հ. Աճառյան, նույն տեղում, էջ 464:

բությամբ՝ տեղանքը թեև հարթ է, բայց ունի թասի նման մի փոքր գոգավորություն: Հ. Աճառյանը քրիստոնյա համ-
 շենյիներին բարբառում գրանցել է սեռական-տրական հոլո-
 վի-օն մասնիկը, որը համարժեք է հայերենի այլ բարբառ-
 ների —ան վերջավորությանը, ինչպես՝ ճնճղուկ-ջինջղղօն,
 աղջիկ-ախճգօն, մուկ-մգօն, էղ-էղօն, աշուն-աշնօն և այլն:
 Լեզվաբանը նշում է, որ գրական հայերենում, ինչպես և
 բարբառներում այս հոլովմանը պատկանող բառերի թիվը
 շատ քիչ է, իսկ Համշենի բարբառում քսանից ավելի է¹⁶⁴:
 Հետաքրքրական է, որ տեղանվան առաջին բաղադրիչը
 պահպանել է բարբառի ձևաբանական օրինաչափությունը:
 Տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ դյուզ (düz) բառը, ստացել
 է թուրքերենի երրորդ դեմքի պատկանելության -ու (-ü) ա-
 ծանց՝ առաջին բաղադրիչի հետ կազմելով գոյականական
 կապակցություն (Birinci Tamlama):

Թէքինդուզու (Tekinduzu) - տեղանունը կազմվել է
 թեք+ին և դուզ-ու բառերով: Ն. Քեփենեքի նկարագրութ-
 յամբ՝ տեղանքն ունի թեքություն:

Խաչինդուզու (Khaçinduzu) - տեղանվան մեջ առկա են
 խաչ+ին և դուզ+ու (հարթավայր) բառերը: Հնում հավանա-
 բար եղել է Խաչինփօս:

Խօթութ (Khotut) - կազմվել է խոտ>խոթ+ուտ>ութ բա-
 ղադրիչներից:

Մամինօղ (Maminog) - կազմվել է մամ (մայր, մեծ
 մայր)+ին և օղ (բլուր) բաղադրիչներից, այսինքն՝ Մեծ մոր
 բլուր:

Մութիկամօդու (Mutikamodu) - տեղանվան մեջ առկա են
 մութին+կա (մթնկա- մութ, խավար¹⁶⁵) և մոտ բաղադրիչներ-

¹⁶⁴ Հ. Աճառյան, Քննություն Համշենի բարբառի, էջ 95-96:

¹⁶⁵ Տե՛ս Ժամանակակից Հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Հ. 3, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1974, էջ 528:

բը: Խոփայի համշենցիների խոսվածքում ևս պահպանվել է լուսինկա բառի լուսնիկա տարբերակը՝ «լուսնիկա էրօնդ քիչէր» - լուսնկա գեղեցիկ գիշեր: Նշենք, որ մութ արմատով տեղանուններ են եղել Համշենի հարևան Խոտորջրում, նաև Բիթլիսում, Խարբերդում, Կիլիկիայում և այլն: Օրինակ՝ Մութ, Մութձոր, Մութնա, Մութուն¹⁶⁶:

Ջինջուն դաղը (Cincun daği) - կազմվել է ճնճուկ> ճնճուկ>ջինջուկ և դաղը (թարգմ.՝ սար) բաղադրիչներից: Հայ բարբառներում կան ճնջուկ, ճունջուկ, ջունջիկ, ջնջօղ և այլ գրսևորումներ¹⁶⁷:

Վարինթէվ (Varintev) - կազմվել է վար (ներքև)+ին (սեռ. հոլ.)+թև բաղադրիչներից՝ ներքևի կողմ իմաստով:

Վէթքար (Vetkar) - կազմվել է վէթ (վերին)+քար բաղադրիչներից: Խոփայի համշենցիները ևս վերևին ասում են վէթի, վէթու¹⁶⁸: Վէթքար տեղանուն գրանցել է նաև Ա. Գենչը¹⁶⁹:

Չը[ր]քէլօղ (Çi[r]keloğ)/Չէ[ր]քէլօղ (Çi[r]keloğ) - կազմվել է ջուր>չըր+գլուխ>քէլօղ բառերից, որ նշանակում է աղբյուրի վերևի մաս: Այդպես են ասում նաև Խոփայի համշենցիներն աղբյուրի վերևի մասին, կամ այն վայրին, որտեղից սկիզբ է առնում ջուրը¹⁷⁰:

Սալէէս (Salees) - կազմվել է սալ (ողորկ)+երես բաղադրիչներից: Համշենի բարբառի օրինահափությամբ բառամիջի ր-ն սղվել է:

¹⁶⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 882:

¹⁶⁷ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 3, էջ 207-208:

¹⁶⁸ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը..., էջ 319:

¹⁶⁹ A. Genç, Çalıskan Kadınlar Ülkesi Hemşin, s. 147.

¹⁷⁰ Ս. Վարդանյան, Բանահյուսական նոր գրառումներ Թուրքիայի Արդվիխի նահանգում, «Ջայն համշենական», 2011, թիվ 1-2:

Սալչուր (Salçur) - կազմվել է սալ+ջուր>ջուր բաղադրիչ-ներից: Ա. Գենչի բառարանում սալ արմատով գրանցվել է մեկ այլ տեղանուն՝ Սալահփուր (Salahpur), այսինքն՝ սալ+աղբյուր¹⁷¹:

Փագինդագ (Pagindag) - կազմվել է բակ>փապ+ին+տակ>դագ բաղադրիչներից:

Քոփթուր (Koptur) - կարծում ենք, որ տեղանվան մեջ կոպ>քոփ (փակ)+դուռ բաղադրիչներն են:

Օ[ղ]թնափուր (O[ğ]tnapur) - տեղանունը կազմվել է օղթն (յոթ)+աղբյուր բաղադրիչներից՝ Համշենի բարբառին բնորոշ հնչյունափոխությամբ:

* * *

Համեմատության համար ավելացնենք, որ Տրապիզոնի Արաբլը¹⁷² գավառի Քիզիբնոս (նոր անունը՝ Քայաջըք)¹⁷³

¹⁷¹ A. Genç, նույն տեղում, էջ 144:

¹⁷² Կա տեսակետ, որ Արաբլը անունը ծագել է հունական Հերակլես Հերոսի անունից (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. I, s. 88): Սակայն կարծում ենք, որ տեղանվան հիմքում Առաքել իշխանի անունն է, որը մաքուր հայկական է և ազավազվելով՝ դարձել է Արաբլը: Դա է հաստատում նաև 15-րդ դարի իսպանացի ճանապարհորդ Ռուի Գոնսալես դե Կլավիխոյի մի հաղորդումը, ըստ որի՝ Սամարղանդ գնալու ճանապարհին նրա պատվիրակությունը մինչև Տրապիզոն հասնելը, անցել է Առաքելի երկրով: Առաքելն այդ հողերի տերն էր, ու «թեև նրա բնակիչները քրիստոնյա հայեր էին, սակայն վատ մարդիկ էին և ավազակաբարձր»: Նրանք մինչև հարկ չէին վերցնում, թույլ չէին տալիս, որ իրենց հողերով պատվիրակներն անցնեն: Այստեղից Կլավիխոն անցնում է Սյուրմենե, ապա՝ Տրապիզոն (S'ն Рун Гонсалес де Клавихо, *Дневник Путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)*, Москва, Наука, 1990, с. 160):

¹⁷³ Այն գտնվում է գավառի կենտրոնից 30-37 կմ, իսկ նահանգի կենտրոնից 60 կմ հեռավորության վրա: Քարադերե (Աև գետ) գավառից մոտ 30 կմ հեռավորությամբ Քիզիբնոսի կամուրջն է, որից մինչև

գյուղի համչնցիները, որոնք բռնի իսլամացման արդյունքում կորցրել են իրենց ինքնությունն ու մայրենին, մինչև այսօր իրենց խոսակցական թուրքերենում գործածում են հայերեն բառեր¹⁷⁴ ու մանրատեղանուններ՝ կարծելով, որ դրանք հունարեն են¹⁷⁵:

Թե երբ են Քիզիրնոսի համչնցիները մահմեդականացվել, առայժմ ստուգ տեղեկություններ չունենք, սակայն տեղացիների վկայությամբ, նրանց նախնիները այնտեղ հաստատվել են 17-18-րդ դարերում՝ տեղափոխվել Չամլըհեմչին գավառից¹⁷⁶: Ինչպես արդեն նշել ենք, հենց այդ դարերում է Համչնում իրագործվել զանգավաճային բռնի մահմեդականացումը¹⁷⁷: Եվ այդ ժամանակ էլ բնակչության մի մասը ստիպված լքել է իր հայրենի բնօրրանն ու հաստատվել հարևան Սյուրմենե գավառում: Սակայն հետագայում այդ գավառը ևս չի խուսափել իսլամացման դաժան քաղաքականությունից¹⁷⁸:

գյուղի կենտրոն 7 կմ է: Այսօր գյուղն ունի 2.185 խառը բնակիչ (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 680-681):

¹⁷⁴ Saklı Ezgiler Kizirnos, Derleme, Collection, Mecit Çeliktas, Proje Yönetmeni: Birol Topaloglu, İstanbul, Temmuz, 2010, s. 10. H. Aksu, Kizirnos, Araklı'da bir Hemşin köyü, "Bir Yaşam", Sayı 12, Eylül-Ekim, Hopa, 2010, s. 56'ն նաև Լ. Սահակյան, Քիզիրնոսի համչնցիները, «Ձայն համչնական», 2011, թիվ 1-2:

¹⁷⁵ Ավելի ուշ «Քիզիրնոսի թաքնված երգեր» թուրքերեն խոսակցականում ընդգրկված երգերի գրառող Մեջիթ Չելիքթաշն իր իմացած այս բառերից մոտավորապես 50-ի իմաստները հարցրել է հունարեն իմացող իր համագյուղացի ընկերոջը և պարզել, որ դրանք ոչ թե հունարեն են, այլ հայերեն (տե՛ս H. Aksu, Kizirnos, Kizirnos, Araklı'da bir Hemşin köyü, s. 59. Լ. Սահակյան, Քիզիրնոսի համչնցիները, նույն տեղում):

¹⁷⁶ H. Aksu, նույն տեղում:

¹⁷⁷ Լ. Սահակյան, Օսմանյան կայսրությունում համչնահայերի բռնի մահմեդականացման քաղաքականությունից հետևանքները, *Թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ*, Հ. IV, էջ 207-228:

¹⁷⁸ Ս. Հայկունի, Նշխարներ. կորած ու մոռացուած հայեր, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, թիվ 7, էջ 239-243, թիվ 8, էջ 295-296:

Քրիզիբրնոսի մասին չափազանց արժեքավոր և հետաքրքիր տեղեկություններ է պարունակում ազգությամբ լազ, սևծովյան տարածագոտու ազգագրական երգերի գրառող և կատարող Բիրոլ Թոփալօղլուի 2010թ. Ստամբուլում լույս ընծայած «Քրիզիբրնոսի թաքնված երգերը» խտասկավառակը, որում տեղ են գտել Քրիզիբրնոս գյուղի երիտասարդ բնակիչ Մեջիթ Չելիքթաշի գեռևա 2006թ. գրառած և ձայնագրած համազուլացի տարեց կանանց կատարմամբ տեղական երգերը: Խտասկավառակին կից հրատարակվել է նաև Մեջիթ Չելիքթաշի կազմած գրքույկը, որում հեղինակը հետաքրքիր տեղեկություններ է հայտնում գյուղացիների կենսաձևի, ավանդույթների մասին: Ընթերցելով այդ գրքույկը՝ նկատեցինք, որ նկարագրություններում տեղ գտած որոշ կենցաղային բառեր, անուններ և մանրատեղանուններ հայերենի Համշենի բարբառով են, և ինչպես գրում է Չելիքթաշը, դեռ այսօր էլ այդ և նման բառեր գործածվում են քրիզիբրնոսցիների խոսակցական թուրքերենում:

Գյուղի անվան հիմքում կարծում ենք, որ հայերեն գլխի, գլխրնոց բառի տեղական բարբառային դրսևորումն է: Համաձայն Հ. Աճառյանի՝ գլխր բառն ունի մի քանի իմաստ՝ 1. «կնիւն, կողով կամ խսիր հիւսելու սէզ», 2. գլխր «գիւղի տանուտէրի երկրորդը...»¹⁷⁹: Հակված ենք կարծելու, որ տեղանվան հիմքում ընկած է բառի բացատրության առաջին իմաստը, հավանաբար գյուղը հայտնի է եղել խսիրագործությամբ, դա է հաստատում տեղանվան —ան—ոց վերջածանցը, որը մատնանշում է ինչ—որ մի բանի տեղ, Գ. Զահուկյանի բնորոշմամբ՝ այն վաղնջահայկական տեղացույց է¹⁸⁰: Չի բացառվում, որ գյուղում եղել են բուրդ գզող-գզրար արհեստավորներ, ովքեր հատուկ գործիքով բուրդ են գզել՝ թաղիք

¹⁷⁹ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, էջ 548:

¹⁸⁰ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, էջ 236:

և գորգ գործելու համար: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ կիզն, գիզ նշանակում է բուրդ, թաղիք, քեչա¹⁸¹: Համշենի բարբառում գզելուն ասում են կզուչ¹⁸²: Այստեղից էլ՝ գզրարանոց<քիզրարանոց, որն էլ լեզվական գարագաբանությամբ և տեղական խոսվածքի համաձայն դարձել է քիզիրնոս:

Առանձին արժեք են ներկայացնում Քիզիրնոսի մանրատեղանունները: Դրանք կրում են տեղական խոսվածքներին բնորոշ հնչյունական մակաշերտեր, հնչյունական ազավազումներ, սակայն դրանք հայերեն են ինչպես իրենց բաղադրիչներով, այնպես էլ կառուցվածքով: Այսպես օրինակ՝

Գարնութ (Garnut) - կազմվել է կաղին+ուտ բաղադրիչներից, կաղնուտ>գարնութ:

Գումդէղ (Gumdeğ) - կազմվել է գոմ>գում+տեղ>դէղ բաղադրիչներից:

Էղրութ (Eğrut) - կազմվել է էղի կամ եղի+ութ բաղադրիչներից: Համշենի բարբառում էղի են ասում գեռահաս կաթնահաս ցորենին¹⁸³:

Թէհքութ (Tehkut) - կազմվել է թեղի+ուտ բաղադրիչներից:

Լէնդէրէվ (Lenderev) - կազմվել է լայն>լէն+տերե>դէրէվ բաղադրիչներից:

Հաջօվիթ (Haçovit) - կազմվել է խաջ>հաջ+հովիտ>օվիթ բառերից:

Ղօրղութ (Ğorğut) - տեղանվան հիմքում ընկած է կորկոտ (ծավար) բառը: Խոփայի համշենցիների խոսվածքում գործածական է գորգոտ հնչարտասանական տարբերակը¹⁸⁴:

¹⁸¹ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, էջ 585:

¹⁸² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, 547:

¹⁸³ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա, էջ 368:

¹⁸⁴ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը..., էջ 283:

Հ. Աքքիչեքի համաձայն համչենցիները ղօրղութ<քորքութ են ասում նաև կորկոտի նման մանր քաքարոտ տեղանքին:

Մօնութ (Monut) - կազմվել է մօնի (կաղնու տեսակ)+ ուտ>ութ բաղադրիչներից:

Վէժօն (Vejon) - կազմվել է վիթ արմատից և -ան ածանցից: Հայերեն վէժ նշանակում է «Հոսանք, սահանք, ցայտումն»¹⁸⁵: Վէժ>Վըժ արմատով տեղանունները տարածված են եղել նաև Մեծ Հայքում՝ Վժան, Վժնա դաշտ, Վժնաջուր, Վժանա վանք, Վժանիս, Վժենիս, Վժնաբերդ, Վժինիս¹⁸⁶:

Վէրիփօս (Veripos) - կազմվել է վեր+ի (սեռ հոլ.)+փոս (հարժավայր) բառերից:

Ուս (Us) - հավանաբար սա նույն՝ Համչենի բարբառի ինփայի խոսվածքում գործածվող ուսի բառն է, որ ասում են ձնահյուսին¹⁸⁷: Բառի բացատրությունն ավելի է հիմնավորվում այն հանգամանքով, որ լեռնային Քիզիրնոսում ձմեռը խստաշունչ է և ձնառատ¹⁸⁸:

Քէրէնքաշ (Kerenkas) - կազմվել է քերեն>գերան+քաշել, կտրել բառերից, այսինքն՝ գերան կտրելու տեղ:

Քիզիրնոսի շրջակա մանրատեղանուններն իրենց կառուցվածքով, հնչյունական զրուսորումներով հար և նման են Չամլըհեմշինի և Արտաշենի գավառներում մեր գրառած տեղանուններին: Լեզվական այս նմուշները ևս հաստատում են, որ Քիզիրնոսի համչենցիների նախնիները եկել են Համչենի գավառից:

¹⁸⁵ Նոր բառգիրք հայկազհան լեզուի, հ. 2, էջ 820:

¹⁸⁶ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, էջ 804:

¹⁸⁷ Ս. Վարդանյան, Կրոնափոխ համչենահայերի բարբառը..., էջ 322:

¹⁸⁸ Saklı Ezgiler Kizirnos, s. 10:

Վերջաբան

Այսպիսով, իմաստակառուցվածքային քննություն ենթարկված մանրատեղանունները, ժամանակի ընթացքում կրելով հայերենի և թուրքերենի տեղական խոսվածքներին հատուկ հնչարտասանական որոշակի ազդեցություն, այդուհանդերձ, պահպանել են հայկական արմատները, տեղանվանակազմ և քերականական հատկանիշները, որոնք կարևոր նյութ կարող են մատուցել հայ տեղանվանագիտությանն ու բարբառագիտությանը, լույս սփռել Համչենի պատմության տարատեսակ խնդիրների պարզաբանման վրա:

Ինչպես վերը պարզվեց, Համչենի տեղանունների բառաքննության համար պարտադիր է նաև հաշվի առնել տեղական խոսվածքային հնչյունական յուրահատկությունները, իմաստային, քերականական, բառակազմական առանձնահատկությունները, որոնք թուրք հեղինակները անտեսում են: Սույն տեղանվանագիտական քննությամբ հերքվում են նաև թուրք որոշ գիտնականների մտացածին «ստուգաբանություններ»:

Համչենի և առհասարակ Արևմտյան Հայաստանի մանրատեղանունները, կամ ժողովրդական տեղանունները, հայոց պատմական հիշողության ու մշակութային ժառանգության անբաժան մասն են: Սակայն թուրքական միջավայրում գտնվելու, ժամանակին չգրանցվելու և տեղի բնակչության սերնդափոխության հետևանքով՝ դրանք կարող են մոռացության և կորստի մատնվել: Ուստի դրանց բազմակողմանի ուսումնասիրությունը պետք է ներառվի հայ պատմաբանասիրության օրակարգում:

HAMŞEN MİKRO YER İSİMLERİ

Bu araştırma, modern Türkiye'nin Rize İli, Çamlıhemşin (Vicealtı) ve Ardaşen (Artaşen) ilçelerinde yaşayan Hemşinlilerin (Hamşentsi) Türkçe konuşma dilinde günümüzde de kullanılan Ermenice mikro yer isimlerinin incelenmesine adanmıştır. İlk defa olarak bu kitapta bilim dünyasına sunulan yüz kadar mikro yer ismi, araştırmacı tarafından 2010 yılında yukarıda belirtilen bölgelerde yapılan saha çalışmaları esnasında kaydedilmiştir. Bu yer isimlerinin kelime-anlamsal incelenmesi sonucunda, bu isimlerin Ermenice kökenli oldukları, içlerinde eski ve orta Ermenice kökler bulundurdıkları, Ermenicenin Hamşen lehçesine özgü telaffuz şekillerini korudukları ve Türkçedeki ses uyumunun belirli etkisi altında kaldıkları tespit edilmiştir. Bu çalışmada, Ardvin (Artvin) ve Rize illerinde yaşayan Hemşinliler hakkında demografik bilgiler de verilmektedir.

Önsöz

2010'un Haziranında, bilimsel amaçlarla¹ Türkiye'nin Artvin (Artvin) ve Rize illerindeki Hamşen (Hemşin) yerleşim birimlerini ziyaret ettik. Artvin'in Hopa İlçesi, Kemalpaşa (Makriyal) beldesinde ve Ardahan İli'ndeki Bilbilan Yaylası'nda diyalektoloji ve demografi alanında saha çalışması yapma olanağı bulduk. Ardahan'dan Bilbilan Yaylası'na doğru yol alırken, bir Kürt köyü olan Bağdaşan civarında karşımıza yarı harap bir kale yükseldi. Yöre halkının Bagratuni kalesi diye adlandırdığı kale bütün ihtişamı ile görünenleri etkileyen bir görünüme sahipti. Yolumuza devam ederek, neredeyse bulutlarla kucaklaşan Bilbilan Yaylası'na vardık. Burada, hiç ummadığımız bir sürpriz bizi bekliyordu. Hopa'nın çeşitli köylerinden gelen yaşlı Hemşinliler (Hamşentsi), bizim için, Ermenicenin Hamşen (Hemşin) lehçesiyle, asırların derinliklerinden gelen, yöreye özgü ezgiler söyleyip, öykü ve masallar anlattılar².

¹ Geziye, Ermenistan Cumhuriyeti Bilimler Milli Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü çalışanı, Ermenistan'daki "Hamşen" Hemşerilik ve Hayırseverlik Derneği Asbaşkanı, *Dzayn Hamşenakan* aylık gazetesi'nin genel yayın yönetmeni Sergey Vardanyan, Yerevan Devlet Üniversitesi Ermeni Araştırmaları Enstitüsü çalışanı Keyti Gundakçyan, "Lusakn" yayınevi müdürü, filolog Ruzan Sahakyan ve diğerleri katılmıştır.

² Bilbilan Han Yaylası ve Hopa İlçesi'nde S. Vardanyan tarafından kaydedilen folklor malzemeleriyle ilgili olarak bak. S. Vardanyan, "Türkiye'nin Artvin İlinde Yapılan Yeni Folklor Kayıtları", *Dzayn Hamşenakan*, Yerevan, 2011, NN 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10 (Erm.).

Daha sonra Ardahan'dan Ardanuc (Artanuç) şehrine hareket ettik. Soykırım yıllarında birçok Ermeni'nin katledildiği Cehennem Deresi yolumuzun üzerindeydi³. O korkunç vahşet günümüze kadar yöre sakinleri tarafından hatırlanmaktadır. Şehre varınca, yüksek bir tepenin üzerinde yükselen Ardanuc Kalesi'ni de uzaktan görmüş olduk. Ardından il merkezi olan Ardivin şehrini gezdik. Yolumuza devam edip Hopa İlçesi'nin Kemalpaşa bölgesine vardık. Burada "Vova" müzik grubunun kurucusu, Hamşen ezgilerini derleyip icra ederek unutulmaktan kurtaran Hikmet Akçiçek ve akrabalarının evinde ağırlandık. Hamşen diyalekti ile söylenen hikâye ve ezgileri dinleyerek büyük ve tarifsiz bir zevk aldık. Halkbilimcisi Harun Aksu'nun eşliğinde, Hopa İlçesi'nde Hemşinlilerin yaşadığı en büyük köy olan Başoba'ya (Higo) da çıktık. Günümüzde, Higo köyünde 150 hane bulunmaktadır.

Hemşinli aydınlar Hikmet Akçiçek, Mahir Özkan, Cemil Aksu, ve Can Uğur Biryol'dan öğrendiğimize göre bugün Artvin İli'nin Hopa ve Borçka ilçelerinde Hamşen lehçesi ile konuşan Hemşinlilerin sayısı yaklaşık 20-25 bin olup, büyük şehirlerde yaşayanların sayısı ile birlikte toplam 30-35 bini bulmaktadır⁴. İlçerinde, bilimsel

³ Bu olayın görgü tanıklarından, zamanında Orta Asya'ya sürülmüş olmasından dolayı yaşamını Kazakistan'ın Çirkino köyünde sürdüren Müslüman Hemşinli İlyas kızı Haula Karaibrahimova, Türklerin Artvin Ermeni'lerini Cehennem Deresi'nden aşağı atarak nasıl hunharca katlettiğini kendi gözleriyle görmüştür. Bu konuda bak. S. Vardanyan, "Ermeni Soykırımının Görgü Tanıkları: Hemşinli Müslüman Ermeniler", *Dzayn Hamşenakan*, Yerevan, 2006, NN 3-4 (Erm.).

⁴ XVIII. asırda Hemşin Ermeni nüfusunun zorla İslamlaştırılması sonrasında Hemşinliler'in bir bölümü asıl Hemşin'i (günümüzde Rize'nin Çamlıhemşin, Hemşin ve Çayeli ilçelerini ihtiva etmektedir) terk ederek Hopa ve Borçka ilçelerine (günümüzde Artvin bünyesinde) yerleşmiş, diğer kısmı yörede kalmış, Hıristiyanlığını muhafaza eden kesim ise Karadeniz bölgesinin güney-doğusuna dağılmış olup, ileride de, yani XVIII. asrın sonunda XIX. asrın başında kuzey-doğu sahillerine (Rusya) göçmüşlerdir. Hemşin Ermenileri'nin din değiştirmesine

amaçlarla Ermenice okumayı öğrenen birkaç aydın dışında Ermenice alfabesini bilen yoktur. Bu arada, söz konusu ilçelerdeki Hemşinlilerin bir bölümü, çevrelerinde konuşma dili olarak Ermenicenin Hamşen lehçesinin muhafaza edilmesinden etkilenecek, Ermeni kökenli oldukları gerçeğini kabullenmektedir. Hopa ve Borçka ilçelerinde Marksist ve ateist fikirlerin yaygın olması olgusunun, Türk-İslam ortamında bir nevi psikolojik savunma işlevi gördüğünü düşünmekteyiz. Bu arada, kendilerini Türk olarak kabul eden, kökenleri hakkında kendi aralarında konuşmaktan ısrarla kaçınan ve en makul ihtimalle kendilerini Homşetsi (Hemşinli)⁵ diye adlandıranların mevcut olduğunu da belirtelim.

ilişkin olarak bak: **Ğ. İnciciyan**, *Dünyanın Dört Yönünün Coğrafyası*, c. I, Venedik, 1806, s. 397 (Ermenice, bundan sonra bak. Erm.); **S. Haykuni**, "Kutsal Emanet: Kaybolan ve Unutulan Ermeniler", *Ararat (Dergi)*, Vağarşapat, 1895, No 7, s. 239-243, No 8, s. 295-296 (Erm.); **P. Tumayants**, "Pontus Ermenileri: Trabzon'un Coğrafi ve Siyasi Durumu", *Lumay (Dergi)*, Tiflis, (Temmuz), 1899, s. 174-175 (Erm.); **L. Khaçikyan**, "Hamşin Tarihinden Sayfalar", *Banber Yerevani Hamalsarani*, 1969, N 2, s. 136-139; **H. Taşyan**, *Tayk, Komşuları ve Khotorcur, Tarih-Topografya incelemeşi*, c. II, Mkhitarian yay., Viyana, 1980, (Erm.). **S. Vardanyan**, "İslamlaştırılan Ermenilere İlişkin Önemli Bir İlk Kaynak", *Patma-Banasirakan Handes (Dergi)*, Yerevan, 2004, N 3, s. 159-170 (Erm.); **L. Sahakyan**, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hamşen Ermenilerinin Zoraki İslamlaştırma Politikasının Sonuçları", *Türkoloji ve Osmanlı Araştırmaları*, c. IV, Yerevan, 2006, s. 207-228 (Erm.); **A. Melkonyan**, "Hemşin; Tarih-Coğrafya Tetkik Denemesi (16-20. asırlar)", *Hemşin ve Hemşinli Ermeniler* (konferans makaleleri), Yerevan, 2007, s. 26-33 (Erm.). Bak: *The Hemshin. History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Edited by **H. H. Simonian**, London and New York, 2007.

⁵ Homşetsi (Hemşinli) kavramının oluşumu ve sayıları hakkında bak., **S. Vardanyan**, "Türkiye'de Din Değiştirmiş Ermeni'lerin Nüfusu; Ermenice konuşan Hemşinliler", *Hanrapetakan (Dergi)*, No. 10, Yerevan, 2009, s. 8 (Erm.).

Yolumuza devam ederek, Rize⁶ İli'nin Çamlıhemşin (Vicealtı – Vije tak, Storin Vije) ve Ardaşen⁷ ilçelerinin Hemşinli yerleşim birimlerini gezdik. Hemşin (Hamşen) İlçesi'nin Çamlıtepe (Zuğa/ Zuga) Köyü'ne geçerek, burada İstanbullu gazeteci yazar Adnan Genç ve akrabalarına misafir olduk. Günümüzde turistik bir merkeze dönüşmüş olan Ayder (Arter) Yaylası'nda konakladık, daha sonra Zil Kale'yi (Osm. Zir Kale-İçkale)⁸, Konaklar Mahallesi (Makre-

⁶ Rize İli, günümüzde 344 köyü (Bak; S. Nişanyan, *Adını Unutan Ülke, Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, İstanbul, Everest Yayınları, 2010, s. XVI), 11 ilçesi, 21 belediyesi ve 2000 yılı nüfus sayımına göre 348.776 nüfusu olan 3920 kilometre karelik bir yerleşim yeridir (Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul, Heyamola Yayınları, 2005, c. II, s. 983-987). Rize İli'nin ilçeleri: Ardaşen (eski ismi Artaşen), Çamlıhemşin (eski ismi Aşağı Vice<Vije), Çayeli (eski ismi Mapavri), Fındıklı (eski ismi Vice<Vije), Hemşin (eski ismi Hamşen), İkizdere (eski ismi Kura-i Seba), Pazar (eski ismi Atina), İyidere (eski ismi Aspet), Derepazar, Güneysu (eski ismi Potomya).

⁷ **Artaşen'in**, aynı zamanda, **Ardaşen**, **Artaşin**, **Ardaşin** gibi farklı söyleyiş şekilleri mevcuttur. Yerli halk etimolojisine göre Ermenice art (ova)+a+şen (yerleşim birimi) kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur, Bak. Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul, Heyamola Yayınları, 2005, c. I, s. 93-94. Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü'nde Ardaşen, Artvin'in 70-75 km. batısında bulunan Artaşek Köyü ile ilişkilendirilmektedir. Bk, a.g.e., c. I, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, Yerevan, 1986, s. 498 (Erm.). Rize sınırları içinde yer alan, il merkezine 46 km uzaklıkta olan Ardaşen, Karadeniz'in kıyı şeridinde kurulu bir ilçedir, doğusunda Fındıklı (Vije), kuzey batısında Pazar (Atina), batısında Çamlıhemşin (Vicealtı) ilçeleri, güneyinde Khaçkar (Kaçkar) Dağları ve Erzurum İli yer almaktadır. Nüfusu 58.588 olan ilçenin yüzölçümü 742 km²'dir, 1 beldesi ve 38 köyü mevcuttur. Yılın her mevsiminde yağış almakta olup, Türkiye'nin en nemli ve az güneş gören yöresi sayılmaktadır. Halkı dağlık kesimlerde hayvancılık ve ormancılıkla uğraşmaktadır. Bak. Ö. Öztürk, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, c. I, s. 94.

⁸ Hemşinli Ermeni halkbilimci S. Haykuni, kaydetmiş olduğu bir efsaneye dayanarak Zil Kale'yi Artaşen Kalesi ile özleştirmekte ve eklemektedir: "Bagratuni Hanedanı'nın soyundan gelen, adları Grigor ile Martiros olan iki ünlü sima yaşıyordu Hemşin'de". Martiros, oğlu Artaşen'e Grigor'un kızını gelin almak ister. Ancak Grigor buna itiraz edince Martiros askerleriyle Grigor'un

vis/Makrevints), Şenyuva (Şınçıva/Çinçıva), Çat (Tap) köylerini gezdik. Hamşen doğası kendine özgü güzellikleriyle yolculuğumuz boyunca bizleri adeta büyüledi. Asırlık zümrüt yeşili, geçit vermez gür ormanların üstüne inen sis tabakası, çılgınca akan Fortuna, Hala, Hamşen ırmakları ve bu ırmaklar üzerinde kurulmuş olan tarihi 'kambur' (kamar) köprüler muhteşemdi.

Ana dilini unutarak Türkçeyi benimseyen Rize İli Hemşinlileri arasında ise durum tamamen farklıdır. Burada Türkleşmenin izleri çok daha derin olup, aralarında Ermeni kökenlerini inkâr etmeyenler bulunmakla birlikte, genellikle artık Türkleşmiş olduklarını vurgulamaktadırlar. Köklerinin Türk boylarından gelmiş olduğu fikri de bu bölgede bir hayli yaygındır⁹. Çamlıhemşinli gazeteci, yöresel tarihçi ve "Hemşinliler Göç ve Pastacılık, Gurbet Pastası"¹⁰ başlıklı tarihi-etnografik eserin yazarı Can Uğur Biryol makalelerinden birinde şöyle demektedir: "Bugün Hemşinlilerin büyük bir çoğunluğu Ermeni olduğunu reddediyor. Aslında onların yerel Ermenicesi en az bölgedeki yer adları ve güncel yaşantıda kullanılan eşyaların isimleri kadardır".¹¹ Ancak kendilerini Türk değil, sadece Hemşinli

memleketine dalar, savaşır, rakibini yener, kızı alır ve oğlu Artaşen'le evlendirir. Artaşen, Grigor'un ülkesinde, Hamşen Irmağı'nın kaynağına yakın bir yerde bugün dahi Artaşen olarak anılan görkemli kaleyi inşa eder" (S. Haykuni, "Kutsal Emanet: Kaybolan ve Unutulan Ermeniler", No 8, s. 296-297, Erm.)

⁹ Bu konuda bk., İ. Karaca, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, İstanbul, Chiviyazıları Yayınevi, 2006, s. 57-60. M. Özkan, "Hemşinli Kişiliği Üzerine, Hemşin Toplumunun Travması", <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>. C. U. Biryol, "Hemşinliler Ermeni mi?", *Radikal*, İstanbul, 2005, Haziran, 12. Ayrıca Ermenice çevirisine bak., C. U. Biryol, "Hemşinliler Ermeni mi?" Erm. çeviri: L. Sahakyan, *Dzayn Hamşenakan*, 2006, NN 11-12; C. U. Biryol, "Etnik Bir Kimlik Olarak Hemşinliler", <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>.

¹⁰ C. U. Biryol, *Hemşinliler Göç ve Pastacılık, Gurbet Pastası*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2007.

¹¹ Bak: C. U. Biryol, "Etnik Bir Kimlik Olarak Hemşinliler". <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>.

sayanların mevcudiyetini de unutmamak gerekir. Tüm bunlara karşın radikal İslam günümüzde Rize'nin birçok ilçesinde konumunu güçlendirmeyi sürdürebilmektedir¹². Marksist ideolojiye yatkın olanlara burada da rastlamamıza rağmen, Türkiye'de 1950'lerden beri gelişen ve yayılan İslami kurumlar, Rize Hemşinlileri de ciddi derecede etkilemiş görünmektedir. Kalabalık köylerde ve idari merkezlerde Kuran eğitimi için bölgesel ve yatılı okullar açılmış, camiler çoğalmış durumda. Bunun sonucunda Hemşinliler arasında tutucu Müslümanlara da rastlanabilmektedir¹³.

Yöre halkı ile temaslarımızda, Rize ilinin Karadeniz sahil şeridinde Lazlara ait yerleşim birimlerinin, iç kesimlerde ve dağlık alanlarda ise Hemşinlilerle meskûn köylerin yoğunlukta olduğunu öğrendik. Ancak belirtmek gerekir ki, Rize İli'nin Çamlıhemşin ilçesindeki Hemşinli köylerinin bir kısmı günümüzde artık boşalmış durumdadır. Rehberlerimizden belirttiği gibi, ilçe halkı zor yaşam koşulları yüzünden iş bulmak ümidiyle doğup büyüdükleri toprakları terk ederek büyük şehirlere yerleşmiş ve sadece yaz tatilini geçirmek için, geçici olarak köyüne dönmektedir. Çamlıhemşin nüfusunun yaz aylarında 6-7 bine ulaştığı, kış aylarında ise 2400'e düştüğü, Hemşinli yazar Uğur Biryol tarafından gözlemlenmiştir. Biryol, Çamlıhemşinlilerin gayri resmi sayısının tüm Türkiye'de ancak 30 bin kadar olduğunu söyledi. Adnan Genç'e göre, Hemşin'in 80 haneli Zuğa köyünden 40 hane, bundan 25 yıl önce köyü terk etmiş, günümüzde ancak 10 hane köyde sürekli olarak kalmakta, geri kalan 30 hane ise köyü yazlık olarak kullanmaktadır. Koboş Köyü'nde de durumun farklı olmadığı belirtilip, daimî ikamet edilen ev sayısı 15-16 civarında olup, yaz aylarında 40-50'ye ulaştığı, Makrevis'teki 60

¹² Kemal Nabi Ünal, "Başka Bir Hemşin"; Senoz (Eksanos), Erm. çeviri ve dipnotlar: L. Sahakyan, *Dzayn Hamşenakan*, 2010, NN 7-8.

¹³ Kemal Nabi Ünal, aynı yer.

evden sadece 10'unda ikâmet edilmekte olduğu, kış aylarında tamamen boşalan Çat Köyü'nde (eski Tap) ise yazın yaklaşık 50 kişi kaldığı anlatıldı.

Ekleme gerekir ki, Ardaşen İlçesi, Oca Köyü sakini Nurettin Kepenek'in belirttiğine göre Ardaşen İlçesi'nde yaşayan Hemşinlilerin sayısı yaklaşık olarak 3 bindir. Senozlu Kemal Nabi Ünal'a göre ise Çayeli (Mapavri) İlçesi'nin 25 bin kişilik nüfusunun 8 bini Hemşinlilerden oluşmaktadır.

Can Uğur Biryol ve Hikmet Akçiçek'e göre, Rize İli'nin Hemşin, Çamlıhemşin, Ardaşen, Fındıklı, Pazar, Çayeli, İkizdere ilçelerinde yaşayıp, Türkiye'nin diğer şehirlerine taşınmış olan ve kendi lehçesini unutmuş Hemşinlilerin sayısının yaklaşık 50-60 bin olduğunu belirtmek gerekir.

Böylece, saha çalışmaları esnasında yörenin etnografisi ve demografisi ile ilgili tarafımızdan kayıtlar yapılmış, yer isimleri ile mikro yer isimleri, özel isimler, yerel halk oyunu ve danslarına ilişkin notlar alınmış, Hamşen lehçesinden örnekler toplanıp, köy, kale, köprü, pınar, şelale gibi yerlerin fotoğrafları (saha çalışmaları esnasında toplanan kayıtlar ve çekimler araştırmacının kişisel arşivinde bulunmaktadır) çekilmiştir.

Özel önem arz eden birçok mikro yer isminin, bilimsel alanda ilk defa olarak bu incelemede ele alındığını da ayrıca vurgulamak isteriz¹⁴.

¹⁴ Bu araştırmacının kısaltılmış halindeki yayımları için bak. L. Sahakyan, "Hamşen'e Gezi; Unutulan Yer Adları ve Özel İsimler", *Dzayn Hamşenakan*, 2010, NN 9-10 (Erm.); Aynı yazar, "Hamşen'e Yolculuk", *Lusakn dergisi*, Yerevan, 2010, N 2, s. 12-13 (Erm.).

Mikro yer isimlerinin tarihi, kültürel ve bilimsel önemi

Her ne kadar Rize İli'nde yaşayan ve geçmişte zorla İslamlaştırılıp Türkleştirilen Hemşinlilerin yeni nesli, atalarının ana dili olan Ermenice ve Ermenicenin Hamşen lehçesini unutmuş, hatta Ermeni kimliğini kaybetmiş olsalar, yaşadıkları yerleşim birimleri için hâlâ büyüklerinden kalan eski yer isimleri ile mikro yer adlarını ve günlük yaşama ilişkin kelimeleri kullanmayı sürdürmektedir. Şekil yapısındaki tahribattan dolayı ilk bakışta yabancı, hatta anlamsız olduğu düşünülen yer adlarının mevcut olmasıyla birlikte, bunlar aslında, ses ayrılıklarına rağmen, yerel şive veya farklı söyleyiş şekilleri ile örtülü arı Ermenice kelimelerdir.

Bu yüzden, önemli bir kısmının şive özelliklerine uyumlu, yerel lehçenin kelime hazinesine dayanarak kurulmuş olduğundan dolayı, Hamşen yer adlarının yeniden kurulumu bir hayli zordur. Hamşen lehçesi, Ermeni dilinin lehçelerinden olup, karmaşık bir yapıya sahiptir. Ermeni dil biliminin en büyük uzmanlarından Hraçya Acaryan, Hemşinlilerin konuştukları dili tarif ederken "içinde grabar, yani Eski Ermenicede kullanılmış olan ve hiçbir lehçede rastlanmayan çok nadir kelimeler barındırdığını"¹⁵ vurgular. Grabardan geçen alıntılar¹⁶ Hamşen lehçesinin, en eski Ermeni lehçelerinden biri olduğunu kanıtlamaktadır. Aşağıda belirteceğimiz üzere, bu durum aynı zamanda yöredeki yer

¹⁵ H. Acaryan, *Hamşen Lehçesi'nin Tetkiki*, E.S.S.C. Bilimler Akademisi yay., Yerevan, 1947, s. 12 (Erm.).

¹⁶ H. Acaryan, aynı yer.

isimlerinde saklı olan ve antik dönemden kalan Ermenice kök ve eklerde de kendisini göstermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Soykırımı ve İslamlaştırma politikasının sonucu olarak kuzeydoğu Karadeniz kıyılarına yerleşmek durumunda kalan Hıristiyan Hemşinli Ermenilerin konuşma dilini incelerken H. Acaryan, bu dili Ermeni lehçelerinin batı grubuna mensup Hamşen lehçesinin özgün şivelerinden saymaktadır¹⁷. Söz konusu şive Artvin (Ardvin), Hemşin (Hamşen), Trabzon, Samsun (Canik), Giresun (Kiresun), Ordu ve çevresiyle, Çoruh (Çorokh) ırmağı havzasında kullanılagelmiştir. Hemşin lehçesinde kendine özgün söyleyiş özellikleri ile ses ayrılıkları mevcuttur¹⁸. Bazı denemeler¹⁹ yapılmasına rağmen, Hamşen lehçesi ile konuşan Müslüman Hemşinlilerin şivesi kapsamlı biçimde hâlâ araştırılmamış, bu açığı önemli derecede, Sergey Vardanyan'ın 2009'da yayımlanan eseri doldurmaktadır. S. Vardanyan, eserinde, 1944 yılında Acaristan'dan Orta Asya'ya sürülen mühtedi Hemşinlilerle temasları esnasında, onların şive ve folkloruna ilişkin 1980'li yıllarda kaydetmiş olduğu verileri takdim etmektedir²⁰. Vardanyan'ın

¹⁷ H. Acaryan, aynı yer.

¹⁸ H. Acaryan, Aynı eser, s. 14.

¹⁹ G. Dumezil, "Notes sur le parler d'un Armenien musulman d' Ardala. (Vilayet de Rize)", *Revue des Etudes Arme'niennes*, tome 2, Paris, 1965, p. 135-142. Aynı yazar, "Trois re'cites dans le parle der Arme niens musulmans de Hemşin", *Revue des Etudes Arme'niennes*, tome 4, Paris, 1967, p. 19-39. Aynı yazar, "Un Roman Policier en Arme'nien d'Ardala". *Revue des Etudes Arme'niennes*, tome XX, Paris, 1986-87, p. 7-27. Aynı zamanda bak. Bert Vaux, "Homshetsma. The language of the Armenians of Hamshen", *The Hemshin*, Edited by Hovann H. Simonian, London and New York, 2007, p. 257-278.

²⁰ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi, Folkloru ve Müziği (derleme ve araştırmalar)*, Yerevan Devlet Üniversitesi yay., Yerevan, 2009, 428 s. (Erm.). Hopa Hemşinlileri'nin konuşma dilini araştıran S. Vardanyan, bunun Hamşen lehçesinde ayrı bir şive olduğu, Ardiletsi ve Turtsevantsi'lerinki olmak

eserinde ayrıca Hopa ve Borçka ilçeleri Hemşinlilerinin yerel halk oyunlarına ve ezgilerine (mani) ilişkin olarak tutulan notlara da yer verilmiş olup, yıllar süren aralıksız çalışmalar sonucunda derlenen Hopa Şivesi Sözlüğü de söz konusu incelemeye eklenmiştir. H. Acaryan ile S. Vardanyan'ın belirtilen araştırmaları yer isimlerinin tetkikinde ve etimolojilerinin belirlenmesinde bizim için kilit rol oynamıştır.

Hamşen yer isimleri *Tecina>Tezina*, *Toleninç>Tulanıç*, *Tolones>Tolonis*, *Cutinç>Çutniç*, *Cotnes>Çotinur*, *Balakhor>Belahor>Bilahor>Parahol*, *Mesahor>Misahor*, *Makreviç>Makrevis*²¹ ve diğer örneklerde görüleceği gibi söyleyiş ve ses ayrılıkları göstermektedir²². Bu örnekler şimdiki Rize İli Hemşinlilerinin konuşma dilindeki şive farklılıklarının varlığını kanıtlamaktadır. Rize'deki Hemşinlilerin konuşma dilinin, Türkçenin bir şivesi olup, ses sistemindeki ayrılıklar nedeniyle edebi dilden farklı olduğunu da burada belirtmek gerekir. Yapılan ses kayıtlarında, Çamlıhemşin İlçesi'nde kelimelerin hem Türkçe, hem de Hemşin lehçesinde telaffuz edildiği, sessiz harflerin *ç>ts*, *ts>dz* şeklinde dönüşüme uğradığı gözlemlenmiştir. Örneğin Türkçe *çimen* kelimesi *tsimen*, *çay* ise *tsay*, Ermenice *khaç* sözcüğü ise *khats*, *tseğ-dzeğ* şeklinde söylenmektedir. Bu yüzden, yöredeki yer adlarının tetkiki ve açıklanması için şiveden kaynaklanan ses ve şekil ayrılıklarındaki farklılıkların da önemle dikkate alınması gerekmektedir.

üzere iki ayrı söyleyiş farklılıkları gösterdiği kanısına varmaktadır. Bu konuda bak. Aynı eser, s. 68.

²¹ Kemal Nabi Ünal, "Başka Bir Hemşin; Senoz (Eksanos)", aynı yer.

²² O. Yaman, "Etniklik ve Hemşin Üzerine", *Halkbilimi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türk Halk Bilimi Topluluğu, 1998, Güz, 7, s. 56.

Hamşen Ermenice yer isimleri Mkhitaryan Ermeni Katolik Cemaatinin üyeleri Minas Bijişkyan'ın²³, Ğukas İnciciyan'ın²⁴, Ğevond Alişan'ın²⁵, Hakobos Taşyan'ın²⁶ ve ayrıca Keşiş Ter Poğos Tuma-yants'ın²⁷, Hemşinli Ermeni etnograf (ve derleyici) Sargis Haykuni'nin²⁸ ve Barunak Torlakyan'ın²⁹ incelemelerinde kaydedilmiştir.

Bölgede çok sayıda Rum ve Laz kökenli yer isimlerine de rastlamaktayız. Ayrıca bölgeye sonradan yerleşen Türk boyları da yeni yer adlarını ya beraberlerinde getirmiş ya da mevcut olan bu adları kendi dil özelliklerine göre yeniden düzenlemişlerdir. İleriki asırlarda ise Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti iktidarları, Rize Kazası'na³⁰ bağlı köylerin adını, bazı istisnalar hariç, resmen bütünüyle değiştirmiştir. 2 Kanûn-ı evvel 1329'un (15 Aralık 1913) başlarında Vilayet Umûmî Meclisince hazırlanan Rize kazası ve

²³ M. Bijişkyan, Karadeniz'deki Pontus Tarihi, Venedik, 1819 (Erm.).

²⁴ Ğ. İnciciyan, *Dünyanın Dört Yönünün Coğrafyası*, c. I, s. 397 (Erm.). Bak: A. Melkonyan, "Hemşin; Tarih-Coğrafya Tetkik Denemesi (XVI-XX. asırlar)", s. 32-33.

²⁵ Ğ. Alişan, *Büyük Ermenistan'ın Topoğrafyası*, S. Ğazar, 1855, s. 39 (Erm.).

²⁶ H. Taşyan, *Tayk, Komşuları ve Khotorcır, Tarihi-Topoğrafik İnceleme*, c. II, s. 20-21, 71-84, (Erm.).

²⁷ P. Tuma-yants, "Pontus Ermenileri: Trabzon'un Coğrafi ve Politik Durumu", c. II, s. 175 (Erm.).

²⁸ S. Haykuni, "Kutsal Emanet: Kaybolan ve Unutulan Ermeniler", *Ararat*, 1895, N 8, s. 296. Çarlık Rusya'sının ve Sovyetler Birliği'nin askeri haritaları, ayrıca Türk ve Ermeni haritalarına göre Hemşin'in Ermenice yer isimlerini kapsayan bir liste A. Yeğiazaryan tarafından yayımlanmıştır. Bak: A. Yeğiazaryan, "Hamamaşen-Hamşen Ermeni Yer isimleri", *Dzayn Hamşenakan*, 2008, NN 9-10, 11-12, 2009, NN 1-2 (Erm.). A. Егиазарян, "Армянские топонимы вАмамашена-вАмшена", *Амшен-Понтос*, Выпуск второй, Краснодар, 2009, с. 94-100.

²⁹ B. Torlakyan, *Hamşen Ermenilerinin Etnografyası, Ermeni Etnografyası ve Folkloru, Derleme ve Araştırmalar*, c. XIII, Ermenistan Bilimler Akademisi yay., Yerevan, 1981, s. 29 (Erm.).

³⁰ Kaza - Osmanlı idari birimi, ilçe.

nahiyeleriyle³¹ ilgili eski ve değiştirilmiş adların listesi Türkiye Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır³². Bu arada, Hamşen nahiyesinin adı da değiştirilmiştir³³. 5 Ocak 1916'da ise Enver Paşa'nın ülkede Ermeni, Rum, Bulgar ve diğer gayri müslimlere ait yer isimlerinin değiştirilmesine ilişkin emri üzerine aynı yılın Temmuz ayının 3'ünde, Trabzon valiliği, Samsun'dan Artvin'e uzanan bölgedeki köylerin eski ve yeni adlarını içeren 23 sayfalık bir liste hazırlamıştır³⁴ (Yer isimlerinin Türkleştirilmesi politikası tarafımızdan ayrıca kaleme alınan bir kitapta ayrıntılı biçimde ele alınmıştır)³⁵.

Hamşen Ermenileri etnolojisinin en değerli uzmanlarından, Trabzon'un Küşana Köyü doğumlu ünlü etnograf-folklorcu B. Torlakyan, zamanında konuyla ilgili olarak "Hamşen yöresinde ve ardından da Pontus'ta Hamşen Ermenileri'nin kurmuş veya ikamet etmiş oldukları tüm bölgeye yayılan dağınık yerleşim birimlerinin adları Türk hükümetlerince ya tamamen değiştirilmiş, ya da öylesine tahrif edilmiş ki, buralarda Ermenilikten en ufak bir iz dâhi kalmamıştır",- diye yazmaktadır³⁶.

Bununla beraber, yapmış olduğumuz kayıtlardan anlaşıldığı üzere yönetimler, bütün gayretlerine rağmen, asırların derinliğinden gelen yer isimlerini, özellikle de *mikro yer adlarını* Çamlıhemşin, Hemşin ve Ardaşen ilçeleri sakinlerinin hafızasından bütünüyle silmeyi başaramamışlardır.

³¹ Nahiye - Osmanlı idarî birimi, belde.

³² A. Yüksel, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, Bayrak Matbaası, 2005, s. 12.

³³ K. Hoşoğlu, *Köylerin Eski İsimleri*, Eski İsimler Hakkında Bilgiler, Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.

³⁴ A. Yüksel, Aynı Eser, s.14. Bak. M. Safi, *Rize'de Tahrir Öşür Envanteri*, Has Matbaacılık, 2007, s. 6-7. A. Taşpınar, *Rize Tarihi*, Rize, 2004, s. 576-580.

³⁵ Yer isimlerinin Türkleştirilmesi hakk. ayrıca bak. L. Sahakyan, *Turkification of the Toponyms in The Ottoman Empire and the Republic of Turkey*, Montreal-Arod Books, 2010 (İngilizce, Ermenice, Rusça).

³⁶ B. Torlakyan, Aynı Eser, s. 29.

Birkaç mikro yer adı, Hemşinli gazeteci-yazar Adnan Genç'in kitabının sonuna eklenen sözlükte de mevcut³⁷ olup, bölgesel mikro yer isimleri, Hemşinli yazar İbrahim Karaca³⁸ tarafından da kaydedilmiştir. Ana dillerini tamamen unutarak Türkçeyi benimseyen Baş-Hemşinlilerin konuşma dilini araştıran Hollandalı ünlü bilim adamı Uwe Bläsing de çalışmalarında Hamşen lehçesine özgü kelimelerin yanı sıra *Ağınçoy, Ağpenoç, Ağveçur, Anuşdeğ, Ayder (Arter), Buçeğaçoy, Entipos, Santipos, Hedipos, Ketmeç, Palakçur, Palhovit, Sal, Saleçur, Ardeşen, Avelor, Cemakdap, Gağnut, Galer, Koydut, Mayk, Meçovit, Meğvor, Pokut, Sokhovit* gibi Ermeni kökenli mikro yer adları ve *Apel, Avedik, Arakel, Aratin-oğlu, Khoşor, Meğdesi-oğlu, Matil* gibi özel isimler kaydetmiş bulunmaktadır³⁹.

Biz bu araştırma çerçevesinde Rize İli'nin Çamlıhemşin ilçesinde bulunan Ayder (yani Arter (Erm: ekilen tarla, şiveye özgü r>y ses değişimi ile⁴⁰) Yaylası'nda, Makrevis (Ğ. İnciciyan'a göre Makrevints⁴¹) ve Çinçiva'nın (Ğ. İnciciyan'a göre Şinçiva⁴²)

³⁷ A. Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi Hemşin*, 2. basım, İstanbul, 2010, Chiviyazıları Yayınevi, s. 114-152.

³⁸ İ. Karaca, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, İstanbul, 2006, Chiviyazıları Yayınevi, s. 76-124.

³⁹ U. Bläsing, *Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen am Beispiel von Hemşin*, Amsterdam-Atlanta, GA 1992, p. 91-95. Bak. Aynı yazar, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*, Amsterdam-Atlanta, GA 1995, p. 124-139. *The Hemshin. History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Edited by Hovann H. Simonian, London and New York, 2007. Bak. Toplu Makaleler. U. Bläsing, *Armenian in the vocabulary and culture of the Turkish Hemshinli*, p. 282, 283, 285, 287, 288, 289, 293.

⁴⁰ U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet ...*, p. 127.

⁴¹ Ğ. İnciciyan, *Dünyanın Dört Yönünün Coğrafyası*, c. I, s. 397 (Erm.).

⁴² Ğ. İnciciyan, aynı yerde.

köylerinde, Ardaşen ilçesinin Oca (yani Odze-L.S.) köyünde tarafımızdan kaydedilen mikro yer adlarını, başka bir deyişle yöre halkınca benimsenen yer isimlerini sunmaya çalışacağız. Söz konusu gezi esnasında yüz kadar mikro yer adı kaydedilmiştir. Bunlar yukarıda belirtilen Ermeni kökenli yer adları listesini tamamlayıcı niteliktedir.

Buna karşın bazı Türk yazarlar Hamşen'de Ermeni izlerinin kalıntısını tamamen silmek için belirgin bir şekilde Ermenice olan mikro yer adlarında bilinçli olarak Türkî, Kırgız, Karaçay dillerinden gelen kök ve ekler aramaktadır. Benzeri maksatlar özellikle Türk yazar S. Arıcı'nın 2008'da yayımlanan "Dambur Tarihi..."⁴³ kitabında göze çarpmaktadır. Yazar, eserinde sahteciler M. F. Kırzioğlu'nun⁴⁴ ve M. A. Sakaoğlu'nun⁴⁵ tahriflerine kapılarak, Hamşen'in farklı yörelerinde görülen ve Ermeniceden geldiği apaçık ortada olan yer isimlerini ve kelimeleri (bazı istisnalar haricinde) Türkî dillerle özdeşleştirmektedir. Türk yazarların benzeri tahrifleri U. Bläsing⁴⁶ ile N. Mikırtçyan⁴⁷ tarafında da eleştirilerek, yazılarında teşhir edilmiştir.

Hemen belirtmek gerekir ki, anlaşılır sebeplerden dolayı Ermeni kaynaklarının, mikro yer adları konusunda vermiş oldukları bilgiler çok kısıtlıdır. Bu kaynaklar dikkatlerini genelde büyük yerleşim

⁴³ S. Arıcı, *Dambur Tarihi, Hemşin-Purim Etimolojik Sözlüğü*, Kızkulesi Yayıncılık, 1. Basım, İstanbul, 2008.

⁴⁴ M. F. Kırzioğlu, *I. Selim Çağında Hopa ile Arhavi Köyleri*, TFA içinde, yıl 17, c. X, no. 201 (Nisan 1966), İstanbul.

⁴⁵ M. A. Sakaoğlu, *Dünden Bugüne Hemşin. Karadeniz'den Bir Tarih*, Yenyurt Yayınları, Ankara, 1990.

⁴⁶ U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*, p. 129.

⁴⁷ N. Mikırtçyan, *Türkçenin Şivelerinde Ermeniceden Alıntı Kelimeler*, Asoğık yay., Yerevan, 2007, s. 44-46 (Erm.).

birimleri, idari merkezler, dağlar, dağ silsileleri, ırmaklar ve göller üzerinde yoğunlaştırmayı tercih etmişlerdir. Bu anlamda S. Ter-Simonyan: “Her ne kadar kapsamlı da olsalar, farklı etnografik çalışmalar esnasında, halk tarafından benimsenen yer adlarının korunmasına, oluşumuna, tarihine, arkeolojisine, temsil ettikleri kültüre ve ait oldukları dile ilişkin açıklayıcı bilimsel incelemelere maalesef yer verilmemektedir”⁴⁸ derken, tamamen haklı bir tespitte bulunmuştur. İşte bu nedenledir ki, yaptığımız inceleme, kısmen de olsa, söz konusu açığı doldurmayı hedeflemektedir.

* * *

Şimdi kısaca yer isimleri ve mikro yer adları kavramlarına değinelim. Bilindiği gibi “toponym” (yer isimi) kavramı Yunanca “topos”-yer ve “onoma”-ad kelimelerinden oluşmuştur. Bu isimler, birimlerin büyüklüğüne göre başlıca iki gruba “makro yer isimleri” ve “mikro yer isimleri”ne ayrılmaktadır. Makro yer isimleri yaygın olup doğada var olan dağlara, ırmaklara, göllere ve insanlar tarafından oluşturulan idari yerleşim birimlerine verilen adları içermektedir. Yer isimleri, nesnenin niteliğine bağlı olarak yerleşim birimlerine, yani Yunanca’da barınak anlamına gelen “oikos” kökünden türeyen “oykonim”lere, Yunanca “hydro”-su’dan türeyen hidronim’lere ve Yunanca “oros”, yani dağ kökünden türeyen oronimlere (dağ isimleri) ayrılmaktadır.

Mikro yer adları ise sadece insanların belirli bir grubu tarafından bilinmektedir. Söz konusu grup yaşamını otlakların, harmanların,

⁴⁸ S. Ter-Simonyan, *Aştarak, Mikro Yer Adları Sözlüğü*, Tigran Mets yay., Yerevan, 2008, s. 13 (Erm.).

sazlıkların, höyüklerin, derelerin, ormanların, tarla, pınar ve kuyuların çevresinde sürdürülmüştür⁴⁹. Son zamanlarda mikro yer isimleri kavramı, ilgili literatürde daha sık kullanılmaya başlanmıştır. N. V. Podolskaya bu durumu şöyle açıklamaktadır: "...insanlar tarafından kurulan coğrafi birimlere verilen özel isimler, kullanılış alanlarının kısıtlı olmasından dolayı sadece belirli yörelerde kullanılmakta olup, yaşamlarını geleneksel olarak bu yörelere yakın yerlerde sürdürenler tarafından bilinmektedir"⁵⁰. Bunlar, genelde, bir nevi eski dilin belge mahiyetindeki karneleri sayılmakta ve yer isimlerinde olduğu gibi, mikro yer adları sistemi içinde yer almaktadır⁵¹.

Halk tarafından kullanılan yer adları, özel isimlerin en dinamik ve iletişime en yatkın bölümünü teşkil etmektedir. Eski dile ilişkin bu belgeler coğrafya, tarih, sosyoloji, etnoloji kapsamında buldukları için söz konusu bilim dallarının ilgi odağı olmakta ve kapsamlı araştırmalara geniş imkân sağlamaktadırlar.

Bunlar, genellikle yerel şivenin kelime hazinesi ile coğrafi yerel kavramlardan⁵² meydana gelmiş olup, yerleşim birimleri, nehirler, göller ve diğer nesne isimleri bunların oluşumunda belirli role sahiptir. Ayrıca, özel isim ve soyadları da mikro yer isimleri için kaynak teşkil etmektedir⁵³.

⁴⁹ Э. М. Мурзаев, *Очерки топонимики*, Москва, Мысль, 1974, с. 23. Ю. А. Карпенко, *Свойства и источники микротопонимии/Микротопонимия*, Москва, 1967.

⁵⁰ Н. В. Подольская, *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва, Наука, 1978, с. 86.

⁵¹ Н. В. Подольская, *Аушн Есер*, с. 86.

⁵² А. И. Яценко, *Лингвистический анализ микротопонимов определенного региона*. Курс лекций для студентов филологических факультетов педагогических институтов, гос. пед. ин-т, Вологда, 1977, с. 24-27.

⁵³ Е. М. Адамович, *О принципах составления региональных словарей белорусских микротопонимов/Перспективы развития славянской ономастики*, Москва, Наука, 1980, с. 182-183.

Yer isimlerinin bu türü, belirli bir sözdizimi ile bağlantılı olup, özgün söyleyiş şekillerine sahiptir, çoğu kez terkip (kelime grubu, tamlama) olup yerel şivelerin kelime hazinesinden oluşan mikro yer adı, yörede benimsenerek yer ismine dönüşebilmektedir⁵⁴. Mikro yer adları, yöresel farklılıklara bağlı olarak oluşum özellikleri gösterebilir. Her ne kadar tek dillilik esası bu adlara özgü olsa da Rize Hemşinlileri arasında yapmış olduğumuz kayıtlarda, *Başdur*, *Tekinduzu*, *Khaçinduzu* vs. gibi, *Türkçe* + *şive* dilinin kelimesi veya *kelimenin şive söyleniş şekli* + *Türkçe* kalıplar mevcuttur. Kelimenin oluşumundaki bu kalıp yapıları, kuşkusuz, kullanılan dilin başka bir dille özümsemesi sonucunda ortaya çıkmıştır⁵⁵.

Mikro yer isimleri, dil ve coğrafya açısından önemli birer belge olarak, yörenin coğrafi konumu, doğal yaşamı, bitkileri, yöre insanının uğraşı ve dil özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bunlar, daha çok konuşma dilinde uygulama alanı bulmaktadır. Rus toponomi uzmanı A. V. Superanskaya'ya göre bu yer adları "doğada oluşan veya yapay olarak oluşturulan ve ölçeği büyük olmayan nesnelere kişisel adlandırılması olup, genelde bunların nitelikleri ile karakterini yansıtmaktadır. Daha kesin ifade edecek olursak belirli bir halkın kültürünün ürünüdür ve o halka ait dil karnesidir"⁵⁶. Bunlar daha çok yerel şivenin ürünü olarak tek başlarına kullanılmaktadırlar. Mikro yer adları literatürde dil ve tarih karnesi olarak nitelendirilirken, katıyen yer isimlerine özgü sistemleştirilmiş

⁵⁴ В. С. Картавенко, Проблемы и перспективы развития топонимической терминологии, *Русский язык, Известия Смоленского государственного университета*, №3, Смоленск, 2008 с. 90-91.

⁵⁵ Hemşinlilerin anadilinin asimile edilmesi konusunda bak. L. Sahakyan, "Din Değiştirmek Zorunda Bırakılan Hemşinlilerin Kimlik ve Hafıza Göstergesi Olarak Ermeni Ezgileri", *Türkooloji ve Osmanlı Araştırmaları*, Yerevan, Asoğık Matb., c. V, s. 243-260 (Erm.).

⁵⁶ А. В. Суперанская, *Что такое топонимика?*, Москва, Наука, 1985, с. 48.

olgu olmadıkları da vurgulanmaktadır. Bu arada, bir dil karnesi niteliği taşıyan mikro yer adlarının genelde bu karneyi oluşturan halkın yörede var olduğu sürece uygulama alanında kalacağı görüşünün mevcut olduğunu da belirtelim⁵⁷.

Araştırmamız ve söz konusu kayıtlarımız esnasında önemli bir olguya tanık olduk. Yörede, daha büyük idari birimler olan ilçelerin, beldelerin, köylerin isimleri zamanla değişime uğrarken, ana dili olarak Türkçeyi benimseyen Hemşinlilere mahsus mikro yer adları (tepe, vadi, ova, tarla, bağ-bahçe, orman, otlak, su, dere, pınar gibi), yerel şivenin söyleyiş özelliklerinden kaynaklanan şekil farklılıklarına rağmen, büyük ölçüde katışıksız, hatta son derece arı kalabilmiştir.

⁵⁷ А. В. Суперанская, Аунт Есер, s. 47.

Mikro yer isimlerinin anlamsal ve yapısal tetkiki

Çamlıhemşin'in en güzel turistik merkezlerinden olan Ayder'deki Gelin Örtüsü Şelalesi'ne uzanan yol boyunca küçük bakkal dükkânları sıralanmıştır. Bakkallar, genelde yaşlı Hemşinlilerdir. Konuşmalardan kayıt alabilmek için kendileriyle sohbet ettik⁵⁸. Onlardan biri *Gatiser* (süt kaymağı), *Edzbeduk* (keçimemesi-üzüm çeşididir⁵⁹), *Beğlut* (sarmaşık çeşidi olan *Bağeg* ve yiyen anlamına gelen *-ut* kelimelerinin bileşiminden oluşmuştur), *Meğo>Meğu* (arı) gibi öz Ermenice olan mikro yer adlarını anımsadı.

Aynı yerde bazı mikro yer adlarını da Hanife Vazif (1933, Çamlıhemşin doğumlu) Hanımla konuşmamızda kaydettik. Hanife Hanım, sohbetin hemen başında bu kelimeleri büyüklüklerinden duyduğunu ve

⁵⁸ Yaşlı bir Hemşinli çift satış amacıyla yöreye özgü börek pişirmekteydi. Sorularımızı içtenlikle yanıtladılar. Kendilerine Hemşinlilerin kökeni hakkında ne düşündüklerini sorduğumuzda Hemşinli eşin kocası bana tahrifleriyle tanınan Fahrettin Kırzioğlu'nun Hemşinlilere ilişkin görüşlerini anlattı. (Bu konuda bak. L. Sahakyan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hamşen Ermeni'lerini Zoraki İslamlaştırma Politikasının Sonuçları", *Türkoloji ve Osmanlı Araştırmaları*, Asoğık mat. Yerevan, c. IV, s. 208-211, (Erm.).

⁵⁹ H. Acaryan, Hristiyan Hemşinlilerin şivesinde Ermenice *aytz* (keçi) kelimesinin *adz*, *edz* şeklinde telaffuz edildiğini belirtmektedir (bak. *Ermenice Temel Sözlük*, Yerevan Devlet Üniversitesi yay., c. I, Yerevan, 1971, s. 170). *Ermeni Dilinin Lehçeleri Sözlüğü'* ne göre de *aytsputuk* (keçimemesi) üzüm çeşidi Hemşinli Ermeni şivesinde *etziputuk* şeklinde geçmektedir. Bu üzüm çeşidi tanelerinin uzun olmasından dolayı keçi memesini andırmaktadır (Bak., *Ermeni Dili Lehçeleri Sözlüğü*, c. II, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal İlimler Akademisi, Gitutyun yay., Yerevan, 2002, s. 168, (Erm.).

çok eski devirlerden kalma olduğunu vurguladı, ardından da Çamlıhemşin ilçe merkezi ile Ayder arasında yer alan, hatırında kalmış bazı tarla, tepe, otlak, bahçe ve çayırıkların adlarını saymaya başladı. Ancak yörede dil özümlemesi çok ilerlemiş olmalı ki, yer adlarından bir kısmının anlamını sökemiyor, konuşma sırasında etrafımızı saran diğer kadınlar ise bunların ne olduğunu dâhi bilmiyorlardı.

Söz konusu mikro yer adlarını Ermeni alfabesi sırasına göre açıklamalarımızla birlikte dikkatinize sunuyoruz:

Ağpiap - Çayır adıdır, bu yer adı büyük bir olasılıkla Ermenicede pınar anlamına gelen *ağbyur* ile kıyı anlamı taşıyan *ap* sözcüklerinin bileşimi neticesinde teşekkül etmiş ve ağbyurdaki *r* harfinin düşmesi ile *Ağbyuri+ap>Ağbriap>Ağpiap* şeklini almıştır. Köklerini Ermenice ağbyur'dan alan bu yer adına *Ahpiap* şekliyle A. Genç'in sözlüğünde de rastlamaktayız⁶⁰. Ahpiap, Hemşinli araştırmacıya göre sulak çayır anlamında verilmiş bir addir. S. Arıcı da Çamlıhemşin'de, içinde yine *ağbyur* ögesi taşıyan *Cancağpur/Çençağpur* yer adını kaydetmiş bulunmaktadır. Burası Kale-i Bala, yani Yukarı Kale olarak ta bilinen Varoş Kalesi yakınlarında yer alan bir yörenin adıdır. Söz konusu yer adının Ermenicede arı anlamına gelen *canc* ve pınar anlamındaki *ağbyur* sözcüklerinden oluştuğu şüphe götürmediği için Türk yazarın bu yer adında ısrarla Karaçay veya Kırgızca kökler arama gayreti beyhudedir⁶¹.

Ağpenos - Ermenice *ağb>ağp+enots* ögelerinden teşekkül etmiştir. Hamşen lehçesinin Hopa şivesinde *ağp* kelimesi sadece sığır dışkısı anlamı taşır, ev çöplerine ise *avelusk* denir⁶². *Ağb* kökünden oluşmuş yer adları Hamşen yöresinde istisna teşkil etmezler. Bu yer adları *ağb*, yani sığır dışkısı anlamı taşıyan kelime ile *-anots* ekinin

⁶⁰ A. Genç, Aynı Eser, s. 115.

⁶¹ S. Arıcı, Aynı Eser, s. 240-241.

⁶² S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi, Folkloru ve Müziği...* s. 273, 339.

bileşiminden teşekkül etmiş olup dışkıyla kaplı yer manasına gelir. Aynı yer adını U. Bläsing komşu Çayeli İlçesi'nde de kaydetmiştir. Hollandalı bilim adamı ağb kelimesinin Ermeniceden Türkçeye geçtiğini ve Türk şivelerinde kelimenin *ağbun*, *ağpun*, *ahbun*, *ahbun*, *akbun* şekillerine rastlandığını belirtmektedir. Bläsing, bu şekilleri de kökleri itibarı ile yine Ermeniceden alıntı kelimeler olarak değerlendirmektedir. Hatta *ağb* kökünden *ahbunlamak-toprağı gübrelemek*, *ahbunluk/ahpunluk-gübreli*, *ahbin tarla-gübrelenmiş tarla* gibi fiil şekilleri bile türetilmiştir⁶³.

Ahbun kelimesi Trabzon'daki Kizirnos köyü Hemşinlilerinin konuşma dilinde de korunmakta,⁶⁴ Vakfikebir şivesinde ise ağb şekliyle kullanılmaktadır.⁶⁵ Bunların yanı sıra Çayeli (eski Mapavri) ilçesinin Raşot köyü Hemşinlilerinin ağb kelimesini, şive farkıyla, *akhpon* şeklinde kullandıklarını belirtmenin gerekli olduğu kanısındayız⁶⁶.

Ayrikur – Otlak adı olup, Ermenice *ayr+i* (hal eki)+*kar* (*taş*) öğelerinin bileşiminden kurulmuş yer adı olduğu muhtemeldir. *Kar-ayr* mağara anlamına gelmekte olup, öğeler ise dil bilgisi kuralı gereği yer değiştirmiştir. H. Acaryan "ayr" kelimesinin 1. mağara, 2. ören yeri anlamına geldiğini belirtmektedir⁶⁷. G. Cahukyan ise *ayr* sözcüğünün Ermenicede antik çağdan gelen kelimelerden olduğu görüşündedir⁶⁸. Yer adının ikinci öğesi olan "kar" kelimesi de Erme-

⁶³ Bak. U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische...*, pp. 124-125.

⁶⁴ *Saklı Ezgiler: Kizirnos*, Derleme, "Collection", Mecit Çelikaş, Proje Yönetmeni: Birol Topaloğlu, İstanbul, Temmuz, 2010, s. 7. Aynı zamanda bak. L. Sahakyan, "Kizirnos Hemşinlileri", *Dzayn Hamşenakan*, 2011, NN 1-2 (Erm.).

⁶⁵ Bak. U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische...*, Bak. aynı yer. Kıyaslayın K. Emiroğlu, *Trabzon-Maçka Etimoloji Sözlük*, Ankara, 1989, s. 33.

⁶⁶ Bak. Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. I, s. 33-34.

⁶⁷ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. I, s. 174-175.

⁶⁸ G. Cahukyan, *Ermeni Dili Tarihi, Yazı Öncesi Dönem*, E.S.S.C. Bilimler Akademisi yay. Yerevan, 1987, s. 258 (Erm.).

nice olup, ses deęişimine uğrayarak “kur” şeklini almıştır. Kar kelimesi Ermeni lehçelerinde *koy*, *kor*, *kur* ses ve şekil farklılıkları ile de kullanılmaktadır⁶⁹. *Ayrikar* yer ismine Ermenistan’da Sevan Gölü çevresindeki Geğama Sıradağlarının eteklerinde de rastlamaktayız. *Ayr* kökünden *Ayriget*, *Ayridzor*, *Ayrisar*, *Ayritak*, *Ayriyan*, *Ayriyank*, *Ayrevank* gibi birçok Ermeni yer isminin türediğini de ayrıca belirtelim⁷⁰.

Avzak – büyük bir ihtimalle *avazan*, yani havuz kelimesinden teşekkül etmiştir. Hemşinliler su birikintisine ve havuza *avzon* demektedirler⁷¹.

Atskoğ (Açkoğ) – Ermenice aç, yani sağ + *taraf* anlamına gelen *koğ[m]* kelimelerinin bileşimi ile kurulan yer adıdır, şive özelliklerinden dolayı *c>ç>ts* ses deęişimine uğramış, *koğm* kelimenin *m* harfi ise düşmüştür.

Baştur – Türkçe *baş* ve Ermenicede kapı anlamındaki *dur* kelimelerinden teşekkül eden yer adıdır, *d>t* ses deęişimine uğramıştır.

Dodğabak – Ermenicede ağaç çeşidi olan *tosakh>dotskhi* + avlu anlamına gelen *bak* kelimelerinden kurulmuştur. *Tosakh* kelimesi Hopa Hemşinlilerin şivesinde *doskhi* olarak korunmaktadır⁷². Ğ. İnciciyan, Hamşen’in çeşitli ağaçlar ile dolu gür ormanlarını anlatırken *thosakh* isimli ağaçtan da bahsetmektedir⁷³. *Bak* kelimesi, evi çevreleyen avlunun yanı sıra “*koyunlar için kurulan çardak*”

⁶⁹ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. IV, s. 559.

⁷⁰ *Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü*, c. I, Y.D.Ü. yay., Yerevan 1986, s. 241-243 (Erm.).

⁷¹ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 275.

⁷² S. Vardanyan, yukarıda gösterilen eser, s. 334.

⁷³ Ğ. İnciciyan, *Dünyanın Dört Yönünün Coğrafyası*, c. I, s. 396.

anlamına da gelmektedir⁷⁴. Burada *Dodzğabak*, *dosakh* ağaçları ile dolu bir yer anlamına gelmektedir.

Galer – Bu mikro yer adı *kal+er* öğelerinin bileşimi neticesinde kurulmuş ve *g>k* ses değişimine uğramıştır. *Kal*, Ermenicede “harman yeri” anlamı taşımaktadır⁷⁵, yani ekinin dövenle dövülerek buğday tanelerinin sap ve kabuklardan ayıklandığı yer⁷⁶. B. Torlakyan, Hemşinlilerin meşe palamudunun harmanlandığı yere de *kal* dediklerini saptamıştır⁷⁷. H. Acaryan, Hıristiyan Hemşinlilerin şivesinde *-er* çoğul ekinin varlığına dikkat çekmektedir⁷⁸. S. Vardanyan, aynı eke din değiştirmiş olan Hemşinlilerin şivesinde de rastlandığını belirtmektedir⁷⁹. Baberd (Bayburt) Sancağı’nda da *Galer/Galir*<*Kal-er* adını taşıyan bir köy mevcuttur⁸⁰.

Ingezut – *Inkuyz+ut* öğelerinden oluşmuştur. *Inkuyz* Ermenicede *ceviz* demektir, *-ut* eki ise yer gösterme eki olup G. Cahukyan’a göre Hint-Avrupa kökenlidir⁸¹. Bu ek *Teğut*, *Kağnut*, *Lorut* örneklerinde görüldüğü üzere Ermenicede çok yaygındır ve antik çağlardan beri Ermeni dilinde kullanılmıştır. Bu *-ut* yer gösterme ekinin Hamşen ilçesinde de yaygın olduğunu belirtmek gerekir. Hopa Hemşinlileri

⁷⁴ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. I, s. 390-391.

⁷⁵ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. II, Yerevan, 1973, s. 483.

⁷⁶ *Ermeni Dili Lehçeleri Sözlüğü*, c. III, Yerevan, 2004, s. 12.

⁷⁷ Yağışlar sırasında oluşabilecek su birikintilerine mahal vermemek için, genelde harman yeri olarak meyilli yerler tercih edilmekte, meşe palamutları buraya serilip, güneş altında kurutulduktan sonra harman dövenler taneleri kabuğundan ayırmaktaydı (bak. B. Torlakyan, ayrıca gösterilen eser, s. 132).

⁷⁸ H. Acaryan’a göre Hemşin lehçesinde üç çoğul eki mevcuttur. Bunlar “-ir veya -er, -nir yahut -ni ve -k” ekleridir (H. Acaryan, *Hamşen Lehçesinin Tetkiki*, s. 79).

⁷⁹ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 156-158.

⁸⁰ L. Sahakyan, *XVI Asır Osmanlı Tahrir Defterlerinde, Yüksek Hayk Eyaleti’ndeki Baberd, Sper, Dercan Sancaklarının Yer İsimleri ve Demografisi*, Lusakn yay., Yerevan 2007, s. 148 (Erm.).

⁸¹ G. Cahukyan, *Ermeni Dili Tarihi, Yazı Öncesi Dönem*, s. 415.

inkuyza, yani cevize *gagal*, *kakal* da demektir⁸². Buna karşın, Çamlıhemşin’de cevizin karşılığı olarak *inkuyz* kelimesinin kullanılması çok ilginçtir. H. Acaryan *inkuyz* kelimesinin Ermenice olduğunu, Ermenistan’ın tanınmış bir ceviz üreticisi ülke konumunda olmasından dolayı, bu kelimenin komşu dillere Ermeniceden geçmiş olduğu görüşünü savunmaktadır⁸³. B. Torlakyan, Hamşen ormanlarının ceviz ağaçları bakımından zengin olduğunu ifade ederek, “Tarlaların, meşeliklerin kenarına nadiren ceviz ağacı dikmekteydiler... Cevizcilikle uğraşmak için evlerinin önündeki bahçeyi veya diğer bahçelikleri ceviz ağaçları için ayıran çok sayıda hane mevcuttu, bu nedenle de onların oturdukları yer ve mahalleler *inkznut* veya *inkuznots* yani cevizlik diye anılmaktaydı”⁸⁴ diye yazmaktadır.

Toliktzor – Bu yer adında, yöreye özgü ses değişimleri ile *Tolik+cur (su)>cor>tsor* öğeleri mevcuttur. Büyük bir olasılıkla yer adının ilk öğesindeki *tol/tul* kelimesinden kurulmuş olup Ermeni lehçelerindeki yuvar-yuvar deyimi ile eşanlamlıdır, yuvarlanmak anlamına gelen *tol* yapmak fiilinde de kullanılmaktadır⁸⁵. İkinci öğeye gelince, bu da Ermenicede su anlamına gelen *tsor* kelimesinin *cur>cor>tsor* söyleyiş değişikliğine uğramış şeklidir. Başka bir deyişle *Toliktzor* yer adı yuvar-yuvar akan su demektir.

U. Bläsing’in de gözlemlediği gibi, Türkçeyi benimsemiş olan Hemşinlilerin söyleyişlerinde Ermenicede su anlamına gelen *cur* kelimesi *cor*, *çor*, *tsor* şeklinde de ifade edilmektedir. Hala ve Mola-veyis köylerinde ise *çur* kelimesinin sonundaki *r* harfi, Hamşen

⁸² S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi*, s. 353.

⁸³ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. II, s. 130-131.

⁸⁴ B. Torlakyan, *Hamşen Ermenilerinin Demografisi, Ermeni Demografisi ve Folkloru*, s.132-133.

⁸⁵ *Ermeni Dili Lehçeleri Sözlüğü*, c. 2, s. 123.

lehçesine özgü olarak, y'e dönüşerek, *cur*, *çoy'a* çevrilmiştir⁸⁶. Hıristiyan Hemşinlilerin şivesinde ise H. Acaryan *cur*, yani su kelimesine karşılık olarak *çur'u* göstermektedir⁸⁷. Buna karşın Hopa söyleyişinde *çur* ve *çoy* şekilleri kullanılmaktadır⁸⁸. Rehberimiz Uğur Biryol ile konuşmalarımızdan Çamlıhemşin'den yaklaşık 2600 m yükseklikte *Cerhovit>Cırhovit* yaylası bulunmaktadır. *Cer<(cur<cur)* kökünün bu yaylanın adında da korunmuş olması ilginçtir. Temmuz 2011'de ulaşılması zor bir yerde bulunan ve gerçekten de sulak bir yer olan bu yaylaya çıkma imkânımız oldu.

Khats tur – Yöre söyleyişine özgü ses değişimi ile *khaç> khats+ tur>dur* öğelerinden oluşmuş bileşik bir kelimedir. Ğ. İnciciyan'a göre Trabzon'un Ermeni lehçesinde kilise kelimesine anlamdaş olarak *khaçdur* kullanılmaktaydı, "...çünkü köylüler tüm kiliselere *khachtur* ismini veriyordu"⁸⁹. H. Acaryan Hıristiyan Hemşinlilerin de kilise kapısı anlamına gelen *khaçdur* kelimesini yaygın olarak kullandıklarını belirtmektedir⁹⁰. Ermenice anlamlar sözlüğünde de *khaçdur* kilise kelimesine anlamdaş olarak gösterilmektedir⁹¹. Samsun yöresinde *Khaç'dur* adında bir Hemşinli köyünün varlığının bilindiğini de bu arada belirtelim. Bu köy, 1915'te Ermenilerle meskûn olmuştur⁹².

Lorut – Ermenicede ıhlamur anlamına gelen *lori+ut* öğelerinin bileşimi ile teşekkül etmiş yer adıdır. Yöre, ıhlamur ağaçları bakımından bir hayli zengindir.

⁸⁶ U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet*, p. 126.

⁸⁷ H. Acaryan, *Hamşen Lehçesinin Tetkiki*, s. 252.

⁸⁸ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermeni'lerinin Lehçesi...* s. 383.

⁸⁹ Ğ. İnciciyan, *Dünyanın Dört Yönünün Coğrafyası*, c. I, s. 387:

⁹⁰ H. Acaryan, *Hamşen Lehçesinin Tetkiki*, s. 260.

⁹¹ A. Sukiasyan, *Açılmalı Ermenice Anlamdaş Kelimeler Sözlüğü*, Y. D. Ü: yay., Yerevan, 2003, s. 263.

⁹² *Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü*, c. II, Y. D. Ü: yay., Yerevan, 1988, s. 664.

Dzeğovit – Bu yer adı *tseğ>dzeğ+hovit>ovit* öğelerinden kurulmuştur. Tseğ, tsiğ Ermenicenin bazı lehçelerinde saman sapı anlamında kullanılmaktadır. Hamşen lehçesinde ise *dzeğ*, kışın hayvanların beslenmesi için istif edilen mısır koçanına denir⁹³ ve Hopa Hemşinlilerinin şivesinde *dzağ* şeklinde geçer⁹⁴. Yer adının ikinci ögesi olan *hovid* kelimesi ise Ermenicenin *hov* kökünden kurulmuş olup “vadi”, “tepecik” anlamında kullanılır, *ovit* şekli de mevcuttur ve bu kelimenin “her iki şekli de, *Balahovit*, *Kogovit*, *Ağiovit* örneklerinde olduğu gibi Ermeni yer isimlerinde sıkça görülmektedir”⁹⁵.

Dzivağnut – *Dzivağ* (karayemiş ağacı)+*n+ut* öğelerinden oluşmuştur. Hopa Hemşinlileri, kirazgillerden olan karayemiş ağacına *dzevağeni* demektedir⁹⁶. Bu kelime aslında *Tzivağeni'nin*, söyleyiş değişikliğine uğramış şeklidir. Ağacın meyveleri vişne veya kiraz büyüklüğünde olup, olgunlaşınca kararmaktadır. Yer adı İ. Karaca'nın sözlüğünde *Dzevanut* şeklinde geçmektedir (Khaçapit Köyü'nde bir ovaya verilen ad)⁹⁷.

Mağlut – *Mağol>mağul+ut* öğelerinden oluşmuştur, kelimenin -*ut* eki yer gösterme eki olup, ilk hecesinin *u* harfi düşmüştür. 1895 yılında yayımlanmış olan “Ermeni Botaniği...” eserinde Ğ. Alişan yer adının *mağol* şeklinden söz ederken: “Böğürtlen benzeri yaban meyvesi veren, *juğ/jokh'un* aynısı olan çalır” diye eklemektedir⁹⁸.

⁹³ Bak. “*Ermeni Dilinin Lehçeleri Sözlüğü*, c. II, Yerevan, 2002, s. 400-401.

⁹⁴ L. Sahakyan, “Din Değiştirmek Zorunda Kalan Hamşenlilerde Kimliğin Hafızası ve İfadesi Olarak Ermeni Ezgileri”, *Türkoloji ve Osmanlı Araştırmaları*, c. V, Yerevan, 2008, s. 259 (Erm.).

⁹⁵ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. III, Yerevan, 1977, s. 166-177.

⁹⁶ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 334.

⁹⁷ İ. Karaca, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, s. 80.

⁹⁸ Ğ. Alişan, *Ermeni Botaniği veya Ermenice Bitki Adları*, Venedik-S. Ğazar, 1895, s. 413 (Erm.).

Ermeni Lehçeleri Sözlüğü'nde, *Moreni'nin* karşılığı, "1. *Trabzon lehçesinde kull.* Böğürtlen çeşidi, 2. *Hamşen lehçesinde kull.* Uzun sürgünleri olan dikenli çalıdır"⁹⁹. Hemşinliler arasında ise şu atasözü yaygındır: "Oğlumuz olmazsa evimiz dağılır. Bağımız, bahçemiz mağolluk olur, ocağımız batar"¹⁰⁰. Hopa Hemşinlileri'nin söyleyişlerinde kelime *mağol* şeklinde kullanılmaktadır¹⁰¹. Böylece Mağlut'un mağolluk, yani mağol çalılarının yetiştiği yer anlamına geldiği açıklık kazanmaktadır.

Mağluti tumb – Bu yer adı *mağol*>*mağul* (böğürten çalısı)+*ut+i* (isim hal eki) ve *tumb* öğelerini içermektedir. *Tumb* öz Ermenice kelime olup *tum* kökünden türemiştir. "Derenin akışını önleyen su bendi", "mezar üzerindeki tümsek", " tümsek, yamaç, dağ" anlamına gelir. Ermeniceden Türk şivelerine, Kürtçe ve Süryaniceye geçen bu kelime *tümsek*, *tepecik*, *yığın* ve *çayırılık* veya *tarlaların kenarında açılan ark* anlamlarında kullanılmaktadır¹⁰².

Mağlutpos – *Mağul+ut+pos* (düzlük) öğelerinden teşekkül etmiştir. Hopa Hemşinlileri düzlüğe ve düz alana *pos* demektedir¹⁰³. Yer isimlerinde yaygın olarak kullanılan öğelerdendir.

Medzkapos – Bu yer adı *Mets*<*medz* (büyük)+*ka[r]*+*pos* (düzlük) öğelerinden oluşmaktadır, Hamşen lehçesine özgü *mets*>*medz* ' ses değişimiyle¹⁰⁴. H. Acaryan, *metz* kelimesini öz Ermenice kelimeler arasına katmaktadır¹⁰⁵. G. Cahukyan *mets*,

⁹⁹ *Ermeni Dili Lehçeleri Sözlüğü*, c. IV, Yerevan, 2007, s. 18.

¹⁰⁰ Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, İstanbul, 2005, s. 804.

¹⁰¹ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 304.

¹⁰² H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. II, s. 206.

¹⁰³ S. Vardanyan, yukarıda gösterilen eser, s. 325.

¹⁰⁴ H. Acaryan, yuk. gös. eser, c. III, s. 295.

¹⁰⁵ Bak. aynı yer.

metsa, *metsi* kökleriyle kurulan yer adlarının antik çağlarda oluşmuş olduğu görüşündedir¹⁰⁶.

Medzkapos yer adındaki *ka* öğesinin Ermenice *kar* (*taş*) kelimesinden gelmiş olduğunu düşünüyoruz, bileşik kelime içindeki *r* harfi düşmüştür. Böylece kelime **Medzkarpos** “büyüktaşdüzü” veya “büyüktaşlıdüz” anlamı kazanmaktadır.

Medzovit – *mets*>*medz* (büyük)+*hovit* öğelerinin bileşimi ile kurulmuştur. Bu yer adına S. Arıcı'nın listelerinde de rastlamaktayız. Öz Ermenice olan bu kelimeleri kendisi yine Karaçayca'ya indirgemekte, bu nedenle de yapmış olduğu açıklama anlamsızlaşmaktadır. Ermenicede büyük anlamı taşıyan *mets* kelimesini de beş yaşındaki boğaya veya ata verilen ad şeklinde izah etmektedir¹⁰⁷.

Motsut – Bu yer adı Ermenicede çalılık anlamına gelen *matsar*+*ut* ekinden oluşmuştur. Ermeni Dilinin Yeni Sözlüğü'nde, kelimenin kırsal kesimde *motsar* şeklinde geçtiği ve “ağaçtan türeyen çalı bitkisinin çokça bulunduğu yer” anlamına geldiği belirtilmektedir¹⁰⁸. Mitsar, Matsak gibi söyleyiş şekilleri de mevcuttur. Örneğin H. Acaryan, kelimenin Hamşen lehçesinde *matsar* olarak kullanıldığına dikkat çekmektedir¹⁰⁹. Ancak biz Çamlıhemşin'de kayıtlar yaparken, bazı kelimelerin *a*>*o* ses değişikliğine uğradığını gözlemledik. Kanımızca bu kelime çabuk ifade edebilmeden kaynaklanan ve harflerin sıkışmasına ilişkin dil kuralı gereği *motsut* şeklini almıştır ki, çalılık, yani *dikenli ağaç* ve *çalılarla kaplı yer* anlamı taşımaktadır. İlginçtir ki, H. Acaryan, Hristiyan Hemşinlilerin odunu

¹⁰⁶ G. Cahukyan, *Ermeni Dilinin Tarihi, Yazı öncesi Dönem*, s. 414.

¹⁰⁷ S. Arıcı, *Dambur Tarihi, Hemşin-Purim Etimolojik Sözlüğü*, s. 331.

¹⁰⁸ *Ermeni Dilinin Yeni Sözlüğü*, c. II, Yerevan Devlet Üniversitesi yay., Yerevan, 1981, s. 231

¹⁰⁹ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. III, s. 290 (Erm.). Ayrıca bak. aynı yazar, “*Hamşen Lehçesinin Tetkiki*”, s. 244.

veya tahtayı talaşlamak anlamında kullandıkları “matsarlamak” fiilini de kaydetmiş bulunmaktadır¹¹⁰.

Sal – Yöre halkının kuvvetli su akıntısı sonucunda aşınarak şekillenen taşta verdikleri ad. *Sal* “yassı büyük taş parçası” demektir¹¹¹. Hıristiyan Hemşinliler de *sal* kelimesini “büyük ve yassı taş”¹¹² anlamında kullanmaktadır. Hopa Hemşinlilerin şivesinde *saluş* kelimesi de mevcuttur¹¹³. Hikmet Akçiçek’e göre *sal* toprağı sıkıştırarak *sal* gibi yapma veya beton dökerek *sal* gibi yapma anlamında da kullanılmaktadır.

Sot – Bu kelime “fırtınalı rüzgâr” anlamına gelmektedir¹¹⁴. *Sot* kelimesi ile oluşturulan yer isimleri Ermenistan’da da mevcuttur. Ermenistan’ın Syunyats Nahang’ın (eyaletinin) kuzey-batısında bulunan *Sot* kazası daha sonra Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti’nin Vardenis İlçesi’ne dönüştürülmüştür¹¹⁵. Aynı dönemde, Tumanyan ilçesi sınırları içinde yer alan ve *Sot* adını taşıyan bir de kışlak bulunmaktaydı. H. Acaryan, Stepanos Orbelyan tarafından ileri sürülen yer adının etimolojisine ilişkin “*Sot* kazası bu adı kış mevsiminin yörede daima çok soğuk geçmesi ve havanın dondurucu olması nedeniyle almıştır”¹¹⁶ açıklamasından alıntı yaparak, *sot* kelimesinin “sert, şiddetli”¹¹⁷ anlamıyla her hangi bir ilgisi olmadığını vurgulamaktadır.

Tsakut – Burada söz konusu olan *Tsakh+ut* öğelerinden oluşan *Tsakhut* yer adıdır ve Hamşen lehçesinde orman anlamına gelir.

¹¹⁰ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. IV, Yerevan, 1979, s. 155.

¹¹¹ H. Acaryan, Aynı Eser, s. 155.

¹¹² H. Acaryan, *Hamşen Lehçesinin Tetkiki*, s. 252.

¹¹³ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 315.

¹¹⁴ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. IV, s. 238.

¹¹⁵ *Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü*, c. IV, Yerevan, 1998, s. 651 (Erm.).

¹¹⁶ Stepanos Orbelyan, *Sünik Tarihi*, çeviri, önsöz ve dipnotlar: A. Abrahamyan, Sovetakan groğ yay., Yerevan, 1986, s. 70 (Erm.).

¹¹⁷ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. IV, s.238.

Tsakh öz Ermenice kelime olup¹¹⁸, Hopa Hemşinlileri de ormana “tsakhud” demektedirler¹¹⁹. Ğ. Alişan’ın belirtmiş olduğu gibi “bazıları akçaağaca, bazıları da dişbudak ağacına *Tsakh* demektedir. Trabzon yöresinde *tsakh* olarak *Erica Arborea Beruyere Arborescente* ağacı tabir edilmektedir ki, ince uzun dallarını kaplayan iğne yapraklar, ağacın görünüşüne ayrı bir görkemlilik katar, bu ağaç süpürge yapımında da kullanılır”¹²⁰.

Pagendeğ – Bu yer adı *paken+teğ>pagen+değ* öğelerinden teşekkül etmiştir. Hamşen lehçesinin Hopa şivesinde ot depolamak için veya depo amacıyla kullanılan ahşap yapıya *pagen* denir.¹²¹ *Serenderden* (kestane ağacından yapılmış direkler üzerine inşa edilen kiler, Nalya da denmektedir)¹²², *sarbenden* (ot depolamak için ağaç sütunlar üzerinde kurulan, tek katlı yapı) ve *patskhalardan* farklı olarak, *pagenler* toprak üzerine inşa edilir¹²³. Çamlıhemşin’de *Pagen/Bagen* adında bir köy de bulunmaktadır¹²⁴.

¹¹⁸ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. IV, s. 446-447.

¹¹⁹ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 320.

¹²⁰ Ğ. Alişan, *Ermeni Botaniği ...*, s. 613.

¹²¹ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 322. Ayrıca bak., aynı yazar, “Türkiye’nin Ardvin İli’nde Yeni Folklor Kayıtları”, *Dzayn Hamşenakan*, 2011, NN. 1-2.

¹²² *Serender*, 2-3 m. yükseklikte olan, yaklaşık 40 m. kare alanı kapsayan, dört tarafı taraçayla çevrili ahşap yapıdır. Havalanmasını sağlamak için aslen küçük olan, bazen nakışlarına da rastlanan pencerelerine tente gerilmektedir. Genelde buraya mısır, patates, fasulye, soğan vs. konmaktadır. Zahiye hayvanlardan korumak için serenderin merdiveni portatiftir. (bak. S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 317). *Serender*, Rize dışında Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Ordu, Giresun, Zonguldak yörelerinde de yaygındır. Söyleyiş farklılıkları ile ses değişimine uğramasından dolayı serander (Trabzon), selender (Gümüşhane, Erzurum), serendi (Ordu, Giresun, Rize), seren (Zonguldak), sarander (Hamşin, Çamlıhemşin) şekilleri de mevcuttur (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 1022).

¹²³ Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 967.

¹²⁴ Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. I, s. 154.

Pilindzut – Bir çeşit ot olan *pilonç+ut* öğelerinden oluşmuştur. Hopa Hemşinlileri bu kelimeyi *pilonç* şeklinde kullanmaktadır¹²⁵. A. Genç bu kelimeyi sözlüğünde *Pilonç* (bitki türü) şekliyle kaydetmiştir¹²⁶.

1895'te yayımlanan ve "Ermeni Bitkileri..." başlığını taşıyan değerli eserinde Ğ. Alişan aynı kelimenin *pilunts* şeklinde de kullanıldığını belirtirken, "Trabzonlular aynı adı yaprakları güzel kokulu olan ... ıtırın (fujer) bir kaç çeşidine de vermekte olup, bu otu *arçpilunts*, *yeğapilunts* olarak da adlandırmaktadır",- diye açıklamaktadır¹²⁷. *Pilonç*'a ilişkin Hollandalı bilim adamı Uwe Bläsing'in önemli bir araştırması mevcuttur¹²⁸.

Poğpadut – Söz konusu yer adının Ermenice *poğ* (boru)+*payt*>*pad* (odun) kelimeleri ile *-ut* ekinin, yani *poğpayt*>*poğpad+ut*>*ud* ögelerinden kurulmuş olduğu kanısındayız. Bu yer adı Hopa Hemşinlileri tarafından *hoğpadeni* şeklinde kullanılmaktadır¹²⁹. Bu kelime A. Genç'in sözlüğünde *Pohpeden* (bitki türü) olarak geçmektedir¹³⁰.

Ğ. Alişan, aslında bir ağaç tanımı olan bu yer adını, ilginç bir biçimde *poğpetni* şekliyle "Ermeni Botaniği..." eserinde kaydederken, şu açıklamayı yapmaktadır: "Pontus'ta buna p'oğ ağadzi (*ağacı*) da derler, ancak incelenmesi gerekir"¹³¹. İki köklü bu yer adının ilk kelimesi olan *poğ*'un *p*'si ses değişimi neticesinde *pb*'ye dönüşmüştür, ikinci ögesinin temelinde ise Türkçe ağaç kelimesi

¹²⁵ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 324.

¹²⁶ A. Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi, Hemşin*, s. 143.

¹²⁷ Ğ. Alişan, *Ermeni Botaniği ...*, s. 628.

¹²⁸ U. Bläsing, Arm. p'ilunc' vs. Laz. bilonc-, Grd. blenc-. "Ein Beitrag zu den Bezeichnungen von Farnen (Pteropsida im Kaukasus und Anatolien)", *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 6, Krakow, 2001, p. 15-78.

¹²⁹ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 334.

¹³⁰ A. Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi, Hemşin*, s. 143.

¹³¹ Ğ. Alişan, *Ermeni Botaniği...*, s. 633.

olup, yerel şive kuralları gereği ses değişimine uğrayarak *ağadzi* şeklini almıştır ki, poğ ağacı anlamına gelir.

Çamlıhemşin'de ise dalları boru gibi düz olan bir ağaca *poğpad*>*poğpedi* denildiğine tanık olduk. Çamlıhemşin'in Makrevis köyü kadınlarının anlattıklarına göre bu ağacın dalları, üfleyerek ateşi alevlendirmek için bir alet olarak kullanılmakta ve bu doğal araca poğ denilmektedir. Aynı kelime *puğ* şekliyle Karadeniz Ansiklopedik Sözlüğü'nde de geçmektedir¹³².

Yer adının ikinci kelimesi olan *payt*'a gelince, bu kelime Hemşin lehçesinde ses değişimine uğrayarak *pad*>*pat*>*ped*>*pit* şekillerini almıştır. *Payt* kelimesinin yine ses değişimine uğramış *pad*, *pat* şekilleri Hopa Hemşinlilerinin şivesinde de korunmaktadır¹³³.

Kamikeloğ – H. Akçiçek'e göre bu yer ismi ahırın başı, ahırın tepesi anlamındaki *kumikeloğh* kelimesinden evrilmiş de olabilir. Bu kelime Ermenice *gom*>*kum* (ahır) + *glukh*>*keloğh* (baş) öğelerinden türemiştir. Ayrıca Rize Hemşinlilerinde *garmir* (kırmızı) kelimesi yer isimlerinde kullanılmakta olup, *garmikar*, *garmitumb*, *garmioğ* gibi yer isimleri mevcuttur. Dolayısıyla kamikeloğh yer adının kırmızı baş anlamına gelen *karmir*>*garmir*+*glukh*>*keloğh* Ermenice kelimelerinden evrilmiş olduğunu söylemek de mümkündür.

Kaşvats – Büyük bir ihtimalle Ermenicede alçak, yüksek olmayan anlamı taşıyan *kaş* kelimesinden oluşmuştur¹³⁴. Ermenistan yer isimleri sözlüğünde Kaşunik, Kaşağ, Kaşinmarg gibi *kaş* köküyle

¹³² Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 966, 967.

¹³³ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 322.

¹³⁴ Açıklamalı *Çağdaş Ermeni Dili Sözlüğü*, c. IV, E.S.S.C. İ.A. yay., Yerevan, 1980, s. 709 (Erm.).

kurulan yaklaşık 30 kadar yer ismi verilmektedir¹³⁵. H. Akçiçek'e göre Hopa Hemşinlilerde "kaşuş" çekmek fiilinin yalın halidir, *kaşvats/kaşvadz* ise "çekilmiş" anlamına gelmektedir, *çure kaşvadz*'ın, *sıyu çekilmiş* manasına geldiği gibi.

Karap – bu yer adı, *kar*, yani taş ve kıyı, kenar anlamına gelen *ap* Ermeni kelimelerinden oluşmuştur. Hemşinli gazeteci A. Genç, Çamlıhemşin'de Karap diye anılan bir yerleşim birimi kaydetmiş bulunmaktadır¹³⁶. *Karapi Taş>Kerap Taş* yer adı Artvin'in Yusufeli (eski Kiskim) ilçesinde de anılmakta olup, yöre halkı kayalık olan bu yöreyi aynı adla tanımlamaktadır¹³⁷.

Karedoğ – H. Akçiçek'in açıklamasına dayanarak bu yer adı *kar* (*taş*)+*ot*>et (Ermenicede sıfat yapma eki) ve *oğ* (tepe, tümsek) ögelerin birleşiminden taşlık tepe, taşlık sırt anlamını taşımaktadır. *Karodoğ* zamanla *Karedoğ*'a dönüşmüştür. Yörede *kar* kökünden oluşan başka mikro yer adları da mevcuttur, *Karunç* (Çamlıhemşin'de 13 haneli yayla) veya *Karots* (Çayeli ilçesinde bir otlak) örneklerinde olduğu gibi. IX.-X. asır Ermeni tarihçilerinden Hovhannes Draskhanakertsi, Büyük Ermenistan'ın Syunik Eyaleti'nde *Karunc* adında bir kasabanın varlığından söz etmektedir¹³⁸. Karahunc köy ismini XIII. asır tarihçisi Stepanos Orbelyan da zikretmektedir¹³⁹. Ayrıca Syunik ve Dağlık Karabağ'da Karunc/Karunç, Karahunc/Karahunç adını taşıyan birçok dağ, ırmak veya köy mevcut-

¹³⁵ *Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü*, c. V, Y.D.Ü. yay., Yerevan. 2001, s. 98-300 (Erm.).

¹³⁶ A. Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi, Hemşin*, s. 135:

¹³⁷ Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 626.

¹³⁸ Hovhannes Katolikos Draskhanakertsi, *Ermeni Tarihi*, çağdaş Ermeniceye çeviri ve dipnotlar: G. Tosunyan, Y.D.Ü. yay., Yerevan, 1996, s. 334-335 (Erm.).

¹³⁹ Stepanos Orbelyan, *Sünik Tarihi*, çeviri, önsöz ve dipnotlar: A. Abrahamyan, Sovetakan groğ yay., Yerevan, 1986, s. 395 (Erm.).

tur¹⁴⁰. A. Margaryan'ın etimolojisine göre Karahunc yer ismi Kar+unc öğelerinden oluşmaktadır. Birinci öge *kar* (taş) kelimesidir, ikincisi ise "grabar"da (eski Ermenice) da çok yaygın olan *unj* kelimesidir ve "Uç, delik, ..., dip, zemin, kök, ..., uç, aşağı, ..." anlamlarını taşımaktadır.¹⁴¹ Ayrıca, *kar* köküyle kurulan yüzün üstünde yer isimlerinin bir zamanlar Batı Ermenistan ve Kilikya'da yaygın olduğunu belirtmek gerekir¹⁴².

Ketmets (Ketmeç) – Yerel şiveye özgü ses değişimi ile Ermenicede ırmak ve havza anlamı taşıyan *get>ket+mec>mets* kelimelerinden oluşmuştur. Bu arada Getamec'e, yer ismi olarak daha 903 yılında Büyük Ermenistan'ın Sünik Eyaleti'nin Geğarkunik kazasında rastlandığını belirtelim¹⁴³.

Otsut – Ermenice Odz (yılan)+*ot>ut* (bir şeyin bolca bulunduğu yer için kullanılan ek) bileşimi ile oluşmuş bir yer adıdır. Odz köküyle oluşturulmuş yer isimleri Ermenistan'ın kazalarında da kaydedilmiştir¹⁴⁴, Odzut'a gelince, yukarıda belirtilen bu yer adına Hamşen'e komşu Khotorcur'da, Sper Kazası'nda, ayrıca Kars ve Çımışkatzag (Çemişgezek) yöresinde rastlanmaktadır¹⁴⁵.

¹⁴⁰ *Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü*, c. V, s. 314-315.

¹⁴¹ A. Margaryan, "Bazı Yer İsimlerinin Doğuşu Hakkında", *Tarih-filoloji dergisi (Patma-Banasirakan handes)*, Yerevan, 1988, E.S.S.C. U.A yay., No 4, s. 129 (Erm.).

¹⁴² *Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü*, c. V, s. 309-335.

¹⁴³ *Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü*, c. I, s. 843.

¹⁴⁴ Bak., Aynı eser, c. V, s. 471-475 (Erm.). L. Sahakyan, *XVI Asır Osmanlı Tahrir Defterlerinde, Yüksek Hayk Eyaleti'ndeki Baberd, Sper, Dercan Sancaklarının Yer İsimleri ve Demografisi*, s. 210 (Erm.).

¹⁴⁵ *Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü*, c. V, s. 475 (Erm.).

Makrevis Köyü sakinlerinden Gönül Gülay Hanımla yaptığımız sohbetlerimiz esnasında dilbilimi açısından çok ilginç belgeler kaydetme fırsatı bulduk. Sohbet sırasında, ana tarafından dedesinin adının Vardan olduğunu ve komşu köyde keşişlik yapmış olduğunu öğrendik. Ayrıca, günümüzde harabe halinde olan bir köy yakınlarındaki manastırdan da söz etti ve konuşurken manastırın Ermenicesi olan *vank* kelimesini kullandı. Bunların haricinde, *Agopi Ler-Hakop Dağ'ı*, *Aran Çayırı*, *Khatsina<Khaçina, Khatsinhedev>Khaçin Hedev*-arka (Kilise bostan olarak da adlandırılan bostanlık), *Heden Pos>Hetevi Hartavayr* (Arka Düzlük), *Markosi Ler* (Markos Dağı-Yaylası), *Marani Ler* (Maran Dağı-Yaylası), *Meğoy Yaylası* (Arı Yaylası), *Meliki Pos*, *Koboş* (köy adı, omurgasızların kabuğu anlamına gelen *kokoş-gogoş'tan* türeyen, ses değişimiyle tahrifata uğramış kelime¹⁴⁶), *Şağdeğ* (Ermenice olup çiy düşmesi anlamına gelir, kırağı ve yer kelimelerinden teşekkül etmiştir), *Meevor/Meğevor* (likapa-Hemşinliler tarafından kansızlığın tedavi-sinde ilaç olarak kullanılan bitki türü¹⁴⁷), *Çulina/Çelina* (Çamlıhem-şin'in Çinçiva köyü'nde bir mahalle) gibi çevredeki yer adlarını sıraladı. Söz eski kuşaklara gelince, Anton'un hanesi anlamına gelen *Antoni tun*, *Aleksi tun*, *Avetiki tun*, *Begiyi tun*, *Boğos-Poğosi tun*, *Gavazi tun*, *Ginosi tun*, *Khaçiki tun*, *Kirakosi tun*, *Darbini* (Demirci) *tun*, *Koziki/Kozisi tun*, *Petresi (Petros) tun*, *Piriki tun*, *Maziki tun*, *Musiki tun*, *Pisiki tun*, *Polati tun*, *Khaçiki tun'u* anımsarken, özel isimlerden

¹⁴⁶ H. Acaryan, Hamşen lehçesinin yerel ağızlarında kullanılan *kokoş (gogoş)* kelimesini de kaydetmektedir (H. Acaryan, *Hamşen Lehçesinin Tetkiki*, s. 261).

¹⁴⁷ H. Aksu, "Hemşinlilerin Hastalıkları Tedavi Yöntemleri", *Bir Yaşam*, Karadeniz'in Yerel Tarih, Folklor, Biyografi ve Coğrafya Dergisi, Sayı 12 Eylül-Ekim, Hopa, 2010, s. 35.

de *Gaspar, Takuş (Taguhi), Khatun, Khaçatur, Mari, Muçan* ve *Vardan*'ı hatırladı. Ermenicede yenge anlamına gelen *keregin* kelimesini anımsarken, bunun yanı sıra, *Şamirand* adının *Şamiram*'ın tahrif edilmiş şekli olduğunu da belirtti. Ayrıca, Çamlıhemşin İlçesi'nin Molaveyis (Moleviç) ahalisinin, gündelik kullandıkları Türkçede Ermenice kelimeler ile birlikte ailelerin Ermenice isimlerini de (örneğin Giragosanç¹⁴⁸, yerli şiveye has ses değişimi ile *Kirakos>Giragos+ents>ants>anç*, *Ants>ents>onts* eki Ermenice -ank>enk>onk ekidir, genitif olarak korumuş olduklarını gözlemledik. Grabarda (eski Ermenice) da kullanılan bu şekil iyelik anlamı ile çoğul isimleri de göstermektedir, örneğin Khaço-yenk>Khaço-yents (Khaço'nun ailesinin insanları, Khaçolar)¹⁴⁹.

Daha sonra, adı ortaçağ Ermeni kaynaklarında da geçen ve Ğ. İnciciyan'ın "Türkler bu köye Çat (Çamlıhemşin ilçesine bağlı bir köydür, şimdilerde yeni adıyla Saat olarak anılmaktadır-L. S.) derler"¹⁵⁰,,- diye belirtmiş olduğu Tap Köyü'ne giderken, rehberlerimiz bize köyün karşısında ihtişamla yükselen *Garmi Sa-(Garmi[r] sa[r])*-*Karmir* (kırmızı) *Sar'dan* (dağ) bahsettiler. Adını Ermenice *karmir* ve *sar* kelimelerinden alan bu dağ, kırmızımsı taşlarından dolayı *Garmisa* olarak anılmaktaymış.

Çakhçakhan (şelale), işte bu dağın doruğundan aşağıya fırlınca akmaktadır. Şelalenin adının, Ermeni lehçelerde yaygın olan ve *çakhçakhik* şeklinde de kullanılan *çakhçakh* kelimesinden almış olduğunu varsaymaktayız. Ermeni Dilinin Lehçeleri Sözlüğü'nde, *çakhçakh*'i su değirmeninde öğütülen tahıl tanelerini değirmen taşına yönlendiren parça olarak tanımlanırken, "çakhçakhların sesi ve su-

¹⁴⁸ А. Тулумджян, "Хоп-хемшилы и баш-хемшилы: материалы экспедиции", *Dzayn Hamşenakan*, 2006, NN 1-2: Ауні: "Земля и корни", *Анив*, журнал, с. X, Минск, 2005, N 3.

¹⁴⁹ М. Абеğян, *Ermeni Dili Teorisi*, с. 6, Е. S. S. C. İ. А. yay., 1974, s. 207 (Erm.).

¹⁵⁰ Ğ. İnciciyan, *Aynı Eser*, с. I, s. 397 (Erm.).

yun şakırtısı su değirmeninden eksik olmaz”,- diye, belirtilmektedir¹⁵¹. Bu veriler, şelalenin alt kısmında su değirmeni bulunmuş olduğu, değirmen çakçaklarının ise şelaleye isim vermiş olabileceği izlenimini yaratmaktadır, bir diğer ihtimalle ise, köy sakinleri şelalede şakıyan suyun sesini çakçakların çıkardığı sese de benzetmiş olabilir. O. Öztürk’ün sözlüğünde, ses değişimiyle kelimenin **çakça-ka ve çamçaka** dönüşen şekillerine de yer verilmektedir. Öztürk de bu kelimeye mısır tanelerini değirmen taşına yönlendiren alet açıklamasını getirmektedir¹⁵². Çağçakhan kelimesiyle ilgili bir başka ihtimal ise Hemşinlilerin yüksekte yere çarpan suyun çıkardığı sestense hareketle şelaleye Çağçakhan adını vermiş olmalarıdır.

Çakçakhan, eskiden yine Tap olarak adlandırılan köyün ve Garmisa Dağı’nın eteklerinden akan ırmağa dökülmektedir. İnciciyan’a göre, hemen burada Başhemşin ve Eğnovit (Elevit) dereleri birbirine karışıp Karadeniz’e dökülür¹⁵³. İrmağın üzerinde kurulu kemer şeklindeki tarihi köprü hala ayakta. Eski ev ve binaların harabeleri ile kaplı olan köy, dağın eteğindeki bir düzlükte kurulmuş olup, evlerin büyük bir kısmı terk edilmiş durumdadır. Sadece taş temel üzerine inşa edilen ahşap evler oturulacak durumdadır. Yaz tatilini geçirmek için gelmiş olan Hemşinli bir aile haricinde köyde hiç kimseye rastlamadık.

Artvin İli, Yusufeli İlçesi’nin, Apişen Köyü’nün adı da Ermenicede kıyı anlamına gelen *Ap* (kıyı)+*i*+*şen* (köy, yer) sözcüklerinden oluşmuştur. Köyün (yeni adıyla Kınalıçam) mahallelerinden biri de eskiden, yine karmir kökünden oluşan ve Ermenicede kırmızı çamur anlamına gelen *Karmir Tsekh* adı, günümüzde ses değişimi sonucun-

¹⁵¹ *Ermeni Dili Lehçeleri Sözlüğü*, c. IV, E.C. U.I.A., Gitutyun yay., Yerevan, 2007, s. 96 (Erm.).

¹⁵² Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. I, s. 241.

¹⁵³ Ğ. İnciciyan, *Dünyanın Dört Yönünün Coğrafyası*, c. I, s. 396 (Erm.).

da tahrif edilmiş *Karmirser* şekliyle kullanılmaktadır. Köylülerin anlattıklarına göre yatağındaki toprağın kırmızı olmasından dolayı kırmızimsı renkte olan ve köyün içinden akan derenin adı da *Karmir cur* adını taşımaktaydı¹⁵⁴.

Gezi sırasında bize eşlik eden Uğur Biryol, Çamlıhemşin'in, eskiden yöre halkı tarafından Hemegeður olarak da anılmış olduğunu belirtti. Hemegeður yer isminin ikinci ögesi "*gedur'un*" Ermenicede çatı anlamına gelen *ktur'un*>*gedur* kelimesinin değişime uğramış şekli olup, ilk ögesi muhtemelen Hamam isminden gelmektedir (Hamşen/Hemşin beyliğinin kurucusu Hamam Amatuni'nin isminden). Hamam'ın, kelime sonundaki *m* harfinin düşmüş olup, mecazi anlamda "Hemşinlilerin yeri" manasına gelen *Hamam Beyi'nin çatısı*, yani *Hamam evi* anlamına gelmekte olup, hızlı konuşma ve yerel şivenin etkisiyle bu yer adının Hemegeður'a dönüşmüş olduğunu düşünmekteyiz, aynen Hamamaşen'in Hemşin'e dönüşmüş olduğu gibi. Ayrıca, Hamşen'de *ktur*>*gtur* (tepe) kök ile "Karagtur" dağ isminden bahsedilmektedir. H. Taşyan'a göre yüksek tepe anlamına gelen Karagtur, Baş-Köy'de bulunmaktadır "Hamşen Irmağı'nın çıkış noktası da bu köyün kuzeyindeki Baş Hamşen'de bulunmaktadır, bu ırmak birbirine yakın bulunan Sogorni ve Hamşen topraklarını sulamaktadır"¹⁵⁵.

Karagtur, sözcükteki *kara* kökü ilk görünüşte Türkçedeki *kara* (siyah) kelimesini hatırlatmasına rağmen, H. Taşyan'ın oldukça doğru açıkladığı gibi, Ermenicenin *kar* (taş) ve *ktur* (dam) sözcüklerinden oluşan birleşik bir yer ismidir¹⁵⁶. Çamlıhemşin yöresinin XVI. asır

¹⁵⁴ Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 632.

¹⁵⁵ Y. Taşyan, *Tayk, Komşuları ve Khotorcur, tarih – topografya incelemesi*, c. II, s. 18-19 (Erm.).

¹⁵⁶ Bak., Aynı Eser, s. 18.

Osmanlı Tahrir Defterleri'nde **Kara Hemşin** olarak geçtiğini¹⁵⁷, daha sonraları ise **Vicealtı (Storin Vije)** diye anıldığını da ayrıca kaydedelim.

* * *

Ardaşen İlçesi'nin 140 hanelik Oce köyünde çok ilginç bir görüşme yaptık. Karadeniz sahiline bakan bir yamaçta kurulu bu köy meyve bahçeleri arasında adeta kaybolmuştur. Köyü ziyaret edeceğimizi önceden haber almış olduklarını sonradan öğrendiğimiz köyün gençlerin, yokuşu çıkıp köye vardığımızda bizi tulum nağmeleri eşliğinde horon teperek karşıladılar. Yaşlılar ise köy meydanında toplanmıştı. Görülmemiş bir hareketlilik göze çarpıyordu. Bu köyde, 1934 Pazar¹⁵⁸ doğumlu Nurettin Kepenek'le sohbet esnasında bazı notlar aldık. Ardaşen İlçesi'nde Hemşinlilerin günümüzde yaşadığı köyleri sırasıyla saymasını rica ettik, sağ olsun kırmadı, ayrıca Oce köyü çevresindeki mikro yer adlarını da sıraladı. Çukulit/Aslandere, Tsope/Beydere (Abu yöresi) ve Bakos, Zenimoş, Ğanya, Pitskhala/Yaylacılar, Kurupit/Gurupit/Şenköy, Oce/Odze köyleri. Ardaşen'de yaşayan Hemşinlilerin nüfusunun 3 bin kadar olduğunu da kendisinden öğrendik. Nurettin Kepenek'in anlattıklarına göre, bundan 50-60 yıl önce bütün köylerde olduğu gibi kendi evlerinde de, herkes Hamşen lehçesiyle konuşmaktaydı. Günümüzde

¹⁵⁷ A. Taşpınar, *Rize Tarihi*, Rize, 2004, s. 124.

¹⁵⁸ Pazar (Atina) İlçesi, Rize'nin idari birimlerinden olup doğusunda Ardaşen, batısında Çayeli (Mapavri), güneyinde Çamlıhemşin ve Hemşin ilçeleri, kuzeyinde ise Karadeniz yer almaktadır. İlçe merkezinin Rize'ye uzaklığı 38 km.dir. Yüzölçümü 315 km² olan Pazar'ın nüfusu 32 bin 215'tir, 10 mahallesi ve 20 köyü mevcuttur. Hamşen Irmağı buradan akmakta, ilçede tarihi yapıların kalıntılarına rastlanmaktadır (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 940-941).

artık Türkçeye geçmiş olmalarına rağmen, konuşma dilinde *akiş* (tandır şışı), *bardi* (kavak), *godim* (tere otu) *yeğinç* (ısırgan otu), *khaçacur* (armut çeşidi)¹⁵⁹, *mesur* (yemlik), *ğoyiz* (çekirdek), *jokh* (böğürtlen), *pilunts* (pilundz-ıtır türü), *puçak* (ağaç kovuğu), *ketaman* (güğüm) gibi öz dillerine mahsus kelimeleri hâlâ koruduklarını öğrendik. Trabzon ve Giresun yörelerine ait ısıklıkla haberleşme geleneği Oca Köyü'ndeki Hemşinlilerde hala korunmaktaydı.

Nurettin Kepenek'in belirtmiş olduğu mikro yer adlarını açıklamalarımızla sunuyoruz.

Asrat/Arsat – Ermenicede gümüş anlamına gelen *artzat* kelimesinin *tz>s* ses değişimine uğramış şeklidir, bu değişim, Ermeni lehçelerine özgü bir olgudur.

Bakhedag – Ermenicede *barkh<parekh* (kaya)+*tak* (altı) öğelerinden kurulmuş olup kaya altı anlamına gelmektedir. *Parekh* kelimesi Ermenicede “kaya, yamaç, kayalık yer” anlamında kullanılmaktadır¹⁶⁰. Hopa Hemşinlilerinin şivesinde de *barkh* kaya anlamına gelmektedir¹⁶¹.

Bakhenoğ – Bu yer adı *barkh* (kaya) ve *oğ* öğelerinden oluşmuştur. Hemşinli lehçesinde *oğ*, tepe anlamına gelmektedir. Nurettin Kepenek'in açıklamasıyla, doruğu geniş olan tepe anlamında kullanılmaktadır.

Glinçkhaç – Bu yer adının ikinci ögesi *khaçtur* (haç). *Khaç* kelimesiyle oluşturulan yer adları Rize Hemşinliler arasında bir hayli yaygındır.

¹⁵⁹ Ğ. İnciciyan'a göre, *khaçacur* armut türü Trabzon'da da yaygın olmuştur, “ki hem çok sulu idi hem büyük, armudun ikisi ve zaman-zaman üçü beraber bir okka tartardı (Ğ. İnciciyan, *Dünyanın Dört Yönünün Coğrafyası*, c. I, 382, Erm.):

¹⁶⁰ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. 2, Y.D.Ü. yay., Yerevan, 1973, s. 463-464.

¹⁶¹ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 277.

Zemag – Ermenice *tsmak* kelimesinin ses deęişimine uğramış şeklidir, H. Acaryan’a göre “dere içinde güneş görmeyen, gölgelik yer” anlamına gelmektedir ve “dere içinde güneş görmeyen yer” anlamı taşıyan *tsmakayin* kelimesinden türemiştir¹⁶². H. Acaryan Hıristiyan Ermeni Hemşinlilerin bu kelimeyi *dzmak* şekliyle kullandıklarını gözlemlemiştir¹⁶³.

Tasigonduzu – Bu yer adı *tasik* > *tasig* (tas) + *on* (Ermenicede *hal eki*) ve Türkçeden gelen *duz* + *i* (düzlük) kelimelerinin bileşimi ile oluşmuştur. Büyük bir ihtimalle ilk şekli Tasigonposi olmuş, Hemşin lehçesinde düzlük anlamına gelen *pos* kelimesinin yerini zamanla Türkçe *düz* > *duz* kelimesi almıştır. Bu görüşü N. Kepenek de desteklemekte, yörenin düzlük olmasına rağmen, *tas* biçiminde bir çıkıntısı olduğunu söylemektedir. H. Acaryan, Hıristiyan Hemşinlilerin şivesinde *-on* hal ekinin varlığını gözlemlerken bunun Ermenicedeki *-an* hal ekiyle eşdeğer olduğunu belirtmekte ve görüşünün doğruluğunu *çnçğuk-cinciğgon* (serçe), *ağcık-akhçgon* (kız), *muk-mgon* (fare), *yez-yezon* (öküz), *aşun-aşon* (sonbahar) örnekleriyle kanıtlamaktadır. Büyük dilbilimci Acaryan, ayrıca, bu isim halinin Hamşen şivesinde 20’yi aşkın çeşidi olmasına karşın Ermeni yazı dilinde ve lehçelerinde nadiren kullanıldığına dikkat çekmektedir¹⁶⁴. Yer adının ilk ögesinde şiveye özgü şekil deęişimi kuralı korunmaktadır. Buna karşın Türkçe *düz* kelimesinden gelen ikinci *duz* ögesi ise üçüncü sahsın *-u* ekini alarak, birinci tamlama oluşturmaktadır.

Tekinduzu – Bu yer adını Ermenicede meyil demek olan *tek* + *in* (tamlayan eki) ve *duz* kelimeleri oluşturmaktadır. N. Kepenek yörenin meyilli olduğunu belirtmiştir.

¹⁶² H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. II, s. 463.

¹⁶³ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. II, s. 464.

¹⁶⁴ H. Acaryan, *Ermenice Temel Sözlük*, c. III, s. 207-208.

Khaçinduzu – *Khaç+in* (tamlayan eki) ve *duz* (düzlük) kelimelerinden oluşan bir yer adıdır. Muhtemelen eskiden buranın adı Xaçinpos olmuştur.

Khotut – Ermenice ot demek olan *khotd>khot+utd>ut* öğelerinden kurulmuştur.

Maminoğ – *Mam* (anne, büyük anne)+*in* (tamlayan eki) ve *oğ* (tümsek) öğelerinin bileşimi ile oluşan Ermenice kökenli bir kelime-dir, büyük anne tümseği anlamına gelmektedir.

Mutikamodu – *Mutin+ka* (Ermenicede anlamı karanlık olan *mtnka*¹⁶⁵) ve *mot* (yakın) öğelerinden oluşmuştur. Hopa Hemşinlilerin şivesinde yine Ermenice olan *lusinka* kelimesi *lusnika* şeklinde kullanılır, “*lusnika erond kişer-mehtaplı güzel bir gece*” örneğindeki gibi. *Mut* köküyle oluşturulan yer adlarının bir zamanlar Hamşen’e komşu Khoturcur’da, aynı zamanda Bitlis’te, Kharberd’de (Harput), Kilikya ve diğer yörelerde yaygındır, örneğin Mut, Mutdzor, Mutna, Mutun gibi¹⁶⁶.

Cincun dağı – Ermenicede serçe anlamındaki *ç’neç’ğuk*’tan türeyen *ç’neç’uğ>cincuğ* ve *dağ* kelimelerinin bileşimi ile oluşmuştur. Ermeni lehçelerinde serçe karşılığında *ç’ncuğ*, *ç’uncuğ*, *ç’uncüğ*, *cencoğ* şekilleri de kullanılmaktadır¹⁶⁷.

Varintev – Bu yer adının öğeleri Ermenice *var* (aşağı)+*in* (tamlayan eki)+*tev* (*kol, kanat*) kelimeleridir.

Vetkar – yer adı Ermenice yukarı anlamına gelen *vet* (verin)+*kar-taş* öğelerinden meydana gelmiştir. Hopa Hemşinlileri,

¹⁶⁵ Açıklamalı Çağdaş Ermeni Dili Sözlüğü, c. III, E.S.S.C. İ.A. yay., Yerevan, 1974, s. 528 (Erm.).

¹⁶⁶ Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü, c. IV, s. 882 (Erm.).

¹⁶⁷ H. Acaryan, Ermenice Temel sözlük, c. III, s. 207-208 (Erm.).

yukarı anlamında, *vet* yerine *veti*, *vetu* kelimelerini kullanmaktadırlar¹⁶⁸. *Vetkar* yer adı A. Genç tarafından da kaydedilmiştir¹⁶⁹.

Çı[r]keloğ/Çe[r]keloğ - Ermenicede su ve baş anlamı *cur+glukh>çır+keloğ* kelimelerinden kurulan yer adıdır, *su kaynağının yukarı kısmı*, *pınarbaşı* anlamına gelmektedir. Pınarın gözüne aynı adı Hopa Hemşinlileri de vermektedir¹⁷⁰.

Salees – Bu yer adı Ermenicede düz yüzeyli anlamına gelen *sal* (düz)+*ees*<*yeres* (yüz) öğelerinden oluşmaktadır.

Salçur – Ermenice *sal* (düz)+*cur>çur* (su) kelimelerinden teşekküldür. A. Genç'in sözlüğünde *sal* kökünden oluşan başka bir yer adına, *sal+ağbyur* öğelerinden kurulu *Salahpura*, yani *salağbyura* yer verilmektedir¹⁷¹.

Pakindak – Ermenice *bak>pak* (avlu)+*in* (tamlayan eki)+*tak>dag* (altı) kelimelerinden kurulmuş olup, *avlu altı* anlamına gelmektedir.

Koptur – Kanımızca bu yer adının öğelerini Ermenice *k'op'* (kapalı)+*dur* (kapı) kelimeleri oluşturmaktadır.

O[ğ]tnapur – Kökleri yine Hamşen şivesine özgü ses değişimi ile Ermenicede yedi pınar anlamına gelen *okhtı* (yedi)+*ağpur* (ağbyur) öğelerinden oluşmuştur.

Karşılaştırmak açısından önemli saydığımız için bir konuya daha değinmek istiyoruz. İslam'ı zorla kabullenmek durumunda bırakılarak, bunun sonucunda etnik kimliklerini ve ana dillerini yitiren Trabzon'un Araklı¹⁷² ilçesi Kizirnos (yeni adı Kayacık)¹⁷³ köyü

¹⁶⁸ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 319.

¹⁶⁹ A. Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi, Hemşin*, 2 basım, s. 147.

¹⁷⁰ S. Vardanyan, "Türkiye'nin Ardvin İli'nde Yeni Folklor Kayıtları", *Dzayn Hemşenakan*, 2011, NN 1-2 (Erm.).

¹⁷¹ A. Genç, Aynı Eser., s. 144.

¹⁷² Bir iddiaya göre Araklı İlçesi, adını Yunan mitolojisinin efsanevi kahramanı Herkül'den almaktadır (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. I, s. 88). Ancak bu yer isminin Prens Arakel'in adıyla örtüştüğü, öz Ermenice olmakla

Hemşinlileri Türkçe konuşma dilinde hâlâ Ermenice kelimeler¹⁷⁴ ve mikro yer adları kullanırken, bunların Rumca olduğunu sanmaktadırlar¹⁷⁵. Kizirnos Hemşinlileri'nin ne zaman Müslüman oldukları konusunda şimdilik kesin bilgilere rastlanmamaktadır, ancak yerli halkın tanıklığıyla, atalarının XVII.-XVIII. asırlarda Çamlıhemşin'den buraya yerleşmiş oldukları anlaşılmaktadır¹⁷⁶. Daha önce belirtmiş olduğumuz gibi, zoraki İslamlaştırmanın gerçekleştirildiği XVII.-XVIII. asırlarda Hamşen Ermenilerinin bir bölümü baba ocağını terk etmek zorunda kalıp, komşu Sürmene (Sev get) kazasına

beraber tahrifata uğrayarak Araklı'ya dönüştüğü kanısındayız. Kanımızı XV. asır İspanyol seyyahlarından Rui Gonzales de Klavikhoy da eserinde onaylamaktadır. Kendisi Semerkant'a yolculuk ederken kervanı ile Trabzon yolu üzerinde Arakel'in ülkesinden geçtiğini belirtmektedir. Arakel bu toprakların hâkimiydi ve "ahalinin Hıristiyan Ermeni olmasına rağmen bu insanlar haydut ruhlu idiler. Haraç alana kadar kimseye topraklarından geçme izni vermiyorlardı". Klavikhoy buradan Sürmene'ye hareket eder, sonra da Trabzon'a geçer (Bak. **Руй Гонсалес де Клавихо**, *Дневник Путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)*, Наука, Москва, 1990, с. 160.).

¹⁷³ Burası, ilçe merkezinden 30-37, il merkezinden ise 60 km. uzaklıktadır. Karadere (Sev Get) İlçesi'nden yaklaşık 30 km. uzaklıkta olan Kizirnos köprüsünün köye uzaklığı 7 km. civarındadır. Bugünkü durumda köyün karma sakinlerinin nüfusu 2.185 kadardır (Ö. Öztürk, "Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük", c. II, s. 680-681):

¹⁷⁴ "Saklı Ezgiler Kizirnos", Derleme, Collection, Mecit Çelikleş, Proje Yönetmeni: Birol Topaloğlu, İstanbul, Temmuz, 2010, s. 10. **H. Aksu**, "Kizirnos, Araklı'da bir Hemşin köyü", *Bir Yaşam*, Sayı 12, Eylül-Ekim, Hopa, 2010, s. 59. Aynı zamanda bak. **L. Sahakyan**, "Kizirnos Hemşinlileri", *Dzayn Hamşenakan*, 2011, NN 1-2 (Erm.).

¹⁷⁵ Daha sonra "Kizirnos'un Saklı Ezgileri" DVD'sinde seslendirilen eserleri kaydetmiş olan **Mecit Çelikleş** söz konusu kelimelerden yaklaşık 50'sinin anlamını köyde Rumca bilen bir arkadaşına sormuş, ancak bu kelimelerin Rumca değil, Ermenice olduğunu tespit etmiştir (Bak. **H. Aksu**, "Kizirnos, Araklı'da bir Hemşin köyü", s. 59. **L. Sahakyan**, "Kizirnos Hemşinlileri", aynı yerde).

¹⁷⁶ **H. Aksu**, aynı yerde.

yerleşmiştir¹⁷⁷. Ancak ileriki yıllarda bu kazada da zoraki İslamlaş-
tırma siyasetinin sonuçlarından kaçınmaları mümkün olmamıştır¹⁷⁸.

Karadeniz bölgesindeki halk ezgilerini toplayan ve yorumlayan
Laz sanatçı Birol Topaloğlu'nun 2010 yılında İstanbul'da yayınladığı
"Kizirnos/Saklı Ezgiler" adlı albümde Kizirnos hakkında çok ilginç
ve kıymetli bilgiler yer almaktadır. Albümde, 2006 yılında henüz
Kizirnos'da yaşayan bir gencin, Mecit Çelikleş'in toplayıp kaydettiği
ve köylü kadınların yorumladığı yerli ezgiler, köyün hayatını anlatan
hikâyeler yer almıştır. Mecit Çelikleş'in, köylülerin yaşam tarzları ve
gelenekleri hakkında çok ilginç bilgiler veren bu yazısını okuduğu-
muz zaman bazı detaylar gözümüze çarptı. Tanımlarda, günlük
hayatı anlatan bazı kelimeler ve mikro yer isimleri Ermenice'nin
Hamşen lehçesi ile yazılmıştı. Çelikleş'in belirttiği gibi bu tür
kelimeler Kizirnosluların günlük Türkçesinde hâlâ yer almaktadır.

Kizirnos, Ermenice *gzir* (*khsir*) sözcüğüne eklenen *-an+ots* ekleriyle
oluşmuş Ermenice kelimenin, yerel lehçe formudur. H. Acaryan'a
göre *gzir* kelimesinin bir kaç anlamı vardır, 1. Sepet dokumak için
kullanılan ot; 2. Gzir – köy muhtarının temsilcisi, yardımcısı¹⁷⁹. Bize
göre, Kizirnos yer isminin temelinde kelimenin birinci anla-
mı bulunmaktadır. Muhtemelen köy sepet dokumakla meşhur olmuş-
tur. Köy isminin *-an-ots* son takısı bunu ispatlamaktadır. G. Cahuk-
yan'a göre, *-an-ots* Ermenicede yer gösteren eski bir ekdir¹⁸⁰. Büyük
bir ihtimalle köyde, ev-ev dolaşıp özel aletleriyle, kilim ve halı do-
kumak için yün çırpan *gzrar ustalar* vardı. H. Acaryan'a göre *kizn*,

¹⁷⁷ L. Sahakyan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hamşen Ermenilerini Zoraki İslam-
laştırma Politikasının Sonuçları", *Türkoloji ve Osmanlı Araştırmaları*, c. IV, s.
207-228 (Erm.).

¹⁷⁸ S. Haykuni, "Kutsal Emanet: Kaybolan ve Unutulan Ermeniler", N 7, s. 239-
243, N 8, s. 295-296 (Erm.).

¹⁷⁹ H. Acaryan, *Ermenice Temel sözlük*, c. I, s. 548 (Erm.).

¹⁸⁰ G. Cahukyan, *Ermeni Dilinin Tarihi, Yazı öncesi Dönem*, s. 236 (Erm.).

giz kelimelerinin yün, kilim anlamı da mevcuttur¹⁸¹. Hamşen lehçesinde çarpmak kelimesine *kzuş* derler¹⁸². Buradan da *gzrar+a+nots* <*kizranots*<*kizirnos* geliyor. Bu isim, hızlı telaffuz edilmesinden dolayı ve yerel şivenin etkisi ile *kizirnos*a dönüşmüştür.

Özel değer taşıyan Kizirnos'taki mikro yer adları, yerel şiveye özgü ses değişikliğine ve söyleyiş farklılıklarına uğramalarına rağmen Ermenice olup, bu dile özgü yapılarını korumaktadır.

Garnut – Kağın (meşe)+*ut* öğelerinden oluşarak *kağnut*>*gağnud*>*garnut*'a dönüşmüştür.

Gumdeğ – *Gom*>*gum* (ahır)+*teğ*>*değ* (yer) öğelerinden oluşmuştur.

Eğrut – Eği veya *yeği*+*ut* öğelerinden teşekkül etmiştir. Hamşen lehçesinde *eği* olgunlaşmamış buğday başağı, yani filiz anlamına gelmektedir¹⁸³.

Tehkut – *Teği* (ağaç çeşidi)+*ut* öğelerinin bileşimi ile oluşmuş bir yer adıdır.

Lenderev – *Layn*>*len* (geniş)+*terev*>*derev* (*yaprak*) öğelerinden mevcuttur.

Haçovit – Bu yer adı da *khaç* (haç)>*haç+hovit*>*ovit* (vadi) kelimelerinin bileşiminden türemiştir.

Ğorğut – Bu yer adının temelinde *korkot*>*gorgot* (bulgur) kelimesi yatmaktadır. Bu kelime Hopa Hemşinlileri'nin şivesinde *gorgot* şeklinde geçmektedir¹⁸⁴. Hikmet Akçiçek'e göre Hopa Hemşinliler *korkot* haricinde, ince kayalık yerleri de *ğorğut*<*korkut* olarak adlandırmaktadır.

¹⁸¹ H. Acaryan, *Ermenice Temel sözlük*, c. II, s. 585 (Erm.).

¹⁸² H. Acaryan, *Ermenice Temel sözlük*, c. I, s. 547 (Erm.).

¹⁸³ *Ermeni Dili Lehçeleri Sözlüğü*, c. I, s. 368 (Erm.).

¹⁸⁴ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, s. 283.

Monut – Moni (meşe türü)+*ut*'>*ut* (meşelik) öğelerinden kuruludur.

Vejon – *Vej* kökü ile *an*>*on* tamlayan ekinin bileşiminden türemiştir. *Vej* kelimesi Ermenicede *akuntı*, *çağlayan*, *fişkurma* anlamını taşımaktadır¹⁸⁵. *Vej*>*Vij* kökünden teşekkül eden yer adları Büyük Ermenistan'da çok yaygın olan **Vjan**, **Vjna ovası**, **Vjna Su**, **Vjna Vank** (manastır), **Vjanis**, **Vjnaberd**, **Vjinis** örneklerinde görülmektedir¹⁸⁶.

Veripos – Ermenice *ver* (yukarı)+*i* (tamlayan eki)+*pos*>*pös* (düzlük) kelimelerinden oluşmaktadır.

Us – Büyük bir olasılıkla Hamşen lehçesinin Hopa şivesinde kullanılan *usi* kelimesidir ki, çığ anlamına gelmektedir¹⁸⁷. Dağlık olması dolayısı ile kış mevsiminin Kizirnos'ta çok sert geçmesi ve kar yağışlarının bol olması bu açıklamayı doğrular mahiyettedir¹⁸⁸.

Kerenkaş – Bu yer adı *keren*>*geran* (*kalas*)+*kaşel* (*kesmek*, *biçmek*) kelimelerinin bileşimi ile teşekkül etmiş olup, *kalas* biçilen yer anlamına gelmektedir. Kizirnos'un çevre yörelerindeki mikro yer adları yapısal ve söyleniş anlamında Çamlıhemşin ve Ardaşen ilçelerinde kaydetmiş olduğumuz yer isimlerini anımsatmaktadır. Bu durum ise Kizirnos'ta ikamet eden Hemşinlilerin köken itibarı ile Hamşen kazasından buraya gelip yerleştiklerini kanıtlamaktadır.

¹⁸⁵ *Yeni Ermeni Dili Sözlüğü*, c. II, Y.D.Ü. yay., Yerevan 1981, s. 820 (Erm.).

¹⁸⁶ *Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü*, c. IV, s. 804 (Erm.).

¹⁸⁷ S. Vardanyan, *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi...*, 322 (Erm.).

¹⁸⁸ "Saklı Ezgiler: Kizirnos", s. 10.

Sonsöz

Her ne kadar anlamsal-yapısal tetkike tabi tuttuğumuz mikro yer adları yörenin Ermeni şivesine özgü telaffuz şekillerini, uğradıkları ses değişimini korusalar ve Türkçe'deki ses uyumunun belirli etkisinde kalsalar da Ermenice köklerini muhafaza etmeleri, Ermeni yer adlarının yapısını ve gramer özelliklerini korumalarından dolayı Ermeni toponimolojisi ve leksikolojisi için zengin malzeme teşkil etmekte ve Hamşen tarihinin karanlıkta kalmış konularının aydınlanmasına ışık tutmaktadır.

İncelememizde de görüldüğü gibi, Hamşen yer isimlerinin etimolojisini belirlemek, ancak bu isimlerde mevcut yöreye özgü söyleyiş şekillerinden kaynaklanan ses değişimlerinin niteliklerini, yapısal, anlamsal ve gramer özelliklerinin dikkate alınmasıyla mümkün olmasına rağmen, bu durum Türk araştırmacılar tarafından genelde göz ardı edilmiştir. Yer isimlerinin tetkikine ilişkin bu incelememiz, bazı Türk yazarlar tarafından ortaya atılan "Hamşen araştırmaları" konusundaki hayal ürünü görüşleri çürütmektedir.

Hamşen ve Batı Ermenistan'ın mikro yer adları veya yerel toplum tarafından belirlenen yer isimleri tarihsel Ermeni belleği ile kültürünün atalarımızdan kalan ayrılmaz parçasıdır. Söz konusu yer adları, kaydedilmediği takdirde, Türkçe ortamı ve nesil değişikliği etkisiyle unutulmaya mahkûm olup, kaybolmak durumunda kalacaktır. Bu nedenle yer adlarının araştırılması öncelikli konu olarak Ermeni tarih ve filolojisinin gündemine alınmalıdır.

Transliterasyon

Խ (խ) - Kh (kh)

Օ (ծ) - Tz (tz)

Կ (կ) - K' (k')

Ձ (ձ) - Dz (dz)

Ճ (ճ) - Ç' (ç')

Պ (պ) - P' (p)

Ց (ց) - Ts (ts)

МИКРОТОПОНИМЫ АМШЕНА

Работа посвящена исследованию армянских микропонимов, используемых по настоящее время в разговорном турецком языке амшенцами Ризейского ила Турции – в провинциях Амшен (Эмшин), Чамльемшин (Под Виже), Арташен (Ардашен). В книге впервые введено в научный оборот около ста микропонимов, зафиксированных автором в процессе проведения полевых работ в вышеуказанных районах в 2010 г. Лексикологический анализ этих микропонимов выявляет их исконно армянское происхождение: в них присутствуют корни, основы и словообразовательные морфемы древне- и среднеармянского языка со звуко-произносительными наслосиями из местных говоров амшенского диалекта армянского языка и турецкого языка. Приводятся также демографические сведения об амшенцах Ардвинского и Ризейского илов.

Предисловие

В июле 2010 года в составе небольшой научно-экспедиционной группы¹ я побывала в местах проживания амшенцев в провинциях (тур. *ил*) Ардвин и Ризе Турции и провела там полевые работы по местной диалектологии и демографии, в частности, в подрайоне Кемалпашá (Макриял) уезда (илче) Хопá (Нора) провинции Ардвин, а также на летнем пастбище – *яйле* Билбилан в уезде Ардаган. Около курдской деревни Багдашан перед нами встала громада мощной, хотя и полуразрушенной крепости, которую местные жители до сих пор называют Багратуни калеси (т.е. крепость Багратуни). Пастбище Билбилан уютно разместилось в объятиях гор почти на уровне облаков. Там нас ожидала чрезвычайно интересная встреча. Старики, собравшиеся здесь из разных деревень уезда Хопá, на местном говоре амшенского диалекта армянского языка спели дошедшие до них из глубин веков песенные четверостишия со своеобразной мелодией, рассказали

¹ В составе группы были: Сергей Варданян – научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА, вице-президент Земляческой – благотворительной общественной организации Армении “Амшен”, главный редактор ежемесячника *Дзайн амшенакан [Голос амшенский]*; Кейти Гундакчян – филолог, научный сотрудник Института арменоведческих исследований ЕГУ; Рузан Саакян – филолог, директор издательства “Лусаки”, и другие.

сказки и предания². Из Ардагана мы направились в уезд Артанудж (Артануч), сделав по пути остановку в известном Адовом ущелье (Sehennem Deresi), в котором в годы Геноцида было уничтожено много армян³. В городе, на высоком холме, перед нами предстала крепость Артанудж. Затем посетили город Ардвин – административный центр одноименной провинции. Мы продолжили наше путешествие до уезда Хопá, его подрайона Кемалпашá, где сделали привал. Остановились у собирателя и исполнителя амшенских песен, руководителя ансамбля «Вова» Хикмета Акчичека и его родственников. Здесь мы сполна насладились амшенским диалектом, слушая разговоры наших хозяев и песенные четверостишия в их исполнении. В сопровождении краеведа Аруна Аксу мы поднялись в самое большое село амшенцев в уезде Хопá – Башоба (Хиго), имеющее сейчас 150 домов.

Необходимо отметить, что согласно представителям амшенской интеллигенции, в частности, Хикмету Акчичеку, Джемилу Аксу, Джан-Угуру Бирёлу, Маиру Озкану, в уездах Хопá и Борчкá провинции Ардвин число говорящих на амшенском диалекте армянского языка амшенцев составляет примерно 20-25 тысяч человек, а вместе с обосновавшимися в больших городах Турции их число достигает 30-35 тысяч⁴. Армянских букв они не знают –

² Собранный Сергеем Варданяном в яйле Билбилан и в уезде Хопá фольклорный материал см.: С. Варданян, Новые фольклорные записи в иле Ардвин в Турции, *Дзайн амшенакан*, Ереван, 2011 (на арм.яз.), №№ 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10.

³ См.: С. Варданян, Амшенские армяне-мусульмане – свидетели Геноцида армян, *Дзайн амшенакан*, Ереван, 2006 (на арм.яз.), №№ 3-4.

⁴ После имевшей место в 18-м веке в собственно Амшене (т.е. на территории нынешних уездов Чамлыэмшин, Амшен, Чайели провинции Ризе) насильст-

за исключением немногих представителей интеллигенции, которые в научно-познавательных целях учатся армянской грамоте. Часть амшенцев этого региона признает свое армянское происхождение, что, безусловно, является результатом сохранения в их среде амшенского диалекта. В уездах Хопá и Борчка популярны идеи марксизма, в том числе – атеизма, что, как нам кажется, выполняет роль некоего механизма психологической самозащиты в мусульманско-турецкой среде. Однако есть здесь и напрочь избегающие разговоров о своем происхождении, считающие себя турками или, в лучшем случае, омшецами (амшенци)⁵.

венной исламизации армянского населения часть амшенцев переселилась в уезды Хопá и Борчка (ныне в составе провинции Ардвин), часть осталась на месте, а сохранившие христианство амшенские армяне поселились на юго-восточном побережье Черного моря, а в годы Геноцида перебрались на его северо-восточное (русское) побережье. Об истории исламизации армянства Амшна см.: **Г. Инчичян**, *География четырех материков мира*, т. I, Венеция, 1806 (на арм.яз.), с. 397. **С. Айкуни**, Реликвии: потерянные и забытые армяне, Вагаршапат, *Арарат* (журнал), 1895 (на арм.яз.), №7, с. 239-243; №8, с. 295-296. **П. Тумаянц**, *Армяне Понта, географическое и политическое положение Трапезунда*, Тифлис, *Лума*, 1899 (на арм.яз.), кн. II (июль), с. 174-175. **Л. Хачикян**, Страницы из истории амшинских армян, *Вестник Ереванского университета* (журнал), Ереван, 1969 (на арм.яз.), № 2, с. 136-139. **А. Ташян**, *Тайк, соседи и Хоторджур*, т. II, Вена, Мхитарян, 1980 (на арм.яз.). **С. Варданиян**, Важный первоисточник об исламизированных армянах, *Историко-филологический журнал*, Ереван, 2004 (на арм.яз.), №3, с. 159-170. **Л. Саакян**, Последствия политики насильственной исламизации амшенских армян в Османской империи, *Туркологические и османоведческие исследования*, т. IV, Ереван, 2006 (на арм.яз.), с. 207-228. **А. Мелконян**, *Амшен. Историко-географический очерк (XIX-XX вв.); Амшен и амшенское армянство (материалы симпозиума)*. Ереван-Бейрут, 2007 (на арм.яз.), с. 26-33. См.: *The Hemshin. History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Edited by **H. H. Simonian**, London and New York, 2007.

⁵ О самоназвании (эндоэтноним) "омшеци" и их численности см.: **С. Варданиян**, О количестве исламизированных армян в Турции. Армяноязычные амшенцы, Ереван, *Анрапетакан* (журнал), 2009 (на арм.яз.), № 10, с. 8.

Мы побывали также в местах проживания амшенцев в провинции Ризе⁶ – в уездах Чамлыэмшин (в старину Вичеалты /Под Видже-Вижеи Так, Сторин Виже) и Арташен⁷; в деревне Чамлытепе (в старину Зуг'á/Зугá) уезда Амшен нас приняли родственники писателя и журналиста из Стамбула Аднана Генча. Сделав привал на превратившемся сегодня в центр туризма пастбище Айдер (Артер [Нивы]), мы посетили

⁶ Сегодня провинция Ризе занимает территорию в 3 920 кв. км; в нее входят 11 уездов, 344 деревень, 21 поселок (S. Nişanyan, *Adını Unutan Ülke, Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, İstanbul, Everest Yayınları, 2010, s. XVI); население, согласно переписи 2000 г., составляет 365 938 человек. (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul, Heyamola Yayınları, 2005, с. II, s. 983-987). Провинции Ризе: Ардашен (прежнее название – Арташен), Чамлыэмшин (прежнее название – Виджеалты-Сторин Виже), Чайели (прежнее название – Мапаври), Фындыклы (прежнее название – Видже>Виже), Амшен, Икиздере (прежнее название – Кура-и Себа), Пазар (прежнее название – Атина), Ийидере (прежнее название – Аспет), Дерепазар, Гюнейсу (прежнее название – Потомия).

⁷ Арташен имеет также звукопроизносительные варианты Ардашен, Арташин, Ардашин; местная народная этимологизация топонима такова: *арт /поле, нива+а+шен /поселение/* (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul, Heyamola Yayınları, 2005, с. I, s. 93-94). В Словаре топонимов он отождествляется с деревней Арташек в 70-75 км к западу от города Ардвин (см. *Словарь топонимов Армении и прилегающих областей*. Ереван, ЕГУ, 1986 (на арм.яз.), т. I, с. 498). Арташен – прибрежный уезд на Черном море, входит в состав провинции Ризе и отдален от города Ризе на 46 км.; на востоке граничит с уездами Фындыклы (Виче/Виже), на северозападе – Пазар (Атина), на западе – Чамлыэмшин (Под Виже), на юге – Эрзерумским илом, прилегает к вершинам Каджкара. Площадь – 742 кв. км., население – 58 588 человек; 1 поселок, 38 деревень. Осадков выпадает много круглый год. Считается самым влажным и почти лишенным солнца регионом Турции. Основное занятие населения – производство чая. В горных районах занимаются также скотоводством и лесоводством (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. I, s. 93-94).

историческую крепость Зил-кале [Нижняя крепость]⁸, деревни Конаклар (Макревис), Шенюва (Шнчива, Чинчива), Чат (Тап). На всем протяжении нашего пребывания там неизгладимое впечатление производила на нас природа: частые дожди, бархатная зелень, туман, опускающийся как вуаль на густые вековые леса, быстрые реки Фортуна, Халá, Амшен и перекинутые через них несказанно красивые старинные арки-мосты.

Иная картина наблюдается в среде амшенцев провинции Ризе. Отуречивание здесь пустило гораздо более глубокие корни. Амшенцы Ризе забыли свой родной язык – армянский – и говорят на турецком. Те немногие, кто признает свое армянское происхождение, сразу же подчеркивают, что давно отуречились. Здесь распространена и такая точка зрения, что они произошли от тюркских племен⁹. Перу Бирёла, журналиста

⁸ Амшенский армянин, этнограф С. Айкуни, основываясь на записанном им самим предании, отождествляет Зил-кале с крепостью Арташена. Он пишет, что "...в Амшене были два знатных человека из царской фамилии Багратуни – Григор и Мартирос". Мартирос хочет взять дочь Григора в жены своему сыну Арташену. Григор же не дает своего согласия. Тогда «Мартирос с оружием вторгается в земли Григора, воюет, одерживает победу, берет девушку и женит Арташена. Арташен в верхних водах большой реки Амшен возводит могущественную крепость, которая и по сей день зовется Арташен». (С. Айкуни, указ. соч. №8, с. 296)

⁹ См. также: İ. Karaca, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, İstanbul, Chiviyazıları Yayınevi, 2006, s. 57-60. M. Özkan, *Hemşinli Kişiliği Üzerine, Hemşin Toplumunun Travması*, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>. Can Uğur Biryol, *Hemşinliler Ermeni mi?*, Radikal, 2005, Haziran, 12. См. армянский перевод: Дж. У. Бирёл, *Эмшинцы – армяне? Об эмшинцах*. Перевод с турецкого Л. Саакян, *Дзайн амшенакан*, Ереван, 2006 (на арм. яз.), №№ 11-12. См также: тот же автор, *Etnik Bir Kimlik Olarak Hemşinliler*, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>.

та и краеведа из Чамлызмшина, принадлежит ценное историко-этнографическое исследование “Амшенцы: выездные работы и кондитерское дело”¹⁰. В одной из его статей читаем: “Сегодня амшенцы в большинстве своем отрицают, что они армяне. Их знание армянского практически сводится к знанию наименований местностей данного региона и предметов каждодневного обихода”¹¹. Однако и здесь есть те, кто считает себя не турками, а амшенцами (Hemşinli). Следует отметить, что в ряде районов Ризе фундаментальный ислам и сегодня продолжает занимать прочные позиции¹².

Хотя нам здесь и довелось встретить приверженцев идей марксизма, но экспансия исламских структур в Турции, начавшаяся в 1950-х, возымела серьезное воздействие на амшенцев Ризе. В густонаселенных деревнях и административных центрах организованы региональные, в том числе и интернатские курсы Корана, возросло количество мечетей. В следствие всего этого, сегодня среди амшенцев есть и фанатически верующие мусульмане¹³.

Из наших бесед с местными жителями выяснилось, что в причерноморских районах провинции Ризе преобладают поселения лазов, а поглубже, в горных местностях, деревни в большинстве своем амшенские. Вынуждены, однако, конста-

¹⁰ С. У. Бирюл, *Hemşinliler Göç ve Pastacılık, Gurbet Pastası*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

¹¹ “Bugün Hemsinliler’in büyük bir çoğunluğu Ermeni olduğunu reddediyor. Bölgede kullanılan yer adları ve gündelik yaşantıda kullanılan eşyaların isimlerine kadar yerleşik bir Ermenice var aslında” (См. С. У. Бирюл, *Etnik Bir Kimlik Olarak Hemşinliler*, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>).

¹² Кемал Наби Унал, Сеноз (Эксаноц), иной Амшен. Перевод и примечания Л. Саакян, *Джайн амшенакан*, Ереван, 2010 (на арм.яз.), №№ 7-8.

¹³ Кемал Наби Унал, там же.

тировать, что часть амшенских деревень уезда Чамлыэмшин провинции Ризе покинута жителями. По свидетельству наших спутников, тяжелые бытовые условия принудили многих покинуть родные очаги и в поисках работы переехать в более крупные города. Летом они на короткое время возвращаются сюда на отдых. Согласно Дж. У. Бирёлу, население уезда Чамлыэмшин, зимой насчитывающее 2400 человек, в летние месяцы достигает 6-7 тысяч. От него мы узнали, что, по неофициальным данным, по всей Турции число Чамлыэмшинцев составляет 30 тысяч. В деревне Кобош постоянно жилые 15-16 домов; в летние месяцы число жителей возрастает до 40-50 домов; в Макревисе из 60 домов жилых сейчас всего 10, в деревне Чат (в старину Тап) зимой не живет никто, а летом – примерно 50 душ. Согласно А. Генчу, в деревне Чамлытепе (в старину Зуг’аЗуга), всего 25 лет назад насчитывавшей 80 домов, 40 покинуты жителями; сегодня там постоянно проживают только в 10 домах – остальные 30 служат летними дачами.

Дополним сказанное тем, что со слов жителя деревни Одже уезда Арташен Нуреттина Кепенека, численность амшенцев в уезде Арташен составляет приблизительно 3 тысячи человек. А по мнению Кемаля Наби Унала (уроженец деревни Джутинч, район Сеноза, в старину Сенедзор, Эксанос), из 25 тысяч человек, проживающих в уезде Чайели (Мапаври), амшенцев всего 8 тысяч.

Отметим, что согласно Бирёлу и Хикмету Акчичеку, количество давно забывших родной диалект амшенцев, проживающих в уездах Амшен, Чамлыэмшин, Арташен, Фындыклы, Пазар, Чаели, Икиздере провинции Ризе, а также амшенцев,

переехавших жить в крупные города Турции, по приблизительным подсчетам составляет 50-60 тысяч.

Таким образом, в ходе экспедиции удалось задокументировать в письменном и звуковом варианте демографический и фольклорный материал исключительной ценности: топонимы и микротопонимы, личные имена, песенные четверостишия, образцы амшенского диалекта, а также – заснять танцы, сфотографировать деревни, крепости, мосты, родники, водопады. Все фоно-, фото- и киноматериалы находятся в моем личном архиве.

В данном исследовании впервые вводятся в научный оборот многочисленные микротопонимы¹⁴.

¹⁴ Краткие варианты данного исследования см.: Л. Саакян, Посещение Амшена: уходящие в забвение топонимы и личные имена, Ереван, *Дзайн амшенакан*, 2010 (на арм.яз.), №№ 9-10; тот же автор, Поездка в Амшен, *Лусаки* (журнал), Ереван, 2010 (на арм. яз.), № 2, с. 12-13.

Языковая, историко-культурная ценность микропонимов

Несмотря на то, что нынешние поколения в прошлом насильственно исламизированных амшенцев в провинции Ризе потеряли армянскую идентичность, забыли армянский – родной язык своих предков, тем не менее они продолжают использовать унаследованные от них топонимы и микропонимы, а также множество слов бытовой лексики. Есть топонимы, словесный образ которых полностью исказился, в результате чего на первый взгляд они кажутся чужими, непонятными. На самом же деле под диалектной либо иноязычной звуковой вуалью скрывается исконно армянское слово с исконно армянскими же морфемами. Задача восстановления амшенских топонимов сложна тем, что часть их составлялась на основе лексики местного диалекта с неизбежным звукопроизносительным субдиалектным наносом. Отметим, что диалект Амшена считается одним из самых сложных диалектов армянского. По мнению выдающегося арменоведа Рачия Ачаряна, он “...богат такими редкими словами грабара, которых не найти ни в одном другом диалекте”¹⁵, а сохранившиеся в нем языковые пласты грабара¹⁶ свидетельствуют о его древности. Об этом же

¹⁵ Р. Ачарян, *Исследование амшенского диалекта*, Ереван, АН Арм. ССР, 1947 (на арм. яз.), с. 12.

¹⁶ Там же.

свидетельствуют наличествующие в топонимах региона древнеармянские корни и суффиксы, что будет показано ниже.

Р. Ачарян, изучив разговорный язык христиан-амшенцев, расселившихся на северных берегах Черного моря вследствие проводимой в Османской империи политики Геноцида армян, включая их исламизацию, считает его самостоятельным амшенским диалектом¹⁷, относящимся к ветви “К” западной группировки армянских диалектов. На нем говорили на территории Амшена, Трапезунда, Самсона (Джаник), Гиресуна (Кирасуна), Орду и в прилежащих местностях, а также в населенных пунктах Чорохского бассейна. Амшенский диалект имеет свои субдиалектные особенности и отличия¹⁸. До сего дня говоры мусульман-амшенцев, общающихся на амшенском диалекте, всесторонне не изучены; были лишь отдельные попытки, появлялись отдельные статьи¹⁹. Этот пробел в значительной мере был восполнен ценной монографией Сергея Варданяна, вышедшей в свет в 2009 году²⁰. Автор опубликовал в книге диалектные и фольклорные

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, с. 14.

¹⁹ G. Dumezil, *Notes sur le parler d'un Armenien musulman d'Ardala*. (Vilayet de Rize). *Revue des Etudes Arme'niennes*, tome 2, Paris, 1965, p. 135-142. Тот же автор: *Trois récites dans le parle der Arme'niens musulmans de Hemşin*. *Revue des Etudes Arme'niennes*, tome 4, Paris, 1967, p. 19-39. Тот же автор: *Un Roman Policier en Arme'nien d'Ardala*. *Revue des Etudes Arme'niennes*, tome XX, Paris, 1986-87, p. 7-27. См также: Bert Vaux, *Homshetsma. The language of the Armenians of Hamshen*. The Hemshin. Edited by Hovann H. Simonian, London and New York, 2007, p. 257-278.

²⁰ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство исламизированных амшенских армян (материалы и исследования)*, Ереван, ЕГУ, 2009 (на арм.яз.), с. 428. С. Варданян, изучив язык Хорá-амшенцев, классифицирует его как отдельный субдиалект амшенского диалекта; имеет две ветви –

Բագրատունու բերդ, Արդահան
Bagratuni Kalesi, Ardahan
Крепость Багратуни, Ардаган

Արտանուջի (Արդանուջ) կիրճը
Artanusc (Ardanusc) Kanjon'u
Ущелье Артануджа (Артануч)

Համշենցի աղջնակ, Բիլբիլան
Hemşinli kız, Bilbilan
Амшенская девушка, Билбилан

Լ.Սահակյանը, Ս.Վարդանյանը, Զ.Գունդակչյանը խոփայի
համչենցիների հետ: Արդահան, Բիլբիլանի արոտավայր

L.Sahakyan, S.Vardanyan, K.Gundakçyan Hopa Hemşinlileri ile, Ardahan, Bilibilan Yaylası
Л.Саакян, С. Варданян, К. Гундакчян с хопинскими амшенцами, пастбище Билбилан

Հեղինակը համչենցի կանանց հետ
Yazar Hemsinli kadınlar ile
Автор с амшенками

Տեսարան Արդվինից
Ardvin'den bir manzara
Панорама из Ардвина

Տեսարան Քեմալփաշայից (Մաքրիյալ)
Kemalpaşa'dan (Makriyal) bir manzara
Панорама из Кемалпаши (Макриял)

Ել հավաքող համընցիներ
ay toplayan Hemşinliler
мшенские сборщики чая

Բաշոբա (Խիգո) գյուղ, Խոփայի գավառ
Başoba (Higo) Köyü, Hopa İlçesi
Село Башоба (Хиго), уезд Хопа

Նախընտրված Արիւն Արսու
Soldan sağa: Hikmet Akçiçek, Harun Aksu
Слева: Хикмет Акчичек, Арун Аксу

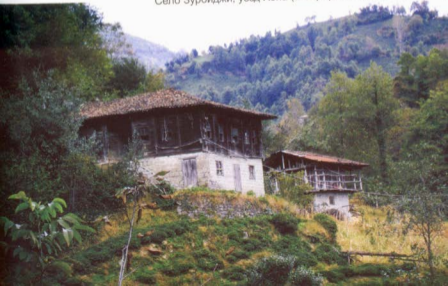
Քեղինակը համշենցի կանանց հետ, Չավուշլու գ., Խոփայի գավառ
Yazar Hemşinli kadınlar ile, Çavuşlu Köyü, Hopa İlçesi
Автор с амшенками, село Чавушлу, уезд Хопа

Աղբյուր Զուրբիջի գյուղի ճանապարհին
Zurbici Köyü yolunda bir çeşme
Родник на пути в село Зурбиджи

Զուրբիջի գյուղ, Խոփայի գավառ (լուսանկարը՝ Սերգեյ Վարդանյանի)
Zurbici Köyü, Hopa İlçesi (fotoğraf: Sergey Vardanyan)
Село Зурбиджи, уезд Хопа (автор фото: Сергей Варданян)

Բաշորա (Խիգո) գյուղ, Խոսփայի գավառ
Başoba (Higo) Köyü, Hopa İlçesi
Село Башоба (Хиго), уезд Хопа

Շանա գյուղ, Խոսփայի գավառ
Şana Köyü, Hopa İlçesi
Село Шана, уезд Хопа

Ձիւ անրոց, Չամլիհեմշին
Zil Kale, Çamlıhemşin
Крепость Зил, Чамльемшин

Չամլիհեմշինի կամուրջը
Çamlıhemşin köprüsü
Мост Чамлыемшина

Չար (Տափ) գյուղի կամուրջը, Չամլիհեմշին
Çat (Tap) Köyü köprüsü, Çamlıhemşin
Мост села Чат (Тат), Чамлыемшин

Տեսարան Չաթ (Տափ) գյուղից, Գարմի սար
Çat (Tap) Köyünden bir manzara, Garmi dağı
Панорама из села Чат (Тат), гора Гарми

Տեսարան Այդերից (Արտեր)
Ayder'den (Arter) bir manzara
Панорама из Айдера

Փոքուրի յայլա, Չամլիեմշին (լուսանկարը՝ Ուղուր Բիրյոլի)
Pokut Yaylası, Çamlıhemşin (fotoğraf: Uğur Biryol)
Панорама из яйлы Покут, Чамлыемшин (автор фото: Угур Бирёл)

Սերենդեր, Համշեն (լուսանկարը՝ Սերգեյ Վարդանյանի)
Serender, Hemşin (fotoğraf: Sergey Vardanyan)
Серендер (кладовая), Амшен (автор фото: Сергей Варданян)

Լուսանկարը՝ Էնգին Սանալի
Fotoğraf: Engin Sanal
Автор фото: Энгин Санал

Կրակը բեժացնելու գործիք՝ փող, որը աստրանտված է փողփաղենուց
Ateşi harlandırmak için poğradeni (poğredni) ağacından yapılmış alet, poğ
Приспособление для разжигания огня, приготовленное из похпадени, пог

Չաթ (Տափ) գյուղ, Չամլիեմշին
Çat (Tap) Köyü, Çamlıhemşin
Село Чат (Тат), Чамлыемшин

Մարրեվիս (Քոնաքլար) գյուղ, Չամլիհեմշին (լուսանկարը՝ Ուղուր Բիրյոլի)
Makrevis (Konaklar) Köyü, Çamlıhemşin (fotoğraf: Uğur Biryol)
Село Макревис (Конаклар), уезд Чамлыемшин

Չամլիհեմշին (լուսանկարը՝ Ուղուր Բիրյոլի)
Çamlıhemşin (fotoğraf: Uğur Biryol)
Чамлыемшин (автор фото: Угур Бирён)

Լուսանկարը՝ Էնգին Սանալի
Fotoğraf: Engin Sanal
Автор фото: Энгин Санал

Եղնովիտցի (Էլեվիտ) տատիկ
Yeġnovitli (Elevit) nine
Бабушка из села Егновит (Элевит)

Համշենցիները հորոն (շուրջպար) պարելիս (լուսանկարը՝ Էնգին Սանալի)
Horon oynayan Hemşinliler (Fotoğraf: Engin Sanal)
Амшенцы, танцующие хорон (круговой танец)

Հետիք, ծյան վրա քայլելու հարմարանք
Hedik, kar üzerinde yürüme aleti
Хетик - приспособление для ходьбы по снегу

Չաթ (Տափ) գյուղ, Չամլիեմշին
Çat (Tap) Köyü, Çamlıhemşin
Село Чат (Тар), Чамлыемшин

Լուսինե՝ Ջիբրնեք Աբչիչեք, Ուղուր Բիրյոլ, Ադնան Գենչ, Սերգեյ Վարդանյան, Լուսինե Սահակյան
Soldan sağa: Hikmet Akçiçek, Uğur Biryol, Adnan Genç, Sergey Vardanyan, Lusine Sahakyan
слева направо: Хикмет Акчичек, Угур Бирёл, Аднан Генч, Сергей Варданян, Лусине Саа...

Տեսարան Գիթոյի (Քիթո) յայլայից. Չամլըհենձին
Gito (Kito)'dan bir manzara, Çamlıhemşin
Панорама с пастбища Гито (Кито)

Լուսանկարը՝ Սերգեյ Վարդանյանի
Fotograf: Sergey Vardanyan
Автор фото: Сергей Варданян

Գիրոյի (Թիթո) յայլայից դեպի Ջերովիտի յայլայի ճանապարհին
Gito'dan (Kito) Cerovit Yaylasına doğru

На дороге между пастбищами Кито и Джеровит

Սերենդեր, Արդեշենի (Արտաշեն) գավառ, Օջն գ.
Serender, Ardeşen (Artaşen) İlçesi, Ocağ
Серендер, уезд Ардешен (Арташен), село О

Օջե գյուղ, Արդեշենի (Արտաշեն) զավառ
Oce Köyü, Ardeşen (Artaşen) İlçesi
Село Одже, уезд Ардешен (Арташен)

Եղնովիտ (Էլեվիտ) գյուղ, Չամլիեմ
Yeğnovit (Elevit) Köyü, Çamlıhemşin
Село Егновит (Элевит), Чамлыем

Թիրովիտի (Տեր հովիտի) յայլա, Չամլիեմձին (լուսանկարը՝ Ուղուր Բիրյոլի)
Tirhovit yaylası, Çamlıhemşin (fotoğraf: Uğur Biryol)
Пастбище Тировит (Тер овит), уезд Чамлыемшин, автор фото: Угур Бирёл

Բլրնուլ Գյուլայ, Մաքրեվիս գյուղ, Չամլըհեմշին
Gönül Gülay, Makrevis Köyü, Çamlıhemşin
Гёнул Гюлай, село Макревис, Чамлыемшин

Եղնովիս (Էլեվիս) գյուղ, Չամլըհեմշին
Yeğnovit (Elevit) Köyü, Çamlıhemşin
Село Егновит (Элевит), Чамлыемшин

Վերջինիկի գագաթը (լուսանկարը՝ Քեմալ Նաբի Սեմալ)
Verçenik dağının zirvesi (fotoğraf: Kemal Nabi Semal)
Вершина горы Вердженик (автор фото: Кемал Наби Семал)

данного региона весьма важно учитывать вытекающие из диалекта фонетические особенности.

Об армянских топонимах Амшена упоминают монахи-мхитаристы Минас Бжшкян²³, Гукас Инчичян²⁴, Гевонд Алишан²⁵, Акобос Ташян²⁶, а также Тер Погос Тумаянц²⁷ и этнографы и фольклористы, амшенские армяне Саргис Айкуни²⁸ и Барунак Торлакян²⁹.

В регионе встречаются и многочисленные топонимы греческого и лазского происхождения. Позднее там обосновались тюркские племена и либо принесли с собой свои топонимы, либо привнесли свои языковые наслоения на уже существовавшие. В дальнейшем руководящие круги Османской империи и республиканской Турции, вместе с топонимами других провинций, официально переименовали почти все деревни *казь*³⁰ Ризе. Список старых и переименованных топонимов *нахие*³¹ *казь* Ри-

²³ М. Бжшкян, *История Понта, кое есть Черное море*, Венеция, 1819 (на арм. яз.).

²⁴ Г. Инчичян, указ. соч., т. I, с. 397; См. об этом также: А. Мелконян, указ. соч. с. 32-33.

²⁵ Г. Алишан, *Топография Великой Армении*. О-в Св. Лазаря, 1855 (на арм. яз.), с. 39.

²⁶ А. Ташян, указ. соч. с. 20-21, 71-84.

²⁷ П. Тумаянц, указ. соч., с. 175.

²⁸ С. Айкуни, указ. соч. Отметим, что на основании карт царской России, военных карт Советского Союза, а также турецких и армянских карт составил и опубликовал список армянских топонимов Амшена А. Егизарян. См. Армянские топонимы Амамашен-Амшена. *Дзайн амшенакан*, Ереван, 2008 (на арм. яз.), №№ 9-10, 11-12; 2009, №№ 1-2. А. Егизарян, Армянские топонимы hАмамашена-hАмшена, Краснодар, *Амшен-Понтос*, вып. 2, 2009, с. 94-100.

²⁹ Б. Торлакян, *Этнография амшенских армян. Армянская этнография и фольклор, материалы и исследования*, т. 13, Ереван, АН Арм. ССР, 1981 (на арм. яз.), с. 29.

³⁰ *Казь* – уезд, район; османская административная единица, соответствующая современному ильче.

³¹ *Нахие* – район, административная единица в Османской империи.

зе, составленный Советом провинциального правления 16-го декабря 1913 г. (2 Kânûn-i evvel 1329), можно найти в главном архиве Турции³². Тогда же были изменены наименования деревень нахие Амшен³³. После того как 5-го января 1916 г. Энвер паша издал указ о переименовании армянских, греческих, болгарских и других немусульманских топонимов, 3-го июля того же года Трапезундский валилик составляет список в 23 страницы, включающий в себя старые и новые наименования деревень от Самсона до Ардвина³⁴. (К политике отуречивания топонимов мы подробнее обратились отдельной книгой)³⁵.

Авторитетный ученый Б. Торлакян (родом из деревни Кюшанá Трапезунда), занимавшийся этнографией амшенских армян, в свое время писал по этому поводу, что "...наименования большей части местностей, основанных амшенскими армянами, либо населенных ими в Амшенском районе, а в дальнейшем и всем Понте, были либо изменены в корне, либо исковерканы так, что ни намек на армянский не осталось"³⁶.

Тем не менее, с учетом всего названного, собранный материал позволяет утверждать, что турецким властям так и не удалось изжить из памяти населения уездов Чамлыэмшин и

³² A. Yüksel, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, İstanbul, Bayrak Matbaası, 2005, s. 12.

³³ K. Hoşoğlu, *Köylerin Eski İsimleri*, Eski İsimler Hakkında bilgiler, Rize, Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.

³⁴ A. Yüksel, указ. соч., с. 14. См. также: M. Safi, *Rizede Tahrir Öşür Envanteri*, İstanbul, Has Matbaacılık, 2007, s. 6-7. A. Taşpınar, *Rize Tarihi*. Rize, 2004, s. 576-580.

³⁵ L. Sahakyan, *Turkification of Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey*. Montreal. Arod Books, 2010 (на армянском, русском, английском).

³⁶ Б. Торлакян, указ. соч.

Арташен топонимы и, в частности, микротопонимы, имеющие старое или даже древнее происхождение.

В конце своей книги "Амшен – страна трудолюбивых женщин" Аднан Генч привел в качестве приложения словарь, куда также включен ряд микротопонимов Амшена³⁷. Некоторое количество микротопонимов приведено в книге амшенского исследователя Ибраима Караджá «Амшен: история, язык, традиции и обычаи»³⁸. В разговорном турецком забывших свой родной язык мусульман баш-амшенцев голландский ученый Уве Блезинг тоже, наряду со множеством диалектных слов, зафиксировал ряд микротопонимов: *Агинчой, Аг'п'эноч, Аг'вэчур, Анушдэг', Айдэр (Артэр), Бучэг'ачой, Энт'ип'ос, Сант'ип'ос, hЭдип'ос, К'эт'мэч, П'алак'чур, П'ал'овит', Сал, Салэчур, Ардэшэн, Авэлор, Джэмак'дап', Чэймак'чур, Гаг'нут', Галэр, К'ойдут', Майк', Мэчовит', Мэг'вор, П'ок'ут', Соховит'*. Из личных имен У. Блезинг записал: *Ап'эл, Авэдик', Аррак'эл, Арат'ин-ог'лу, Хошор-Хошор, Мэг'дэси-ог'лу, Маг'ил*³⁹.

В рамках данного исследования приводится около сотни армянских микротопонимов, или, иначе, народных топонимов, зарегистрированных мной на пастбище Айдери (Артер [Нивы]

³⁷ A. Genç, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi Hemşin*. 2 basım, İstanbul, s. 114-152.

³⁸ İ. Karaca, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, İstanbul, Chiviyazıları Yayınevi, 2006, s. 76-124.

³⁹ U. Bläsing, *Armenisches Lehngut im Türkeitürkischen am Beispiel von Hemşin*. Amsterdam-Atlanta, GA 1992, с. 91-95. См. того же автора: *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*. Amsterdam-Atlanta, GA, 1995, p. 124-139; того же автора: *Armenian in the vocabulary and culture of the Turkish Hemshinli*. (см. *The Hemshin. History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*. Edited by H. H. Simonian, London and New York, 2007, 282-283, 285, 287-289, 293).

– с типичным для диалекта чередованием звуков *p>й*⁴⁰), в деревнях Макревис (согласно Г. Инчичяну – Макревинц⁴¹) и Чинчива (согласно Г. Инчичяну – Шнчива⁴²) уезда Чамлыэмшин провинции Ризе; деревне Одже (читай: Одзе) уезда Арташен, которые пополняют вышеупомянутые списки топонимов.

С сожалением приходится констатировать, что есть турецкие авторы, которые в очевидных армянских микротопонимах пытаются углядеть тюркские, киргизские, карачаевские корни и суффиксы, чтобы отрицать присутствие в Амшене и малейшего следа армянства. Таким рвением особенно отличается турецкий автор С. Арыджы, опубликовавший в 2008 г. книгу “История Дамбура...”⁴³, в которой, следуя методам известных тюркофальсификаторов Кырзыоглу⁴⁴ и Сакаоглу⁴⁵, приписывает тюркскую этимологию даже откровенно явным армянским топонимам и словам (за некоторым лишь исключением). Подобные фальсификации турецких авторов были замечены и подвергнуты критике У. Блезингом⁴⁶ и Н. Мкртчяном⁴⁷.

⁴⁰ U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet ...*, p. 127.

⁴¹ Г. Инчичян, указ соч., т. I, с. 397.

⁴² Там же.

⁴³ S. Arıcı, *Dambur Tarihi, Hemşin-Purim Etimolojik Sözlüğü*. I Basım, İstanbul, Kızkulesi Yayıncılık, 2008.

⁴⁴ M. F. Kırsızoğlu, *Selim Çağında Hopa ile Arhavi Köyleri*. TFA içinde, yıl 17, cilt 10, no. 201 (Nisan 1966), İstanbul.

⁴⁵ M. A. Sakaoğlu, *Dünden Bugüne Hemşin. Karadeniz'den Bir Tarih*, Ankara, Yeniyurt Yayınları, 1990.

⁴⁶ U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*. p. 129.

⁴⁷ Н. Мкртчян, *Займствованные слова из армянского языка в диалектах турецкого*, Ереван, Асогик, 2007 (на арм.яз.), с. 44-46.

Надо признать, что – по понятным причинам – сохранившиеся в армянских источниках сведения о микротопонимах весьма скудны. В центре внимания в основном были наиболее крупные и известные административные единицы, горы и горные цепи, реки и озера. Совершенно прав С. Тер-Симонян, когда пишет, что “...в многожанровых и объемных трудах по этнографии отсутствуют исчерпывающие научные исследования, посвященные вопросам сохранения народных топонимов, их этимологическим, историко-археологическим, культурным и лексическим аспектам”⁴⁸. Таким образом, настоящее исследование имеет целью в какой-то мере восполнить и этот пробел.

* * *

Вкратце обратимся к понятиям *топоним* и *микротопоним*. Как известно, происхождение термина *топоним* (название местности) восходит к греческим словам *topos* [место] и *оnоnа* [имя]. Исходя из размеров объекта топонимы делятся на две основные группы – *макротопонимы* и *микротопонимы*. Макротопонимы объединяют названия крупных объектов, созданных природой и человеком, административно-политических единиц. В зависимости от характера объектов, топонимы делятся на следующие виды: названия населенных пунктов – *ойконимы* (от греческого *oikos* [жилище, дом]); *гидронимы* (от греческого *hydro* [вода]) и *оронимы* (от греческого *oros* [гора]).

⁴⁸ С. Тер-Симонян, *Словарь народных топонимов Ашгарака*, Ереван, Тигран Мец, 2008 (на арм. яз.), с. 13.

Микротопонимы обычно известны ограниченной группе людей. Это – наименования малых единиц: пастбищ, гумен, болот, лесов, холмов, речушек, ручейков, земельных угодий, оврагов, колодцев⁴⁹. В научной литературе последнего времени термин *микротопоним* встречается довольно часто. Н. Подольская дает ему следующее определение: "...микротопоним – собственное имя, чаще природного физико-географического объекта, реже – созданного человеком, имеющее узкую сферу потребления, функционирующее в пределах лишь микротерритории, известное узкому кругу людей, живущих вблизи именуемого микрообъекта..."⁵⁰. Многие из микротопонимов являются весьма древними языковыми реалиями и вместе с топонимами входят в топонимическую систему⁵¹.

Народные топонимы – самый подвижный и коммуникативный раздел ономастики. Эти лексические единицы, находясь на стыке таких научных дисциплин, как география, история, обществоведение, этнография, представляют интерес для каждой из них, являясь материалом для длительного и последовательного изучения.

В большинстве своем они образуются из словарного запаса местного диалекта и местных географических терминов⁵², в

⁴⁹ Э. М. Мурзаев, *Очерки топонимики*. Москва, Мысль, 1974. с. 23. Ю. А. Карпенко, *Свойства и источники микротопонимии* *Микротопонимия*. Москва, Изд. МГУ, 1967.

⁵⁰ Н. В. Подольская, *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва, Наука, 1978, с. 86.

⁵¹ Там же.

⁵² А. И. Ященко, *Лингвистический анализ микротопонимов определенного региона*. Курс лекций для студентов филологических факультетов педагогических институтов. Вологда, Гос. пед. ин-т, 1977, с. 24-27.

формировании которых определенную роль играют типы имен собственных – наименования населенных пунктов, рек, озер и др. Источником микропонимов считаются также личные имена и фамилии⁵³.

Для данного топонимического вида характерен определенный синтаксический строй: он имеет субдиалектные разновидности, часто выступает как словосочетание. Микропоним, став общеизвестным, может трансформироваться в макропоним⁵⁴. В зависимости от особенностей данной территории, микропонимы имеют специфику проявления. Так, например, несмотря на то, что для них характерно одноязычие, в общении с амшенцами Ризе присутствуют и такие модели: *турецкое+диалектное* либо *диалектное+турецкое*, например *Башт'ур*, *Т'ек'индузу*, *Хачиндузу* и др. Естественно, что данная морфологическая модель возникла в результате языковой ассимиляции⁵⁵.

Микропонимы дают более детальное представление о географическом положении данной местности, о растительности, роде занятий населения, языковых явлениях. Наиболее часто используются в разговорной речи.

⁵³ Е. М. Адамович, *О принципах составления региональных словарей белорусских микропонимов*, *Перспективы развития славянской ономастики*. Москва, Наука, 1980, с. 182-183.

⁵⁴ В. С. Картавенко, *Проблемы и перспективы развития топонимической терминологии*. *Русский язык. Известия Смоленского государственного университета*, 2008, №3, с. 90-91.

⁵⁵ О языковой ассимиляции амшенцев см: Л. Саакян, *Армянские песни как проявление и память армянской идентичности насильственно обращенных амшенцев*, *Тюркологические и османологические исследования*, т. V, Ереван, 2008 (на арм. яз.), с. 243-260.

Согласно русскому топонимисту А. Суперанской, "...микротопонимы – индивидуальные названия небольших природных или искусственно созданных объектов и обычно отражающие их характер и сущность. Микротопонимы – факт одного языка и продукт творчества одного народа"⁵⁶. Они существуют автономно и чаще всего произросли из местного диалекта. В специальной литературе микротопоним характеризуется как языковой и исторический факт, но не систематизированный топонимический. Есть также мнение, что микротопонимы существуют так долго, как долго на данной территории существует население – носитель данных языковых фактов⁵⁷.

В процессе исследования и новых записей была выявлена важная деталь: если наименования наиболее крупных административных единиц территории – района, поселка, деревни – со временем претерпели частичные или полные изменения, подверглись разнообразным искажениям (к этим вопросам мы обратимся в наших последующих публикациях), то микротопонимы амшенцев Чамлызмшина и Арташена (названия холмов, ущелий, полей, нив, садов, гумей, лесов, пастбищ, речушек, ручейков, родников), несмотря на их диалектные звукопроизносительные проявления, остались более чистыми, а то и вовсе нетронутыми.

⁵⁶ А. В. Суперанская, *Что такое топонимика?* Москва, Наука, 1985, с. 48.

⁵⁷ Там же, с. 47.

Структурно-семантический анализ микротопонимов

В Айдере – сегодня одним из живописных туристических центров Чамлыэмшина – вдоль дороги к водопаду Гелин ортүсү (Gelin örtüsü [*Фата невесты*]) тянутся небольшие магазинчики. Работают в них в основном пожилые амшенцы. Здесь также удалось собрать новые материалы⁵⁸. Один из наших собеседников назвал следующие исконно армянские слова бытовой лексики: *гаг'и сэр* (*каг'и сер* [сливки, молочная пенка]), *эдзэдук* (*айтзпук, итзпук* [сосцы козы] – сорт винограда⁵⁹) и микротопонимы *Бэг'лут* (от *баг'ер'* [плющ] + *н+ут*; с чередова-

⁵⁸ Супруги-амшенцы прямо на месте пекли пирожки для продажи. И они приветливо ответили на все наши вопросы. Когда мы попытались уточнить, что они думают о своем происхождении, муж начал излагать распространенную в этом регионе версию фальсификатора Кырзыоглу (об этом см.: Л. Саакян, Последствия политики насильственной исламизации амшенских армян в Османской империи. *Туркологические и османоведческие исследования*, т. IV, с. 208-211).

⁵⁹ Р. Ачарян в диалекте христиан-амшенцев слово *айтз* [козел, коза] зафиксировал как *адз, эдз* (Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. I, Ереван, ЕГУ, 1971 (на арм. яз.), с. 170). Согласно Б. Торлакяну, *этзпук* называют один из сортов лавровишни, «...удостоенный этого названия ввиду схожести ягод с сосцами козы» (см: Б. Торлакян, указ соч., с. 134.). В диалекте амшенских армян *этзпук* называли также сорт винограда. (см: *Словарь диалектов армянского языка*, т. II, Ереван, НАН РА, Гитутюн, 2002 (на арм. яз.), с. 168).

нием *н>л* и искажением вследствие быстрого темпа разговорной речи – *бер'лут*), *Мер'о>Мер'у* [пчела].

Здесь же, у жительницы Айдере Анифе Вазиф (род. в 1933, Чамльэмшин) я записала ряд микротопонимов. В самом начале нашей беседы она отметила, что слышала эти слова от своих старших и что они дошли до нас из очень глубокой старины. Она принялась одно за другим перечислять запомнившиеся ей названия земель, холмов, некоторых пастбищ, садов, гумен – от центра Чамльэмшина до Айдера. Однако языковая ассимиляция в этих местах так глубока, что смысл некоторых из названий уже забылся и был непонятен самой Анифе и окружившим нас во время беседы другим женщинам-амшенкам. Ниже приводим эти микротопонимы с нашими толкованиями согласно армянскому алфавиту:

Аг'пиап (Ագրիաբ) – наименование пастбища; по нашему мнению, топоним состоит из слова *аг'бюр* [родник, источник] > *аг'бри* [родника], с выпадением *р*, и слова *ап'* [берег], т.е. *аг'бриап'* [берег родника]. В словаре А. Генча мы встретили также топонимы *Ах'п'иап'* и *Ах'бур*, корень которых – то же армянское слово *аг'бюр*. По его толкованию, *Ах'п'иап'* – обильно орошаемый луг⁶⁰. Топоним с морфемой *аг'бюр* зафиксировал в Чамльэмшине и С. Арыджкы: *Джанджаг'бур / Ченчаг'п'ур* (Շանճաղբուր/Շենչաղբուր). Это – название района в окрестностях крепости Варош, известной также как крепость Балá (Kale-i Bala–Верхняя крепость). Вне всякого сомнения, этот топоним состоит из исконно армянских слов: *тчантч* (*мер'ратчантч*) [пчела] + *аг'бюр*. И напрасны все усилия турецкого автора найти в этом топониме карачаевские или киргизские корни⁶¹.

⁶⁰ А. Генч, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi Hemşin*, s. 115.

⁶¹ S. Arıncı, *Dambur Tarihi, Hemşin-purim etimolojik sözlüğü*, s. 240-241.

Аг'п'энос (Ağpenos) – составлен из морфем аг'б [навоз] > аг'п' + аноц > еноц > енос. В субдиалекте Хопá амшенского диалекта слово аг'п' исключительно означает *навоз*, в то время как аг'б в значении *бытовой мусор* называют словом *авелуск'* [отходы]. Вообще в среде амшенцев топонимы с корнем аг'б нередки, а данный топоним состоит из корня аг'б [навоз] и суффикса – аноц и обозначает унавоженное место. У. Блезинг зафиксировал похожий топоним и в соседнем уезде Чайели⁶². Голландский ученый пишет, что турецкий язык заимствовал из армянского слово аг'б и что в турецких диалектах встречаются варианты: аг'п'ун, аг'бун, ах'бун, ах'бын, ак'бун. Эти формы он также считает заимствованиями из армянского. Из слова аг'б образовались даже глагольные формы: *ahbunlamak* – удобрять землю, *ahbunluk/ahpunluk* – удобрение (процесс), *ahbin tarla* – удобренное поле⁶³.

В разговорном турецком амшенцев деревни Кизирнос уезда Араклы Трапезундской провинции также сохранилось слово ах'бун⁶⁴, а в говоре Вакфыкебира употребляют вариант аг'б⁶⁵. Добавим к сказанному, что мусульмане-амшенцы деревни Рашот (ныне Карааг'адж) уезда Чайели (в старину – Мапаври) используют диалектный вариант слова аг'б – ахп'он⁶⁶.

⁶² U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etimologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet*. pp. 124-125.

⁶³ С. Варданиян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...* с. 273, 339.

⁶⁴ Saklı Ezgiler Kizirnos, Derleme, Collection, Mecit Çelikleş, Proje Yönetmeni: Birol Topaloglu, İstanbul, Temmuz, 2010, s. 7. См. также: Л. Саакян, Амшенцы Кизирноса, *Дзайн амшенакан*, 2011 (на арм. яз.), №№ 1-2.

⁶⁵ См. U. Bläsing, указ. соч.. Сравн. К. Emiroğlu, *Trabzon-Maçka Etimoloji sözlük*. Ankara, 1989, s. 33.

⁶⁶ См. Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*. с. 1, İstanbul, 2005, s. 33-34.

Айрик'ур (Ayrıkur) – название пастбища. Мы полагаем, что оно составлено из морфем *айр+и* (род. пад.)+*к'ар*, т. е. имеем слово *к'арайр*, в котором в результате метатезы морфемы переставлены. Согласно Р. Ачаряну, *айр* означает: "1. пещера 2. руины"⁶⁷. Г. Джаукян относит *айр* к словам древнеармянского происхождения⁶⁸. Вторая морфема *к'ур* – вариант исконно армянского слова *к'ар* [камень] с чередованием корневого гласного. Слово *к'ар* в диалектах армянского имеет также варианты *к'ой*, *к'ор*, *к'ур* с типичными для диалектов чередованиями звуков⁶⁹. Топоним Айрик'ар есть в Гегамских горах. Топонимов с корнем *айр* в Армении немало: *Айригет*, *Айридзор*, *Айрисар*, *Айритак*, *Айриван*, *Айриванк'*, *Айреванк'*, и т.д.⁷⁰

Авзак' (Avzak) – вероятно, образован от слова *авазан* [бассейн, водоем]. Поилку для скота или маленький водоем у родников амшенцы называют *авзон*⁷¹.

Ацког' (Atskoğ) – образован от морфем *адж* [правый]+*ког'*/*ког'м* [бок, сторона], с типичным для субдиалекта чередованием согласных *дж>ч>ц* и выпадением *м*.

Башт'ур (Baştur) – от морфем *баш* (по-турецки – главный)+*дурр* [дверь]>*т'ур* с чередованием *д>т'*.

Додзг'абак (Dodzğabak) – образован от слов *тосах>доцхи* [самшит]+*бак* [двор, подворье]. В говоре Хопá-амшенцев также

⁶⁷ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. I, с. 174-175.

⁶⁸ Г. Джаукян, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, Ереван, АН Арм. ССР, 1987 (на арм. яз.), с. 258.

⁶⁹ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*. Т. IV, с. 559.

⁷⁰ *Словарь топонимов Армении и прилегающих территорий*, т. I, Ереван, Изд. ЕГУ, 1986 (на арм. яз.), с. 241-243.

⁷¹ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...* с. 275.

сохранилось слово *досхи*⁷². Г. Инчичян, упоминая богатое видовое разнообразие густых лесов Амшена, пишет и о виде *тосах* [*самшит*]: "...где произрастает и удивительный самшит"⁷³. *Бак* означает "территория вокруг дома"; слово имело также значение «загон для овец»⁷⁴. В данном случае *Додзг'абак* – это территория, густо заросшая самшитом.

Галэр (*Galer*) – микротопоним, образованный от слова *кал* [гумно]+*эр* (мн. ч.) с чередованием согласных *к>г* в начале слова. *Кал* означает *место для молотыбы*⁷⁵ (место, где пшеницу при помощи молотильной доски очищали от соломы и шелухи⁷⁶). Согласно Б. Торлакяну, амшенцы словом *кал* называют место, где очищается желудь⁷⁷. Р. Ачарян в диалекте амшенцев-христиан выделяет *-эр* как суффикс множественного числа⁷⁸. С. Варданян в субдиалекте исламизированных Хопá-амшенцев также зафиксировал суффикс множественного числа *-эр*⁷⁹. Деревня под названием *Галер* / *Галир* была и в уезде Баберд⁸⁰.

⁷² Там же, с. 334.

⁷³ Г. Инчичян, указ. соч., т. I, с. 396.

⁷⁴ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. I, с. 390-391.

⁷⁵ Там же, т. 2, с. 483.

⁷⁶ *Словарь диалектов армянского языка*, т. III, с. 12.

⁷⁷ Обычно это место наклонное, чтобы не накапливалась дождевая вода. Желудь там рассыпали для сушки на солнце, после чего молотильщики отделяли ядрышко от скорлупы (Б. Торлакян, указ соч., с. 132).

⁷⁸ Согласно Р. Ачаряну, в амшенском диалекте имеются три суффикса множественного числа: «-ир или *-эр*, -нир или *-ни*, и *-к'*». (см. Р. Ачарян, *Исследование амшенского диалекта*, с. 79).

⁷⁹ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 156-158.

⁸⁰ Л. Саакян, *Топонимы и демография уездов Баберд, Спер, Держан Бардэр Айк'а в османских географических журналах XVI века*, Ереван, Лусакн, 2007 (на арм. яз.), с. 148.

Ынгзут' (Ingezut) – состоит из морфем *ынкуйз* [орех] + *ут*. По версии Г. Джаукяна, топонимообразующий суффикс *-ут* индоевропейского происхождения и довольно часто применялся в древнеармянском⁸¹ в наименованиях местностей: *Т'ег'ут* (*t'eg'in* [карагач]), *Каг'нут* (*каг'ни* [дуб]), *Лорут* (*лори* [липа]), *Тандзут* (*тандз* [груша]) и т.п. В уезде Амшен топонимообразующий суффикс *-ут/ут'* очень распространен. Хопамшенцы орех называют *гагал*, *какал*⁸²; тем более интересно, что в Чамлыэмшине сохранился в употреблении вариант *ынкуйз*. Р. Ачарян считает, что слово *ынкуйз* – армянское и что соседними языками оно заимствовано, поскольку в старину Армения была известна производством ореха⁸³. Как пишет Б. Торлакян, леса Амшена были богаты ореховыми деревьями. «Орех высаживался вдоль нив, по краям дубрав... было немало хозяйств, которые отводили под орех либо свои приусадебные участки, либо отдельные уголья; поэтому эти места назывались *ынкзнут* или *ынкузноц*»⁸⁴.

Т'олик'цор (Toliktzor) – в топониме присутствуют морфемы *Т'олик' + джур* [вода] > *джор* > *цор* с характерным местным чередованием звуков. Вероятно, первый компонент топонима – слово *т'ол/тул*, означающее в некоторых армянских диалектах *перекатывание*; употребимо также глагольное сочетание *т'ол анеятал*, означающее *катиться, перекатываться*⁸⁵. Вторая морфема *цор* – армянское слово *джур* > *джор* > *цор* с субди-

⁸¹ Г. Джаукян, указ. соч., с. 415.

⁸² С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 353.

⁸³ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. II, с. 130-131.

⁸⁴ Б. Торлакян, указ. соч., с. 132-133.

⁸⁵ *Словарь диалектов армянского языка*, т. II, с. 123.

алектными изменениями. Таким образом, *Толик'цор* – это определение перекатывающейся воды – возможно, горной речки. У. Блезинг тоже заметил, что в турецких говорах амшенцев слово *джур* имеет варианты *джор*, *чор*, *цор*. В деревнях Халá и Молавеис (Молевич) согласная *-р* в конце слова трансформировалась в *-й*: *джур>чой*⁸⁶ – явление, характерное для амшенского диалекта. Напротив слова *джур* Р. Ачарян вписал диалектный вариант христиан-амшенцев *гчур*⁸⁷. В говоре Хопá сохранились варианты *чур* и *чуй*⁸⁸.

Из беседы с Угуром Бирёлом нам стало известно, что в Чамлыэмшине примерно на высоте 2600 м располагается пастбище *Джеровит>Джыр'овит* [Водная долина] Любопытно, что в этом топониме сохранился вариант корня *джур* с чередованием корневой гласной – *джер*. В июле 2011г. появилась возможность нам самим подняться на это труднодоступное пастбище и убедиться в том, что там действительно много ключей и родников.

Лорут' (Lorut) – состоит из морфем *лори* [липа]+*ут'*. Регион изобилует липой.

Хац'ур (Khaç'tur) – слово образовалось из морфем *хач* [крест, церковь]>*хац+т'ур>дур* [дверь] с типичными для местного говора чередованиями. Согласно Г. Инчичяну, в армянском диалекте Трапезунда слово *хачт'ур* являлось синонимом слова *церковь*: "...ибо церковь всякую там крестьяне назы-

⁸⁶ U. Bläsing, *Armenisch-Türkisch Etimologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet*, p. 126.

⁸⁷ Р. Ачарян, *Исследование амшенского диалекта*. с. 252.

⁸⁸ С. Варданиян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 383.

вали *хачтур...*⁸⁹. Р. Ачарян свидетельствует, что в диалекте христиан-амшенцев также распространено сложное слово *хачдурр*; означает *дверь церкви*⁹⁰. В *Словаре синонимов армянского языка* слово *хачдурр* приводится как синоним слова *церковь*⁹¹. В окрестностях города Самсон до 1915 г. была деревня *Хачдурр*, где жили амшенские армяне⁹².

Дзэг'овит' (Dzeḡovit) – образовано морфемами *тсег'>дзег'+'овит* [долина, ущелье]>*овит'*. *Тсег'*, *тзиг'* в некоторых диалектах армянского означает *соломка*. В диалекте Амшена *дзег'* – стебли кукурузы, идущие на зимний корм скоту⁹³. Хопá-амшенцы сохранили в говоре вариант *дзаг'*⁹⁴. Вторая морфема топонима – *'овит* – образовалась от исконно армянского корня *'ов*, означает *ущелье, невысокий холмик*; имеет также вариант *овит* и “оба варианта входят во множество армянских топонимов, таких как *Бала'овит, Коговит, Аг'иовит* и другие”⁹⁵.

Дзиваг'нут' (Dzivaḡnut) – состоит из *дзиваг'* [дзиваг'ени]+*н+ут'* – вариант слова *тзваг'ени* с характерным чередованием. У Хопá-амшенцев лавровишню называют *дзэваг'ни*⁹⁶. Плоды дерева величиной с вишню или черешню,

⁸⁹ Г. Инчичян, указ. соч., т. I, с. 387.

⁹⁰ Р. Ачарян, *Исследование амшенского диалекта*, с. 260.

⁹¹ А. Сукиасян, *Толковый словарь синонимов армянского языка*, Ереван, ЕГУ, 2003 (на арм. яз.), с. 263.

⁹² *Словарь топонимов Армении и прилегающих территорий*, т. II 2, с. 664.

⁹³ *Словарь диалектов армянского языка*, т. II, с. 400-401.

⁹⁴ Л. Саакян, *Армянские песни как проявление и память армянской идентичности насильственно обращенных амшенцев, Тюркологические и османологические исследования*, т. V, Ереван, с. 259 (на арм. яз.).

⁹⁵ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. III, с. 166-177.

⁹⁶ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 334.

которые созревая, чернеют. В словаре И. Караджá записан вариант *Дзеванут'* (наименование поля в деревне *Хачап'ит'*)⁹⁷.

Маг'лут' (*Mağlut*) – образован из морфем *маг'ол* [куст малины] + *ут'*; гласная -о- второго слога редуцируется в результате скороговорения – *маг'лут'*. В ценном исследовании Гевонда Алишана «*Айбусак, или имена растений Армении*», опубликованном в 1895г., отмечается вариант *маг'ол*: «Плод дикий, похожий на малину, а местность в Понте зовется *Мог'лут*. То же и *жуг'жох*»⁹⁸.

В «Словаре диалектов армянского языка» читаем: 1. в трапезонском диалекте: вид малинового куста; 2. в амшенском диалекте: колючка с длинными усиками⁹⁹. У жителей Амшена есть такая поговорка: «*Если нет у нас сына, закроется наш дом. Если сады наши покроет малина, задохнутся очаги наши* /*Oğlumuz olmazsa evimiz kapanır. Vağımız, bahçemiz mağolluk olur, ocağımız bata*»¹⁰⁰. В субдиалекте Хопá-амшенцев сохранился вариант *маг'ул*¹⁰¹. Таким образом, *Маг'лут'* > *Маг'лут* означает место, где растут кусты малины – *малинник*.

Маг'лут' и *т'умб* (*Mağluti tumb*) – состоит из *маг'ол* [куст малины] + *ут'*, гласная -о- второго слога редуцирована вследствие скороговорения; вторая составляющая – *т'умб* [гряда, холм] – исконно армянское слово, однокорневое с *т'ум*, означает «препятствие, возведенное поперек реки», «земляной холм на могиле», «холмик, возвышение, гора»; из армянского заимствовали диалекты турецкого, а также курдский, асси-

⁹⁷ İ. Karaca, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, s. 80.

⁹⁸ Г. Алишан, *Айбусак, или имена растений Армении*, Венеция, о-в. Св. Лазаря, 1895 (на арм. яз.), с. 413.

⁹⁹ *Словарь диалектов армянского языка*, т. IV, с. 18.

¹⁰⁰ Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. II, İstanbul, 2005, s. 804.

¹⁰¹ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 304.

рийский языки со значениями: *гряда* (*т'умб*), *холмик* (*блрак*), *куча* (*койт*), прорыть канаву по краю луга или поля¹⁰².

Маг'лут'п'ос (**Mağlutpos**) – состоит из *маг'ол* [*куст малины*]+*ут'п'ос*; Хопá-амшенцы словом *п'ос* называют равнину, ровную местность¹⁰³. Это распространенная топонимообразующая морфема.

Мэдзкап'ос (**Medzkapos**) – состоит из морфем *мэтс* [большой]+*к'а*+*п'ос* [равнина], с характерным для амшенского диалекта чередованием согласных *метс*>*мэдз*¹⁰⁴. Р. Ачарян относит слово *метз* к числу исконно армянских¹⁰⁵. Отметим, что по мнению Г. Джаукяна, топонимические структуры с основами *метс*, *метса*, *метси* – древнеармянского происхождения¹⁰⁶.

Думаем, что составляющая *к'а* в топониме **Мэдзк'ап'ос** восходит к армянскому слову *к'ар* [камень] с выпадением *р*. Таким образом, топоним выглядел так: **Мэдзк'арп'ос** (в значении равнина **Мэдзк'ара** [большого камня]).

Мэдзовит (**Medzovit**) – состоит из морфем *мэтс*>*мэдз*+*'овит*>*овит'*. Этот топоним встречается в перечне С. Арыджы. И вновь в исконно армянских словах он ищет карачаевские корни, что приводит его к абсурдному толкованию. В армянском слове *метз* [большой] он углядел быка или лошадь пяти лет¹⁰⁷.

Мацут'Моцут' (**Motsut**) – топоним произошел от морфем *мацар* [кустарник]+*ут*. В *Новом словаре армянского языка*

¹⁰² Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. II, с. 206.

¹⁰³ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 325.

¹⁰⁴ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. III, с. 295.

¹⁰⁵ Там же.

¹⁰⁶ Г. Джаукян, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, с. 414.

¹⁰⁷ S. Aḡci, *Dambur Tarihi, Hemşin-Purim Etimolojik Sözlüğü*, s. 331.

отмечено, что у него есть диалектный вариант *моцарр*, дается следующее толкование: множество порослей на стволах деревьев¹⁰⁸. Имеет также варианты *мицер*, *мацак*. В диалекте Амшена Р. Ачарян приводит вариант *мацар*¹⁰⁹. Однако в процессе работы в Чамлызмшине автором было замечено, что в некоторых словах произошло чередование корневой гласной *a > o*. Быстрый темп разговорной речи ужал слово *мацарут* до формы *моцут* – т.е. место, где растут невысокие колючие кусты. Любопытно, что Р. Ачарян записал диалектный глагол христиан-амшенцев *мацарланмак'* – сделать древесину или доску шершавой¹¹⁰.

Сал (*Sal*) – местные словом *сал* обозначали отшлифованный течением воды твердый камень. *Сал* означает большой плоский валун¹¹¹. В диалекте христиан-амшенцев также сохранился вариант слова *сал* в значении “большая плоская каменная плита”¹¹². Хопá-амшенцы употребляют слово *салуш* [покрывать камнем, плитами]¹¹³.

Сот' (*Sot*) – означает сильный ураганный ветер¹¹⁴. Населенные пункты с наименованием *Сот'* нередки в Армении. На северо-западе провинции Сюник Великой Армении была провинция *Сот'*, которая соответствовала Варденисскому району бывшей Арм. ССР, а в Туманянском районе было зимовье, на-

¹⁰⁸ *Новый словарь армянского языка*, т. II, Ереван, 1981 (на арм. яз.), с. 231.

¹⁰⁹ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. III, с. 290. См. также: тот же автор, *Исследование амшенского диалекта*, с. 244.

¹¹⁰ Р. Ачарян, *Исследование амшенского диалекта*, с. 244.

¹¹¹ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. IV, с. 155.

¹¹² Р. Ачарян, *Исследование амшенского диалекта*, с. 252.

¹¹³ С. Варданиян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, т. 315.

¹¹⁴ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. IV, с. 238.

зывается *Sot'*¹¹⁵. Р. Ачарян, упоминая этимологизацию топонима историком XIII в. Степаносом Орбеляном – "...провинция *Sot'*, ввиду постоянных вьюг и морозной погоды названа *Sot'k'*"¹¹⁶ – добавляет, что она не имеет ничего общего с толкованием слова *sot'* в *Новом словаре армянского языка* как твердый, прочный¹¹⁷.

Цахут' (Tsakhut) – топоним *цах+ут'* в амшенском диалекте обозначает лес. Р. Ачарян считает слово *цах* [хворост, дрова] исконно армянским¹¹⁸; Хопá-амшенцы тоже лес называют *цахуд*¹¹⁹. Как пишет Г. Алишан, словом *цах* «одни называют дерево Битзхи, а другие – дерево ясень. В Трапезундских краях словом *цах* называют вереск, *Erica Arborea Beruyere arborescente*, листья на длинных тонких ветвях которого имеют вид очень густых мелких волосков, которые придают кусту весьма привлекательный вид; из него делают веники¹²⁰».

Пагэндэг' (Pagendegh) – состоит из морфем *п'ак+ен+тег'* [место, местность] > *п'аг+ен+дег'*. В говоре Хопá-амшенцев словом *п'аген* называют сеновал или складское помещение, сложенное из древесины¹²¹. В отличие от *серендер*-ов (кладо-

¹¹⁵ *Словарь топонимов Армении...*, т. IV, с. 651.

¹¹⁶ С. Орбелян, *История Сюникя*. Перевод, вступление и примечания А. Абраамяна, Ереван, 1986 (на арм.яз.), с. 70.

¹¹⁷ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. IV, с. 238.

¹¹⁸ Там же, с. 446-447.

¹¹⁹ С. Варданиян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 320.

¹²⁰ Г. Алишан, *Айбусак...*, с. 613.

¹²¹ С. Варданиян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 322. См. также: С. Варданиян, *Новые фольклорные записи...*, *Дзайн амшенакан*, 2011, №№ 1-2.

вая, возведенная на деревянных столбах)¹²², *сарбен-ов* (строение на деревянных столбах для хранения сена) и *п'ацха*¹²³, п'агены строятся непосредственно на земле. В Чамлыэмшине есть деревня П'аген / Баген¹²⁴.

П'илиндзут' (*Pilindzut*) – составлен из морфем *п'илонч* (вид папоротника) + *ут'*. Хопá-амшенцы сохранили вариант *п'илонч*¹²⁵. В словаре А. Генча зафиксирован вариант *П'илунч-Pilunç* (как вид растения)¹²⁶.

Г. Алишан приводит вариант *п'илунц* со следующим описанием: “Трапезундцы этим названием и специальными определениями называют виды растения Папоротник, расположенные в ряд листья которого разделены на длинные тонкие остроконечные полоски, каждая из них также разделена на расположенные друг против друга листочки, и каждый из этих мелких листочков разделен на мельчайшие части, и все – с острым концом: срединная прожилка или стебелек, вдоль которого они выстроены, также кончается острием: очень кра-

¹²² *Серендеры* имеют высоту 2-3 м, около 40 кв. м., с четырех сторон обнесены открытыми балконами. Для циркуляции воздуха служат маленькие окна, дырчатые, иногда с узором. В них хранится кукуруза, картофель, фасоль, лук и пр. Чтобы уберечь продукты от животных, лестница приставная (см. С. Варданиян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 317). Кроме Ризе, серендеры строились и в районах Трапезунда, Гюмушхане, Эрзерума, Орду, Гиресуна (читай: Кирасуна), Зонгулдака. Есть звукопроизносительные варианты *серандер* (Трапезунд), *селендер* (Гюмушхане, Эрзерум), *серенди* (Орду, Гиресун, Ризе), *серен* (Зонгулдак), *сарандер* (Амшен, Чамлыэмшин) (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. II, İstanbul, 2005, s. 1022.

¹²³ Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. II, s. 967.

¹²⁴ Там же, с. I, s. 154.

¹²⁵ С. Варданиян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 324.

¹²⁶ А. Genç, указ. соч., с. 143.

сиво смотрятся, как старательно нанизанные; есть также Арджп'илунц – более широк на взгляд или с длинными пальцами, а Ег'ап'илунц называют Птер [папоротник]¹²⁷. Ценное исследование о *пилунче* принадлежит голландскому ученому Уве Блесингу¹²⁸.

П'ог'п'адут' (Poğpadut) – полагаем, что топоним образовался от слов *п'ог* [труба]+*п'айт* [древесина]> *пад* и суффикса *-ут*, т.е. *п'ог'п'айт*>*п'ог'пад*+*ут*>*уд*. У амшенцев из Хопá сохранился вариант *'ог'п'адэни*¹²⁹. В словаре А. Генча зафиксирован вариант *Pohpeden-П'ох'п'эдэн*¹³⁰.

Чрезвычайно любопытно, что *п'ог'пэтни* как вариант названия вида дерева зафиксирован и в *Айбусаке* Г. Алишана, где он пишет: “П'ог' аг'адзи: так называют в Понте вид, нуждающийся в изучении”¹³¹. Первое слово представляет собой вариант армянского слова *п'ог'*, измененный в результате чередования согласного *п'* в *п*: *пог'*, а вторая составляющая – турецкое слово *аг'адж* (ağaç) [дерево], превращенное по правилам местного субдиалекта в *аг'адзи* (ağadzi); в результате получается словосочетание *п'ог' аг'адзи*.

В Чамлыэмшине, в деревне Макревис, удалось выяснить, что *п'ог'п'ади*> *п'ог'п'эди* здесь называют вид дерева, ветви которого от природы полые и имеют вид трубы. Древесина этого дерева, как показали и объяснили местные женщины,

¹²⁷ Г. Алишан, *Айбусак...*, с. 628.

¹²⁸ U. Bläsing, Arm. p'ilunc' vs. Laz. bilonc-, Grd. blenc-. Ein Beitrag Zu Den Bezeichnungen Von Farnen (Pteropsida Im Kaukasus Und Anatolien, “Studia Etymologica Cracoviensia”, vol. 6, Krakow, 2001, p. 15-78.

¹²⁹ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 334.

¹³⁰ А. Генч, указ. соч., с. 143.

¹³¹ Г. Алишан, *Айбусак...*, с. 633.

используется как некий инструмент для раздувания огня и называют его *п'ог'* [труба]. Согласно турецкому "*Черноморскому энциклопедическому словарю*", есть также вариант *п'ут'*¹³². Второй корень топонима – *пайг* [древесина, палка] – в амшенском диалекте имеет варианты с чередованием звуков *п'ад>п'ат'>п'эд>п'иг'*. В говоре Хопá-амшенцев сохранились также варианты с чередованием согласного: *п'ад, п'ат'*¹³³.

К'амик'элог' (*Kamikeloğ*) – Согласно носителю амшенского диалекта Х. Акчичеку, возможно видоизмененный вариант топонима *К'амик'элог'* – результат трансформации: *гом>к'ум* (хлев) + *глух>к'элог'* (голова). Не исключается, что в топониме присутствуют составляющие *кармир+глух*. Амшенцы Ризе имеют ряд топонимов со словом *кармир>гарми[r]*: *Кармичу, Гарми[r]к'ар, Гарми[r]тумб, Гарми[r]ог'* и т.д. Следовательно, возможно, что топоним *К'амик'элог'* был образован из исконно армянских слов *кармир* [красный] + *глух* [голова].

К'ашватз (*Kaşvats*) – очевидно, образовался от армянского слова *к'аш*, которое означает *низкий, невысокий*¹³⁴. В "Словаре топонимов Армении" перечислено около десятка топонимов с этим корнем, например: *К'ашуник', К'ашат'аг', К'ашаг', К'ашинмарг* и т.д.¹³⁵. По Х. Акчичеку, в разговорной речи амшенцев Хопá наличествует глагол "к'ашуш", который имеет также атрибутивные формы – причастия – *к'ашватз/к'ашвадз*: "Чуре к'ашвадз а" – Вода высохла.

¹³² Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. II, s. 966-967.

¹³³ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 322.

¹³⁴ *Толковый словарь современного армянского языка*, т. IV, Ереван, АН Арм. ССР, 1980 (на арм.яз.), с. 709.

¹³⁵ *Словарь топонимов Армении...*, т. V, с. 98-300.

К'арап' (Karap) – топоним, вероятно, образовался от компонента *к'ар* [камень]+*ап'* [берег]. Отметим, что в Чамлыэмшине А. Генчем также зафиксирован топоним *К'арап*¹³⁶. Топоним *К'арап'и т'аш>К'ерап' т'аш* упоминается также в уезде Юсуфели (ранее – Киским) провинции Ардвина: местные именно так называют эту скалистую местность¹³⁷.

К'арэдог' (Karedoğ) – согласно Х. Акчичеку, топоним, первоначально состоящий из *к'ар* [камень]+*от* (адъективный аффикс)+*ог'* [холм] со временем транспонировался *к'арэдог*. В этом регионе сохранились и другие микротопонимы с корнем *к'ар*. *К'ароц* (летнее пастбище в провинции Чайели), *К'арунч* (летнее пастбище 13-ти домов в провинции Чамлыэмшин). Поселок городского типа *К'арундж* упоминается выдающимся армянским историком IX-X вв. Ованнесом Драсханакертци в Провинции Сюник Великой Армении¹³⁸. *К'арундж* как название деревни упоминается также армянским историком XIII в. Степаносом Орбеляном¹³⁹: Топонимы *К'арундж / К'арунч, К'ара'унджК'ара'унч* как названия горы, реки и деревни есть в Сюнике и Нагорном Карабахе¹⁴⁰. Согласно этимологизации А. Маргаряна, топоним *К'арундж* – сложное слово, состоящее из морфем *к'ар* [камень]+*ундж*, соединительная гласная отсутствует. Вторая морфема *-ундж* широко использовалась в грабаре со следующим толкованием: “Конец, сторона (в частности

¹³⁶ А. Genç, указ. соч., s. 135.

¹³⁷ Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. 2, s. 626.

¹³⁸ Католикос Ованнес Драсханакертци, *История Армении*. Перевод на новоармянский и примечания Г. Тосуняна, Ереван, ЕГУ, 1996, с. 334-335.

¹³⁹ С. Орбелян, *История области Сисакан*, Тифлис, 1910, с. 511. См. перевод того же на новоармянский, *История Сюника*, Ереван, 1986, с. 395.

¹⁴⁰ *Словарь топонимов Армении...*, т. V, с. 314-415.

нижня), подножие, дно, корень, угол в доме, ..., низ, ..."¹⁴¹. Более сотни топонимов с корнем *к'ар* было в Великой Армении и в Киликии¹⁴².

Вторая составляющая топонима *К'аредог'* – *тер'* [место, местность] – исконно армянское слово, превратившееся вследствие деформации в *дог'*.

К'эт'мэц (*Ketmets*) – состоит из морфем *гет* [река] > *к'эт'* + *медж* [между] > *мэц* с типичными для местного говора чередованиями звуков. Кстати, топоним *Гетамедж* упоминается в уезде Гегаркуник провинции Сюник Великой Армении в 903 г.¹⁴³

Оцут' (*Otsut*) – топоним образован морфемами *одз* [змея] > *оц+ут* > *ут'*. В других провинциях Армении также зафиксированы топонимы с корнем *одз*¹⁴⁴, среди них – по образцу вышеупомянутого *Одзут* образовались наименования местностей в соседнем с Амшеном Хоторджуре, в уезде Спер, а также в Карсе и в районе Чмшкатзаг¹⁴⁵.

* * *

Во время беседы с жительницей деревни Макревис Гёнул Гюлай удалось записать интересные лексические явления.

¹⁴¹ А. Маргарян, *О происхождении некоторых топонимов*, Ереван, АН Арм. ССР, *Историко-филологический журнал*, 1988 (на арм. яз.), №4, с. 129.

¹⁴² *Словарь топонимов Армении...* т. V, с. 309-335.

¹⁴³ *Словарь топонимов Армении...* т. I, с. 843.

¹⁴⁴ *Словарь топонимов Армении...* т. V, с. 471-475. Л. Саакян, *Топонимы и демография уездов Баберд...*, с. 210.

¹⁴⁵ *Словарь топонимов Армении...* т. V, с. 475.

Оказалось, что ее дед с материнской стороны, которого звали Вардан, был *кешишем* [попом] в соседней деревне. По ее словам, в окрестностях деревни был монастырь (в свою турецкую речь она вставила именно слово *ванк'* [монастырь]), от которого остались только руины. Из ближайших микропонимов она назвала: *Акуп'и даг'* – Гора Акоба, *Арани чайыр* – Луг Арана, *ДоворДовэри* (тавар [скот]) – околоток в деревне Чинчива Чамлыэмшина, *Хацина>Хачина*, *'Ацин'эдэв>Хачин 'этев* [за церковью] – название сада, есть также переведенный вариант наименования *Килисе бостан*, *'Эдэн /'Этеви п'ос-* равнинный участок земли позади чего-то, *Маркоси лэrr* [яйла] (летнее пастбище) – Яйла Маркоса, *Марани (Маррани) лерр* – Яйла Маран (в говоре Хопá-амшенцев словом *лер* называют *яйлу*), *Мэг'ои яйла* – пастбище, где много пчел; *К'обош* – название деревни: возможно, искаженная форма от *кокош'гогош* – в амшенском диалекте так называют раковину улитки¹⁴⁶; *Шаг'дэг'* (*шаг'* [роса, иней] и *тег'* [место, местность]); *МээворМаг''авор* (likара – голубика: амшенцы использовали как средство при малокровии¹⁴⁷); *Чулина/Челина* – околоток в деревне Чинчива Чамлыэмшина. Из старинных фамилий и семей она назвала *Антони тун* [дом], *Алэк'си тун*, *Авэг'ик'и тун*, *Бэгии тун*, *Бог'оси-Пог'оси тун*, *Гавази тун*, *Гиноси тун*, *Хачики тун*, *Киракоси тун*, *Дарбини тун* (дарбин по-армянски – кузнец), *К'озик'и / К'озиси тун*, *П'этрэси тун*, *П'ирики тун*,

¹⁴⁶ Р. Ачарян в числе провинциальных слов амшенского диалекта привел также слово *кокош /гогош/*. (см. Р. Ачарян, *Исследование амшенского диалекта*, с. 261.)

¹⁴⁷ Н. Aksu, Hemşinlilerin hastalıkları tedavi yöntemleri, *Bir Yaşam*, Karadeniz'in Yerel Tarih, Folklor, Biyografi ve Coğrafya Dergisi, Sayı 12 Eylül-Ekim, Hopa, 2010, s. 35.

Мазики тун, Муסיки тун (уменьшительное от *Мовсес, Моисей*), *П'исики тун, Полади тун*. Из личных имен были упомянуты *Гаспар, Т'ак'уш, Хаг'ун, Хачатур, Мари, Мучан, Вардан*. Вспомнила имя своей, как она сама сказала, *к'ерегин* [жена дяди с материнской стороны] – *Мириэ*. Добавила также имя *Шамиранд*, пояснив, что это искаженный вариант *Шамирам*. Любопытно, что крестьяне села Молавеис (Молевич) в разговорном турецком, наряду с рядом армянских слов, сохранили также армянские наименования фамилий, как например: *Гирагосанч*¹⁴⁸ – со свойственным местному говору чередованием – *Киракос>Гирагос+енц>анц>анч*. Суффикс множественного числа армянского языка *-анк'>енк'>онк'* в родительном падеже имеет вид *-анц>енц>онц*. Аналогично формы родительного падежа множественного числа существительных, не имеющих единственного числа и обозначающих принадлежность, в частности, к семье, фамилии, создавались и в грабаре. Например: *Хачоенк'>Хачоенц* (члены семьи Хачо)¹⁴⁹ и т.д.

Приехав в исторический Зил-кале, мы поднялись в упомянутую в армянских источниках деревню Тап, которую, как пишет Г. Инчичян, «турки называют Чат»¹⁵⁰ (нынешнее наименование – Саат, находится в административном подчинении Чамлыэмшина). Мы узнали от наших спутников, что напротив населенного пункта возвышается *Гарми са[р]* (*Garmisa[r]*) –

¹⁴⁸ А. Тулумджян, Хопа-хемшилы и баш-хемшилы: материалы экспедиции, *Дзайн амшенакан*, 2006, №№ 1-2. См. также: тот же автор, *Земля и корни*. Минск, *Анив* (журнал), 2005, № 3, с. 10.

¹⁴⁹ М. Абебян, *Теория армянского языка*, т. VI, Ереван, АН Арм. ССР, 1974 (на арм. яз.), с. 207.

¹⁵⁰ Г. Инчичян, указ. соч., т. I, с. 397.

Кармир сар [Красная гора] (названа так, потому что камни на ней красного цвета).

С вершины этой высокой горы срывается вниз водопад, или, как его называют амшенцы, *чахчахан*. В основе слова, по нашему мнению, лежит слово *чахчах*, распространенное также в армянских диалектах; имеет форму *чахчахик* (уменьшительный суффикс *-ик*). В *Словаре диалектов армянского языка* читаем: "1. часть водяной мельницы, которая, сотрясаясь, направляет поток зерна в сторону жернова"¹⁵¹. От водяных мельниц непрерывно доносится шум *чахчаханов* и журчание воды. Полагаем, что местные, уподобив журчание стремительно падающей воды шуму *чахчаха*, стали называть водопады *чахчахан*. О. Озтурк в своем словаре привел звукопроизносительные варианты *чак'чак'á*, *чамчак'á*. Он тоже толкует эти слова как наименование части водяной мельницы, направляющей зерна кукурузы к жернову¹⁵².

Чахчахан Кармир сара впадает в протекающую у подножия горы реку. Именно здесь, по мнению Г. Инчичяна, стекаются воды рек Башамшен и Евогют (Егновит) и дальше впадают в Черное море¹⁵³. Сохранился старинный арочный мост через протекающую поблизости реку. Деревня Тап' расположена на небольшой равнинной местности на склоне горы. Большая часть домов покинута жителями. Устояли лишь несколько деревянных домов, возведенных на каменном фундаменте. Много развалившихся старых построек. Есть родник с холодной

¹⁵¹ *Словарь диалектов армянского языка*, т. IV, с. 372.

¹⁵² Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. I, s. 241.

¹⁵³ Г. Инчичян, указ. соч., т. I, с. 396.

водой. Там мы встретили семью амшенцев, приехавших провести летний отпуск.

Отметим, что в старинном названии одного из околотков деревни *Ап'ишен* (*ап'* [берег]+и+шен [строение] – новое название *К'ыналычам*) уезда Юсуфели (Киским) провинции Арвина на то же есть корень *кармир* [красный] – *Кармир цех* [грязь]; искаженное впоследствии, сегодня оно звучит *К'армисер* с чередованием первой согласной *к>к'*. Текущая сквозь красные земли деревни река называлась *Карми[р]джу[р]* [Красная вода]¹⁵⁴.

Джан Угур Бирёл рассказал, что местные жители в старину нынешний Чамлыэмшин называли также 'Эмэгэтур (Немеgedur). Вторая морфема топонима - *гедур* является диалектным проявлением армянского слова *ктур* [крыша]>*гедур*, а первая, возможно, собственное имя 'Амам>Эмэм (по имени основателя Амшенского княжества Амама Амадуни) с выпадением последней согласной -*м*, т.е. 'Амами *ктур*, *таник*' [крыша, кровля Амама], что могло означать *дом Амама*. По всей вероятности, ввиду быстрого темпа разговорной речи и под влиянием местного говора 'Амами *ктур* преобразовалось в *Эмеgedур*, так же как *Амамашен* трансформировался в *Амшен*, а позднее – в 'Эмшин. Добавим также, что с корнем *ктур>гт'ур* составлено наименование горы в Амшене *Karagtur* – *К'ар* (камень)+*а+ктур* [крыша, кровля]. А. Ташян так описывает местонахождение и окрестности горы *К'арактур*: "От Башкёя прямо на север до самого Амшена; река Амшен берет начало на ее склонах, течет через Согорни, а затем Амшен, которые не

¹⁵⁴ Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. II, s. 632.

так уж и далеки друг от друга"¹⁵⁵. Хотя и первая составляющая топонима *Карактур* полностью повторяет турецкое слово *кара* [черный], тем не менее абсолютно прав А. Ташян, который объясняет происхождение топонима из армянских корней *кар* [камень] и *ктур* [крыша] с соединительной гласной *-а*¹⁵⁶.

В османских географических реестрах (*tahrir*) XVI в. территория нынешнего Чамлыэмшина обозначена как *К'ара – 'емшин* (*Karahemşin*)¹⁵⁷, позднее – *Виджеалты* (*Vicealtı*) – Под Видже (Сторин Видже).

* * *

Необычайно интересная встреча ждала нас в уезде Арташен, в деревне Одже, в которой сегодня 140 хозяйств. Расположена она на холме, обращенном к Черному морю, и утопает в фруктовых садах. Селяне были оповещены о нашем приезде. По круто идущей вверх дороге мы дошли до центра Одже, где нас встретила молодежь круговым танцем *орон* (*horon*) в сопровождении паркапзука [волынки] (*tulum*). Там же было и старшее поколение. Царило праздничное настроение. В беседе с Нуреттином Кепенекем, родившимся в уезде Пазар¹⁵⁸ в 1934

¹⁵⁵ А. Ташян, *Тайк, соседи и Хоторджур (историко-топографическое исследование, т. II, с. 18-19.*

¹⁵⁶ Там же.

¹⁵⁷ А. Таşpınar, *Rize Tarihi*, Rize, 2004, s. 124.

¹⁵⁸ Уезд Пазар (Атина) – одна из административных единиц провинции Ризе. На востоке этот уезд граничит с Арташеном, на западе – с Чайели (Мапаври), на юге – с уездами Чамлыэмшин и Амшен; на севере прилегает к Черному морю. Уезд Пазар расположен в 38 км от центра ила, города Ризе.

г., по моей просьбе, он перечислил наименования деревень уезда Арташен, где в настоящее время проживают амшенцы:

Чук'улит' (ныне Асландере) и Цуп'е (ныне Бейдере) – составляют район Абу, Бак'ос, Зенимош, Г'аня, П'ицхала (ныне Яйладжылар), К'уруп'ит'/Туруп'ит' (ныне Шенк'ей), Одже. Он отметил также, что в настоящее время в Арташене живет около трех тысяч амшенцев. Часть их обосновалась здесь, покинув горные села Чамлыэмшина. Нуреттин Кепенек рассказал, что всего 50-60 лет тому назад в деревнях говорили на амшенском диалекте. Сегодня, хотя и забыли родной язык, но в разговорном турецком сохранили местные диалектные слова, как например: *акиш* (кочерга для тонира – печи, сооруженной в земле), *барди* [тополь], *годим* (котом [кресс-салат]), *дуг'* (т'ут' [шелковица]), *эг'индж* (ег'индж [крапива]), *хачачур*¹⁵⁹ (хачаджур, сорт груши: *хач* [крест] и *джур* [вода]), *месур* (мсур [ясли]), *г'оиз* (кориз [косточка, ядро фрукта]), *жох* (мош [ежевика]), *п'илунц* (п'илундз – вид папоротника), *п'учак* (пчак [дупло]), *к'ет'аман* (кат'и аман [сосуд для молока]) и др. Стоит также отметить, что в деревне Одже до сего дня действует традиция передавать друг другу различные сигналы при помощи свиста.

Ниже предлагаем толкования к микропонимам, записанным в беседе с Нуреттином Кепенекком.

Площадь – 315 кв.м., население - 32 215 человек; 10 околотков, 20 деревень. Здесь протекает река Амшен. Сохранились следы старинных архитектурных строений (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. II, s. 940-941).

¹⁵⁹ Согласно Г. Инчичяну, сорт груши *хачаджур* был распространен также в Трапезунде, «...она и крупная, и сочная, и три, а иногда две груши были весом с охай» (Г. Инчичян, указ. соч., т. I, с. 382).

Асрат'/Арсат' (Arsat) – слово *артзат'* [серебро] с чередованием *тз>с*; в первом варианте имела место также метатеза согласных в середине слова – явление, распространенное в армянских диалектах.

Бахэдаг (Bakhedag) – образовано от морфем *барх* (парех [скала] + так [под]), т.е. *под скалой*. В говоре Хопá-амшенцев также скала именуется *барх*.¹⁶⁰ Парех толкуется как «скала, выступающая часть горы, каменные места»¹⁶¹.

Бахэног' (Bakhenog') – топоним состоит из корней *барх* [скала] и *ог'* – холм на амшенском диалекте. По описанию Нуретина Кепенека, речь идет о холме со скалистой вершиной.

Глинчхач (Glinçkhaç) – вторая морфема топонима, слово *хач* [крест, церковь] – весьма распространенная макро- и микротопонимообразующая составляющая в среде амшенцев Ризе, как например: *Хач, Хачик'ар>Хачк'ар, Хачиванк'>Хачиванак', Хачап'айт>Хачап'ит', Хачкун, Хачин+так>'Азиндаг', Хачи бак>Хачи авла, Хачи т'икунк' - Хачи сырт'ы-* (*sirt* по турецки – спина, задняя часть) и т.п. Эти топонимы в лишний раз подтверждают, что Амшен в прошлом был одним из христианских духовных центров армян.

Зэмаг (Zemag) – слово *тзмак*, которое толкуется Р. Ачаряном как «лишенное солнца, тенистое место в ущелье»¹⁶². Р. Ачарян в диалекте христиан-амшенцев зафиксировал вариант *дзмаг*¹⁶³.

Т'асигондузу (Tasigonduzu) – топоним образован от морфем *т'асик>т'асиг* [миска] + *он* (род. пад.), турецкого слова *дуз* [рав-

¹⁶⁰ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 277.

¹⁶¹ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. I, с. 59.

¹⁶² Там же, т. 2, с. 463.

¹⁶³ Там же, с. 464.

нина]+у (суффикс). Возможно, изначально это было *Т'асигон+п'ос*. Слово *п'ос*, означающее в амшенском диалекте *равнина*, в дальнейшем было переведено на турецкий. Н. Кепенек описывал эту местность как равнинную, с легкой чашевидной вогнутостью. Р. Ачаряном в диалекте христиан-амшенцев зафиксирована частица *-он* родительно-дательного падежа, эквивалентная окончанию *-ан* в других диалектах армянского языка, как например: *тчнтчг'ук* [воробей] – *джинджыг'гон* [воробья, воробью], *аг'джик* [девочка] – *ахтчгон* [девочки, девочки], *мук* [мышь] – *мгон* [мыши], *эз* [бык] – *эзон* [быка, быку], *ашун* [осень] – *ашнон* [осени] и т. д. Лингвист отмечает, что в литературном армянском, как и в диалектах, слов, принадлежащих к этому склонению, очень мало, в то время как в амшенском диалекте их более двадцати¹⁶⁴. Любопытно, что первая составляющая топонима сохранила морфологическую закономерность диалекта, тогда как вторая – турецкое слово *дюз* (*düz*) – приобрела суффикс принадлежности третьему лицу *-у*, образовав таким образом вместе с первой морфемой именное сочетание слово (*Birinci Tamlama*).

Т'эк'индузу (Tekinduzu) – топоним образовался из слов *т'ек'* [наклонный]+*ин* (род. пад.) и *дуз*. По описанию Н. Кепенека, местность наклонная.

Хачиндузу (Kaçinduzu) – в топониме имеются слова *хач* [крест, церковь]+*ин* (род. пад.) и *дуз* [равнина]+*у*. Предположительно, в старину называлось *Хачинп'ос*.

Хот'ут' (Khotut) – состоит из морфем *хот* [трава]>*хот'+ут>ут'*.

¹⁶⁴ Р. Ачарян, *Исследование амшенского диалекта*, с. 95-96.

Маминог' (Maminoğ) – состоит из морфем мам [мать, бабушка]+ин и ог'[холм], т.е. *Бабушкин холм*.

Мут'икамоду (Mutikamodu) – в топониме наличествуют слагающие мут'ин+ка (мт'нка [темный, сумеречный]¹⁶⁵) и мот [близкий]. Хопá-амшенцы сохранили в своем говоре также вариант лусника слова лусинка: “лусника эронд к'ишер [лунная красивая ночь]”. Топонимы с корнем мут' были и в соседних с Амшеном Хоторджуре, а также в Битлисе, Харберде, Киликии и т.д., например: Мут', Мут'дзор, Мут'на, Мут'ун¹⁶⁶.

Джинджун даг'ы (Cincun dağı) – состоит из тчитчг'ук [воробей]> тчитчуг'>джинджуг' и даг'ы [гора]. В армянских диалектах есть также варианты: тчнджуг', тчунджуг', джунджиг', джнджог' и другие¹⁶⁷.

Варинт'эв (Varintev) – образован морфемами вар [нижний]+ин (род. пад)+т'ев [крыло]. Означает *нижняя сторона*.

Вэт'к'ар (Vetkar) – образован от вэт'- верин [верхний]+к'ар [камень]. Хопá-амшенцы понятие *верхний* обозначают также словами вэт'и, вэт'у'¹⁶⁸. Топоним Вэт'к'ар зафиксирован и А. Генчем¹⁶⁹.

Чы[р]к'элог' (Çı[r]keloğ) / Чэ[р]к'элог' (Ç[r]keloğ) – топоним составлен из слов джур [вода]>чыр+глух [голова]>к'элог', означает *верхняя часть родника*. Хопá-амшенцы тоже так называли исток – место, где начинался родник¹⁷⁰.

¹⁶⁵ Толковый словарь современного армянского языка, т., III, с. 528.

¹⁶⁶ Словарь топонимов Армении..., т. IV, с. 882.

¹⁶⁷ Р. Ачарян, Корневой словарь армянского языка, т. III, с. 207-208.

¹⁶⁸ С. Вадданин, Диалект, фольклор и музыкальное искусство..., с. 319.

¹⁶⁹ А. Генç, указ. соч., с. 147.

¹⁷⁰ С. Вадданин, Новые фольклорные записи в иле Ардвин Турции, *Дзайн амшенакан*, 2011 (на арм. яз.), №№ 1-2.

Салээс (Salees) – составлен из компонентов *сал* [гладкий]+*ерес* [лицо, поверхность]; звук *-р-* в результате скороговорения редуцировался.

Салчур (Salçur) – топоним составлен из *сал* [гладкий]+*джур* [вода]>*чур*. В словаре А. Генча со словом *сал* приводится другой топоним – Салах'п'ур (Salahpur): *сал* [гладкий]+*аг'бюр* [родник]>*аг'п'ур*¹⁷¹.

П'агиндаг (Pagindag) – топоним составлен из *бак* [двор]>*п'аг+ин* (род. пад.)+*так* [под]>*даг*.

К'оп'т'ур (Koptur) – полагаем, что составляющими в данном топониме являются *коп*>*к'оп'* [запертый]+*дур* [дверь].

О[г']т'нап'ур (O[ğ]tnapur) – топоним образован от *ёт'н* [семь]+*аг'бюр* [родник] с типичными для амшенского диалекта чередованиями звуков.

* * *

Для сравнения добавим, что амшенцы деревни Кизирнос (ныне - Каяджык)¹⁷² уезда Араклы¹⁷³ Трапезунда, которые след-

¹⁷¹ А. Genç, указ. соч., с. 144.

¹⁷² Находится в 30-37 км от центра уезда и в 60 км от центра провинции. Примерно в 30 км от уезда Каралере (Черная река) находится мост Кизирнос; от него до центра деревни – 7 км. Сегодня в деревне 2 185 душ смешанного населения (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. II, s. 680-681).

¹⁷³ Есть мнение, что наименование *Араклы* произошло от имени героя Геракла (Ö. Öztürk, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, с. I, s. 88). По нашему мнению, однако, в основу топонима легло имя князя *Аракела* – исконно армянское имя в результате изменений превратилось в *Араклы*. Это подтверждается сообщением испанского путешественника XV в. Руи Гонсалеса де Клавихо, согласно которому по дороге в Самарканд его делегация, прежде чем дойти до

ствие насильственного обращения в ислам утеряли свою идентичность и родной язык, до сего дня в своем разговорном турецком употребляют армянские слова¹⁷⁴ и микропонимы, считая, что они – греческие¹⁷⁵. У нас нет точных сведений о том, когда именно амшенцы Кизирноса омусульманились, однако, по свидетельствам местных жителей, их предки переместились из уезда Чамлыэмшин и обосновались здесь в XVII–XVIII вв¹⁷⁶. Как было отмечено выше, именно в этот исторический период производилась насильственная массовая исламизация в Амшене¹⁷⁷, и тогда же часть населения была вынуждена покинуть родные места и переселиться в соседний уезд Сюрменé. В дальнейшем и в этой провинции не удалось избежать жестокой политики исламизации¹⁷⁸.

Трапезунда, прошла по стране *Аракела*. Аракел был хозяином этих земель, и «...несмотря на то, что они армянские христиане, люди плохие и недоброго нрава». Они не позволяли пересекать их владения без того, чтобы им выплатили налоги. Отсюда Клавихо направляется в Сюрмене, а затем – в Трапезунд (См.: **Руи Гонсалес де Клавихо**, *Дневник Путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)*, Москва, Наука, 1990, с. 160).

¹⁷⁴ Saklı Ezgiler Kizirnos, Derleme, Collection, Mecit Çelikleş, Proje Yönetmeni: Birol Topaloglu, İstanbul, Temmuz, 2010, s. 10. **Н. Aksu**, Kizirnos, Araklı'da bir Hemşin köyü, *Bir Yaşam*, Sayı 12, Eylül-Ekim, Nopa, 2010, см. также: **Л. Саакян**, *Амшенцы Кизирноса, Дзайн амшенакан* (на арм. яз.), 2011, №№ 1-2.

¹⁷⁵ Позднее Меджит Челикташ, выпустивший компактный диск с записанными им самим песнями, спросил своего друга-односельчанина, знающего греческий, о значении примерно 50-ти слов и выяснил, что слова эти не греческие, а армянские (см. **Н. Aksu**, *Kizirnos, Araklı'da bir Hemşin köyü*, s. 59; **Л. Саакян**, *Амшенцы Кизирноса*, там же.)

¹⁷⁶ **Н. Aksu**, там же.

¹⁷⁷ **Л. Саакян**, Последствия политики насильственной исламизации амшенских армян в Османской империи, *Туркологические и османоведческие исследования*, т. IV, с. 207-228 (на арм. яз.).

¹⁷⁸ **С. Айкуни**, Реликвии: потерянные и забытые армяне, *Арагат*, журнал, 1895, Вагаршпат, №7, с. 239-243; №8, с. 295-296 (на арм. яз.).

Чрезвычайно ценные и интересные сведения о Кизирносе содержатся в выпущенном в Стамбуле в 2010 г. компактном диске “*Saklı Ezgiler Kizirnos*” (Скрытые песни Кизирноса), автором которого является собиратель и исполнитель этнографических песен причерноморского региона, лаз по национальности, Бирол Топалоглу. В диск вошли также записи песен в исполнении старушек-односельчан, сделанные еще в 2006 г. молодым жителем села Кизирнос Меджитом Челикташем. В составленной им книжке, прилагаемой к диску, изложены любопытные детали о быте и традициях деревни. Кстати, мы заметили, что в описаниях встречаются названия предметов быта, имена и микротопонимы на амшенском диалекте, и, как пишет Челикташ, эти и множество других слов и сегодня используются кизирносцами в каждодневном разговорном турецком.

Согласно Р. Ачаряну, слово *гзир* имеет несколько толкований: 1. “осока, пырей для плетения корзин или рогожи”, 2. “второй после старосты в деревне”; также “вестник, посыльный”¹⁷⁹. Мы склонны думать, что в основе топонима лежит первый смысл толкования слова: вполне вероятно, что деревня некогда славилась плетением рогожи. Это подтверждается и суффиксом *-ан-оц*, который, согласно Г. Джаукяну, восходит к древнеармянскому и указывает на наличие чего-либо в данном месте¹⁸⁰. Не исключено также, что в деревне были мастера-шерстобиты (по-армянски – *гзрар*), которые на специальных приспособлениях чесали шерсть для валяния войлока или

¹⁷⁹ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. I, с. 548.

¹⁸⁰ Г. Джаукян, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, с. 236.

изготовления пряжи. Р. Ачарян дает следующее толкование слов *кизи*, *гиз*: шерсть, войлок.¹⁸¹ В амшенском диалекте *гзел* [*чесать*] имеет вариант *кзуш*¹⁸². Отсюда *гзарараноц* [*шерстобойня*] > *кизрараноц*, который в результате скороговорения и в соответствии с местным говором превратился в *кизирнос*.

Особую ценность имеют микротопонимы Кизирноса при наличии характерных для местного говора фонетических наслоений и искажений. Они являются армянскими как по структуре, так и по морфемам. Так, например:

Гарнут' (Garnut) – состоит из морфемы *каг'ин* [желудь] + *ут*, *каг'нут* > *гарнут'*.

Гумдэг' (Gumdeğ) – состоит из морфемы *гом* [хлев] > *гум+тег'* [место, местность] > *дэг'*.

Эг'рут' (Eğrut) – состоит из морфемы *эг'и* или *ег'и+ут'*. В амшенском диалекте *эг'и* называют молодую молочную пшеницу¹⁸³.

Тэх'кут' (Tehkut) – состоит из морфемы *т'ег'и* [ильм, берест] + *ут'*.

Лэндэрэв (Lenderev) – состоит из морфемы *лайн* [широкий] > *лэн+терев* [лист] > *дэрэв*.

'Ачовит' (Haçovit) – состоит из морфемы *хач* [крест] > *а'ч+овит* [долина] > *овит'*.

Горг'ут' (Gorğut) – в основе топонима лежит слово *коркот* (*крупа*); Хопá-амшенцы в своем говоре употребляют звукопроносительный вариант *горгот*¹⁸⁴. Согласно Хикмету Акчиче-

¹⁸¹ Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. III, с. 585.

¹⁸² Р. Ачарян, *Корневой словарь армянского языка*, т. I, с. 547.

¹⁸³ *Армянский словарь диалектов*, т. I, с. 368.

¹⁸⁴ С. Варданиян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 283.

ку, амшенцы словом *г'орг'ут'* называют также местность, покрытую мелким, как крупа, камнем.

Монут' (Monut) – состоит из *мони* [вид желудя]+*ут'*.

Вэжон (Vejon) – состоит из корня *виж* (*поток, сползание, брызганье*¹⁸⁵) и суффикса *-он* (топонимы с корнем *вэж>выж* были популярны и в Великой Армении – *Вжан, Вжна дашт, Вжнаджур, Вжана ванк, Вжанис, Вженис, Вжнаберд, Вжнис*¹⁸⁶).

Вэрип'ос (Veripos) – состоит из слов *вери+п'ос* [равнина].

Ус (Us)– предположительно – это слово *уси*, употребляемое в говоре Хопá амшенского диалекта для обозначения *снежной лавины* [дзна'юс]¹⁸⁷: об'яснению придает бóльшую вероятность то, что зима в горном Кизирносе снежная и суровая¹⁸⁸.

К'эрэнк'аш (Kerenkaş) – состоит из корней *к'эрэн>геран* [бревно]+*к'ашел* [пилить], т. е. место, где пилят бревна.

Микротопонимы Кизирноса по своей морфологии и фонетическим проявлениям совершенно схожи с топонимами, записанными мной в Чамлыэмшине и Арташене. Эти языковые образцы подтверждают, что предки некоторой части жителей Кизирноса вышли из провинции Амшен.

¹⁸⁵ *Новый словарь армянского языка*, т. II, с. 820.

¹⁸⁶ *Словарь топонимов Армении...*, т. IV, с. 804.

¹⁸⁷ С. Варданян, *Диалект, фольклор и музыкальное искусство...*, с. 322.

¹⁸⁸ Saklı Ezgiler Kizirnos, s. 10.

Заключение

Таким образом, несмотря на то, что исследованные в данной работе микротопонимы несут на себе характерные для местных армянских субдиалектов звукопроизносительные наслоения, а также со временем подверглись определенному фонетическому воздействию турецкого языка, в них, тем не менее, сохранились армянские корни, топонимообразующие и грамматические признаки. Они могут стать серьезным материалом для армянской топонимологии и диалектологии, а также пролить свет на ряд проблем истории Амшена.

Как выше было выявлено, для проведения лексического анализа амшенских топонимов, необходимо принять во внимание присущие им местные субдиалектные фонетические особенности, их семантическую, грамматическую, морфологическую специфику, что обычно выпадает из поля зрения турецких авторов. Настоящие топонимические исследования опровергают выдуманные этимологические толкования некоторых турецких ученых.

Микротопонимы, или народные топонимы, – органическая часть армянской исторической памяти и армянского культурного наследия. Однако, учитывая их местонахождение в турецкой среде, смену поколений и запоздалое регистрирование, многие из них могут быть забыты и окончательно утеряны. Следовательно, всестороннее исследование армянских микротопонимов должно быть включено в повестку дня отечественных исследований в историко-филологической области.

**Система транслитерации армянских букв,
использованная в настоящей работе:**

Ը – Ы

Թ – Г'

Մ – Тс

Հ – перед словом и между гласными – ' (ошечи); с
согласными – Х' (ах'бун)

Ջ – Дз

Ղ – Г'

Ճ – Тч

Յ – Й (не везде)

Ջ – Дж

Փ – П'

Ք – К'

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ
KAYNAKÇA
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, հ. 2, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1974:
Abeğyan M., *Ermeni Dili Teorisi*, с. 6, E. S. S. C. İ. A. уау., 1974 (Erm.).
Абегян М., *Теория армянского языка*, т. VI, Ереван, АН Арм. ССР, 1974 (на арм. яз.).
2. Ալիշան Ղ., Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Ս. Ղազար, 1855:
Alişan Ğ., *Büyük Ermenistan'ın Topoğrafyası*, S. Ğazar, 1855 (Erm.).
Алишан Г., *Топография Великой Армении*, О-в Св. Лазаря, 1855 (на арм. яз.).
3. Ալիշան Ղ., Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1895:
Alişan Ğ., *Ermeni Botanîği veya Ermenice Bitki Adları*, Venedik-S. Ğazar, 1895 (Erm.).
Алишан Г., *Айбусак, или имена растений Армении*, Венеция, о-в. Св. Лазаря, 1895 (на арм. яз.).
4. Աճառյան Հ., Քենություն Համշենի բարբառի, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1947:
Acağyan H., *Hamşen Lehçesi'nin Tetkiki*, E.S.S.C. Bilimler Akademisi уау., Yerevan, 1947 (Erm.).
Ачарян Р., *Исследование амшенского диалекта*, Ереван, АН Арм. ССР, 1947 (на арм. яз.).
5. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1971:
Acağyan H., *Ermenice Temel Sözlük*, Yerevan Devlet Üniversitesi уау., с. I, Yerevan, 1971 (Erm.).
Ачарян Р., *Корневой словарь армянского языка*, Ереван, ЕГУ, 1971, т. I (на арм. яз.).
6. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1973:
Acağyan H., *Ermenice Temel Sözlük*, с. II, Yerevan Devlet Üniversitesi уау., Yerevan, 1973 (Erm.).
Ачарян Р., *Корневой словарь армянского языка*, т. II Ереван, ЕГУ, 1973, (на арм. яз.).

7. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Հ. 3, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1977:
Asaryan H., *Ermenice Temel Sözlük*, c. III, Yerevan Devlet Üniversitesi yay., Yerevan, 1977 (Erm.).
Ачарян Р., *Корневой словарь армянского языка*, т. III, Ереван, ЕГУ, 1977 (на арм. яз.).
8. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Հ. 4, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1979:
Asaryan H., *Ermenice Temel Sözlük*, c. IV, Yerevan, 1979 (Erm.).
Ачарян Р., *Корневой словарь армянского языка*, т. IV, Ереван, ЕГУ, 1979 (на арм. яз.).
9. Բիրյոլ Ջ. Ու., Հեմշինցիները Հայե՞ր են, Հեմշինցիների մասին: Թուրքերենից թարգմանեց Լ. Սահակյանը, «Զայն Համշենական» ամսաթիվ, Երևան, 2006, թիվ 11-12:
Biryol C. U., "Hemşinliler Ermeni mi?, Hemşinliler hakkında" Erm. çeviri: L. Sahakyan, *Dzayn Hamşenakan* (aylık gazetesi), Yerevan, 2006, NN 11-12.
Бирёл Дж. У., Эмшинцы – армяне? Об эмшинцах. Перевод с турецкого Л. Саакян, *Дзайн амшенакан* (ежемесячник), Ереван, 2006 (на арм. яз.), №№ 11-12.
10. Բժշկեան Մ., Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Սեաւ ծով, Վենետիկ, 1819:
Bijşkyan M., *Karadeniz'deki Pontus Tarihi*, Venedik, 1819 (Erm.).
Бжшкян М., *Черноморская история Понта*, Венеция, 1819 (на арм. яз.).
11. Եղիազարյան Ա., Համամաշեն-Համշենի Հայկական տեղանունները, «Զայն Համշենական», 2008, թիվ 9-10, 11-12, 2009, թիվ 1-2:
Yeğiazaryan A., "Hamamaşen-Hamşen Ermeni Yer isimleri", *Dzayn Hamşenakan*, 2008, NN 9-10, 11-12, 2009, NN 1-2 (Erm.).
Егназарян А., Армянские топонимы Амамашен-Амшена. *Дзайн амшенакан*, Ереван, 2008, №№ 9-10, 11-12; 2009, №№ 1-2 (на арм.яз.).
12. Թորլաքյան Բ., Համշենահայերի ազգագրությունը, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, Հ. 13, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1981:
Torlakyan B., *Hamşen Ermenilerinin Etnografyası, Ermeni Etnografyası ve Folkloru, Derleme ve Araştırmalar*, c. XIII, Ermenistan Bilimler Akademisi yay., Yerevan, 1981 (Erm.).

Торлакян Б., *Этнография амшенских армян. Армянская этнография и фольклор. материалы и исследования*, т. 13, Ереван, АН Арм. ССР, 1981 (на арм. яз.).

13. Թումայանց Պ., Պոնտոսի Հայերը, աշխարհագրական և քաղաքական վիճակ Տրապիզոնի, «Լուծայ» Հանդես, Տիֆլիս, գիրք Բ (յուլիս), 1899, էջ 114-192:
Tumayants P., "Pontus Ermenileri: Trabzon'un Coğrafi ve Siyasi Durumu", *Lutay* (Dergi), Tiflis, (Temmuz), 1899, s. 114-192 (Erm.).
Тумаянц П., *Армяне Понта. географическое и политическое положение Трапезунда*, Тифлис, *Лума* (журнал), 1899, кн. II (июль), с. 114-192 (на арм.яз.).
14. Ժամանակակից Հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Հ. 3, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1974:
Açıklamalı Çağdaş Ermeni Dili Sözlüğü, с. III, E.S.S.C. İ.A. yay., Yerevan, 1974 (Erm.).
Толковый словарь современного армянского языка, т. III, Ереван, АН Арм. ССР, 1974 (на арм.яз.).
15. Ժամանակակից Հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Հ. 4, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Երևան, 1980:
Açıklamalı Çağdaş Ermeni Dili Sözlüğü, с. IV, E.S.S.C. İ.A. yay., Yerevan, 1980 (Erm.).
Толковый словарь современного армянского языка, т. IV, Ереван, АН Арм. ССР, 1980 (на арм.яз.).
16. Ինճիճեան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, Հ. Ա, Վէնէտիկ, 1806:
İnciciyan Ğ., *Dünyanın Dört Yönünün Coğrafyası*, с. I, Venedik, 1806 (Erm.).
Г. Инчичян, *География четырех материков мира*, т. I, Венеция, 1806 (на арм.яз.).
17. Խաչիկյան Լ., Էջեր Համշինահայ պատմությունից, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1969, թիվ 2, էջ 115-144:
Khaçikyan L., "Hamşin Tarihinden Sayfalar", *Banber Yerevani Hamalsarani*, 1969, N 2, s. 115-144 (Erm.).
Хачикян Л., Страницы из истории амшинских армян, *Вестник Ереванского университета* (журнал), Ереван, 1969, № 2, с. 115-144 (на арм.яз.).
18. Համշին եւ Համշինահայութիւն (գլխավորումը Կիւրթեան), Երևան, Երևան-Պէյրութ, 2007:
Hamşin ve Hamşinli Ermeniler (konferans makaleleri), Yerevan, 2007.
Амшен и амшенское армянство (материалы симпозиума), Ереван-Бейрут, 2007 (на арм.яз.).

19. Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1986:
Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü, c. I, Y.D.Ü. yay., Yerevan 1986 (Erm.).
Словарь топонимов Армении и прилегающих территорий, т. I, Ереван, Изд. ЕГУ, 1986 (на арм. яз.).
20. Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1988:
Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü, c. II, Y. D. Ü: yay., Yerevan, 1988 (Erm.).
Словарь топонимов Армении и прилегающих территорий, т. II, Ереван, Изд. ЕГУ, 1988 (на арм. яз.).
21. Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1991:
Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü, c. III, Y. D. Ü: yay., Yerevan, 1991 (Erm.).
Словарь топонимов Армении и прилегающих территорий, т. III, Ереван, Изд. ЕГУ, 1991 (на арм. яз.).
22. Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 1998:
Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü, c. IV, Y. D. Ü: yay., Yerevan, 1998 (Erm.).
Словарь топонимов Армении и прилегающих территорий, т. IV, Ереван, Изд. ЕГУ, 1998 (на арм. яз.).
23. Հայաստանի և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 2001:
Ermenistan ve Çevre Bölgelerin Yer İsimleri Sözlüğü, c. V, Y.D.Ü. yay., Yerevan, 2001 (Erm.).
Словарь топонимов Армении и прилегающих территорий, т. V, Ереван, Изд. ЕГУ, 2001 (на арм. яз.).
24. Հայկունի Ս., Նշխարներ. կորած ու մոռացուած հայեր, «Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1895, թիվ 7, էջ 239-243, թիվ 8, էջ 295-297:
 Haykuni S., "Kutsal Emanet: Kaybolan ve Unutulan Ermeniler", *Ararat (Dergi)*, Vağarşapat, 1895, No 7, s. 239-243, No 8, s. 295-297 (Erm.).

Айкуни С., Реликвии: потерянные и забытые армяне, Вагаршанат, *Арапат* (журнал), 1895 (на арм.яз.), №7, с. 239-243; №8, с. 295-297.

25. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հ. Բ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2002:
Ermeni Dili Lehçeleri Sözlüğü, с. II, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal İlimler Akademisi, Gitutyun yay., Yerevan, 2002 (Erm.).
Словарь диалектов армянского языка, т. II Ереван, НАН РА, Гитутюн, 2002 (на арм. яз.).
26. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հ. Գ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2004:
Ermeni Dili Lehçeleri Sözlüğü, с. III, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal İlimler Akademisi, Gitutyun yay., Yerevan, 2004 (Erm.).
Словарь диалектов армянского языка, т. III, Ереван, НАН РА, Гитутюн, 2004 (на арм. яз.).
27. Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Հ. Գ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2007:
Ermeni Dili Lehçeleri Sözlüğü, с. IV, Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal İlimler Akademisi, Gitutyun yay., Yerevan, 2007 (Erm.).
Словарь диалектов армянского языка, т. IV, Ереван, НАН РА, Гитутюн, 2007 (на арм. яз.).
28. Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Հայոց պատմություն, աշխարհարար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Թոսունյանի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1996:
Hovhannes Katolikos Draskhanakerttsi, *Ermeni Tarihi*, çağdaş Ermeniceye çeviri ve dipnotlar: G. Tosunyan, Y.D.Ü. yay., Yerevan, 1996 (Erm.).
Католикос Ованнес Драсханакертци, *История Армении*. Перевод на новоармянский и примечания Г. Тосуняна, Ереван, ЕГУ, 1996 (на арм.яз.).
29. Մարգարյան Ա., Մի քանի տեղանունների ծագման մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988, N 4, էջ 123-130:
Margaryan A., "Bazı Yer İsimlerinin Doğuşu Hakkında", *Tarih-Filoloji Dergisi (Patma-Banasirakan handes)*, Yerevan, 1988, E.S.S.C. U.A yay., No 4, s. 123-130 (Erm.).
Маргарян А., *О происхождении некоторых топонимов*, Ереван, АН Арм. ССР, *Историко-филологический журнал*, 1988, №4, с. 123-130 (на арм. яз.).

30. Մելքոնյան Ա., Համշեն, պատմաաշխարհագրական ակնարկ (16-20-րդ դարեր), Համշեն եւ Համշենահայություն (գիտածո-ղովի նիւթեր), Երևան, Պէյրութ, 2007, էջ 26-33:
Melkonyan A., "Hemşin; Tarih-Coğrafya Tetkik Denemesi (16-20. asırlar)", *Hemşin ve Hemşinli Ermeniler* (konferans makaleleri), Yerevan, 2007, s. 26-33 (Erm.).
Мелконян А., *Амишен. Историко-географический очерк (XIX-XX вв.); Амишен и амишенское армянство (материалы симпозиума)*. Ереван-Бейрут, 2007, с. 26-33 (на арм.яз.).
31. Մկրտչյան Ն., Հայերենից փոխառյալ բառեր թուրքերենի բարբառներում, «Ասողիկ» հրատ., Երևան, 2007:
Mikurtçyan N., *Türkçenin Şivelerinde Ermeniceden Alıntı Kelimeler*, Asoğik yay., Yerevan, 2007 (Erm.).
Мкртчян Н., *Занятствованные слова из армянского языка в диалектах турецкого*, Ереван, Асогик, 2007 (на арм.яз.).
32. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Հ. 2, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981:
Yeni Ermeni Dili Sözlüğü, с. II, Y.D.Ü. yay., Yerevan 1981 (Erm.).
Новый словарь армянского языка, Ереван, 1981, т. II (на арм. яз.).
33. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային շրջան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1987:
Sahukyan G., *Ermeni Dili Tarihi, Yazı Öncesi Dönem*, E.S.S.C. Bilimler Akademisi yay. Yerevan, 1987 (Erm.).
Джаукян Г., *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, Ереван, АН Арм. ССР, 1987 (на арм. яз.).
34. Սահակյան Լ., Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բունի մահմեդականացման քաղաքականության հետևանքները, թուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Հ. IV, Երևան, 2006, էջ 207-229:
Sahakyan L., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hemşin Ermenilerinin Zoraki İslamlaştırma Politikasının Sonuçları", *Türkoloji ve Osmanlı Araştırmaları*, с. IV, Yerevan, 2006, s. 207-228 (Erm.).
Саакян Л., *Последствия политики насильственной исламизации амишенских армян в Османской империи. Туркологические и османоведческие исследования*, т. IV, Ереван, 2006, с. 207-228 (на арм.яз.).
35. Սահակյան Լ., Բարձր Հայքի Բարերդ, Սպեր, Դերջան գավառների տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVI դա-

րի օսմանյան աշխարհագիր մատյաններում, «Լուսակն» հրատ., Երևան, 2007:

Sahakyan L., XVI. Asır Osmanlı Tahrir Defterlerinde, Yüksek Hayk Eyaleti'ndeki Baberd, Sper, Dercan Sancaklarının Yer İsimleri ve Demografisi, Lusakn yay., Yerevan 2007 (Erm.).

Саакян Л., Топонимы и демография уездов Баберд, Спер, Дерджан Бардэр Айк'а в османских географических журналах XVI века, Ереван, Лусаки, 2007 (на арм. яз.).

36. Սահակյան Լ., Հայկական երգերը՝ բունի կրոնափոխված համ-
շենցիների ինքնության հիշողություն և դրսևորում, Թյուր-
քաղիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ, Հ.
V, Երևան, 2008, էջ 243-260:

Sahakyan L., "Din Değiştirmek Zorunda Kalan Hamşenlilerde Kimliğin Hafızası ve İfadesi Olarak Ermeni Ezgileri", *Türkoloji ve Osmanlı Araştırmaları*, c. V. Yerevan, 2008, s. 243-260 (Erm.)

Саакян Л., Армянские песни как проявление и память армянской идентичности насильственно обращенных амшенцев, *Тюркологические и османологические исследования*. Ереван, 2008 т. V, с. 243-260 (на арм. яз.).

37. Սահակյան Լ., Այցելություն Համշեն, մոռացվող տեղանուն-
ներ և անձնանուններ, «Զայն համշենական» ամսաթերթ,
Երևան, 2010, թիվ 9-10:

Sahakyan L., "Hemşin'e Gezi; Unutulan Yer Adları ve Özel İsimler", *Dzayn Hamşenakan*, Yerevan, 2010, NN 9-10 (Erm.).

Саакян Л., Посещение Амшена: уходящие в забвение топонимы и личные имена, *Дзайн амшенакан*, Ереван, 2010, №№ 9-10 (на арм.яз.).

38. Սահակյան Լ., Ճանապարհորդություն Համշեն, «Լուսակն»
հանդես, Երևան, 2010, թիվ 2, էջ 12-13:

Sahakyan L., "Hemşin'e Yolculuk", *Lusakn (Dergi)*, Yerevan, 2010, N 2, s. 12-13 (Erm.).

Саакян Л., Поездка в Амшен, *Лусаки* (журнал), Ереван, 2010, № 2, с. 12-13 (на арм. яз.).

39. Սահակյան Լ., Հայկական տեղանունների թուրքացման քաղա-
քականությունը Օսմանյան կայսրությունում և հանրա-պետա-
կան թուրքիայում, «Վէմ», Երևան, 2010, թիվ 1 (29), էջ 83-97:

Sahakyan L., "Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyetinde Ermeni Yer İsimlerini Türkleştirme Politikası", *Vem Dergisi*, Yerevan, 2010, N 1 (29), s. 83-97.

Саакян Л., Отуречивание армянских топонимов в Османской империи и республиканской Турции, "Вем" журнал, Ереван, 2010, N 1 (29), с. 83-97.

40. Սահակյան Լ., Քիզիրնոսի համչենցիները, «Զայն համչենական» ամսագիր, 2011, թիվ 1-2:
 Sahakyan L., "Kizirnos Hemşinlileri", *Dzayn Hamşenakan*, 2011, NN 1-2 (Erm.).
 Саакян Л., *Амшенцы Кизирноса, Дзайн амшенакан* (на арм. яз.), 2011, №№ 1-2.
41. Սուքիասյան Ա., Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 2003:
 Sukiasyan A., *Açılımlı Ermenice Anlamdaş Kelimeler Sözlüğü*, Y. D. Ü: yau., Yerevan, 2003 (Erm.).
 Сукьясян А., *Толковый словарь синонимов армянского языка*, Ереван, ЕГУ, 2003 (на арм. яз.).
42. Վարդանյան Ս., Կարևոր սկզբնաղբյուր մահմեդականցված հայերի մասին, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 2004, թիվ 3, էջ 159-170:
 Vardanyan S., "İslamlaştırılan Ermenilere İlişkin Önemli Bir İlk Kaynak", *Patma-Banasirakan Handes* (Dergi), Yerevan, 2004, N 3, s. 159-170 (Erm.).
 Варданян С., Важный первоисточник об исламизированных армянах, *Историко-филологический журнал*, Ереван, 2004 №3, с. 159-170 (на арм.яз.).
43. Վարդանյան Ս., Մահմեդական համչենահայերը՝ Մեծ եղեռնի վիկաներ, «Զայն համչենական» ամսագիր, Երևան, 2006, թիվ 3-4:
 Vardanyan S., "Ermeni Soykırımının Görgü Tanıkları: Hemşinli Müslüman Ermeniler", *Dzayn Hamşenakan*, Yerevan, 2006, NN 3-4 (Erm.).
 Варданян С., Амшенские армяне-мусульмане – свидетели Геноцида армян, *Дзайн амшенакан*, Ереван, 2006, №№ 3-4 (на арм.яз.).
44. Վարդանյան Ս., Թուրքիայի կրոնափոխ հայության թվաքանակի վերաբերյալ, հայախոս համչենցիներ, «Հանրապետական» ամսագիր, Երևան, 2009, թիվ 10, էջ 5-8:
 Vardanyan S., "Türkiye'de Din Değiştirmiş Ermeni'lerin Nüfusu; Ermenice konuşan Hemşinliler", *Hanrapetakan* (Dergi), No. 10, Yerevan, 2009, s. 5-8 (Erm.).
 Варданян С., О количестве исламизированных армян в Турции. Армяноязычные амшенцы, Ереван, *Анрапетакан* (журнал), 2009, № 10, с. 5-8 (на арм.яз.).
45. Վարդանյան Ս., *Կրոնափոխ համչենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը (նյութեր և ուսումնասիրություններ)*, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, 2009:

Vardanyan S., *Mühtedi Hamşen Ermenilerinin Lehçesi, Folkloru ve Müziği (derleme ve araştırmalar)*, Yerevan Devlet Üniversitesi yay., Yerevan, 2009 (Erm.).
Варданян С., *Диалект, фольклор и музыкальное искусство исламизированных амшенских армян (материалы и исследования)*, Ереван, ЕГУ, 2009 (на арм.яз.).

46. Վարդանյան Ս., Բանահյուսական նոր գրառումներ Թուրքիայի Արդվիլի նահանգում, «Ձայն համշենական» ամսաթերթ, 2011, թիվ 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10:
Vardanyan S., "Türkiye'nin Ardvin İlinde Yapılan Yeni Folklor Kayıtları", *Dzayn Hamşenakan*, Yerevan, 2011, NN 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10 (Erm.)
Варданян С., Новые фольклорные записи в иле Ардвин в Турции, *Дзайн амшенакан*, Ереван, 2011, №№ 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10 (на арм.яз.).
47. Տաշեան Յ., *Տայք, դրացիք և Խոտորջուր, պատմական-տեղագրական ուսումնասիրութիւն*, Հ. Բ, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1980:
Taşyan H., *Tayk, Komşuları ve Khotorcur, Tarih-Topografya incelemesi*, c. II, Mkhitaryan yay., Viyana, 1980, (Erm.).
Ташян А., *Тайк, соседи и Хоторджур*. т. II, Вена, Изд. Мхитарян, 1980 (на арм.яз.).
48. Տեր-Սիմոնյան Ս., *Աշտարակի ժողովրդական տեղանունների բառարան*, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2008:
Ter-Simonyan S., *Aştarak Mikro Yer Adları Sözlüğü*, Tigran Mets yay., Yerevan, 2008 (Erm.).
Тер-Симонян С., *Словарь народных топонимов Аштарак*, Ереван, Изд. Тигран Мец, 2008 (на арм. яз.).
49. Ունալ Քեմալ Նարի, Սենոզ (էքսանոց), մեկ այլ Համշեն, Թարգմանեց և ծանոթագրեց Լ. Սահակյանը, «Ձայն համշենական» ամսաթերթ, 2010, թիվ 7-8:
Ünal, Kemal Nabi, "Başka Bir Hemşin; Senoz (Eksanos)", Erm. çeviri ve dipnotlar: L. Sahakyan, *Dzayn Hamşenakan*, 2010, NN 7-8.
Унал Кемал Наби, Сеноз (Эксаноз), иной Амшен. Перевод и примечания Л. Саакян, *Дзайн амшенакан*, Ереван, 2010 (на арм.яз.), №№ 7-8.
50. Օրբելեան Ստ., Պատմութիւն նահանգի Սիսական, Թիֆլիս, 1910:
Orbelyan St., *Sünik Tarihi, Tiflis*, 1910 (Erm.).
Орбелян С., *История области Сисакан*, Тифлис, 1910 (на арм.яз.).

51. **Օրբելյան Ստ.**, *Սյունիքի պատմություն, Թարգմ., ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1986:*
 Orbelyan St., *Sünik Tarihi*, çeviri, önsöz ve dipnotlar: A. Abrahamyan, Sovetakan groğ yay., Yerevan, 1986 (Erm.).
 Орбелян С., *История Сюника*. Перевод, вступление и примечания А. Абраамяна, Ереван, Изд. Советакан грох, 1986 (на арм.яз.).

* * *

52. **Aksu H.**, “Hemşinlilerin Hastalıkları Tedavi Yöntemleri”, *Bir Yaşam*, Karadeniz’in Yerel Tarih, Folklor, Biyografi ve Coğrafya Dergisi, Sayı 12 Eylül-Ekim, Hopa, 2010.
53. **Aksu H.**, “Kizirmos, Araklı’da bir Hemşin köyü”, *Bir Yaşam*, Sayı 12, Eylül-Ekim, Hopa, 2010.
54. **Arıcı S.**, *Dambur Tarihi, Hemşin-Purim Etimolojik Sözlüğü*, 1 Basım, Kızkulesi Yayıncılık, İstanbul, 2008.
55. *Artvin*, Artvin Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2007.
56. **Biryol, Can Uğur**, “Hemşinliler Ermeni mi?”, *Radikal*, İstanbul, 2005, Haziran, 12.
57. **Biryol, Can Uğur**, *Hemşinliler Göç ve Pastacılık, Gurbet Pastası*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2007.
58. **Biryol, Can Uğur**, *Kaçkarlar’da Bulut Olsam*, Ankara, 2011.
59. **Bucaklışi, İsmail Avcı**, *Svacoxo, Laz Yer Adları Sözlüğü*, Kolkhis-Laz Kültür Derneği Yayınları, İstanbul, 2009.
60. **Emiroğlu K.**, *Trabzon-Maçka Etimoloji sözlük*, Ankara, 1989.
61. **Genç A.**, *Çalışkan Kadınlar Ülkesi Hemşin*, 2 basım, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2010.
62. **Haçikyan L.**, *Hemşin Gezimi, Hemşin Ermenileri Tarihinden Sayfalar*, Ermeniceden çeviren ve yayıma hazırlayan Bağdik Avedisyan, Belge Yayınları, İstanbul, Birinci Baskı 1996, İkinci Baskı 1997.
63. *Hemşin ve Hemşinli Ermeniler* (konferans makaleleri), Yerevan, 2007.

64. **Hoşoğlu K.**, *Köylerin Eski İsimleri*, Eski İsimler Hakkında bilgiler, Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.
65. **Karaca İ.**, *Hemşin, Tarih, Dil, Gelenek ve Görenekler*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2006.
66. **Kırzioğlu M. F.**, *Selim Çağında Hopa ile Arhavi Köyleri*, TFA içinde, yıl 17, c. X, no. 201 İstanbul, (Nisan 1966).
67. **Nişanyan S.**, *Adını Unutan Ülke, Türkiye'de Adı Değiştirilen Yerler Sözlüğü*, Everest Yayınları, İstanbul, 2010.
68. **Öztürk Ö.**, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, c. I, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2005.
69. **Öztürk Ö.**, *Karadeniz, Ansiklopedik Sözlük*, c. II, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2005.
70. **Sakaoğlu M. A.**, *Dünden Bugüne Hemşin. Karadeniz'den Bir Tarih*, Yeni Yurt Yayınları, Ankara, 1990.
71. *Saklı Ezgiler Kizirnos*, Derleme, Collection, Mecit Çeliktaş, Proje Yönetmeni: Birol Topaloğlu, İstanbul, Temmuz, 2010.
72. **Safı M.**, *Rizede Tahrir Öşür Envanteri*, Has Matbaacılık, 2007.
73. **Taşpınar A.**, *Rize Tarihi*, Rize, 2004.
74. **Yaman O.**, *Etniklik ve Hemşin Üzerine*, *Halkbilimi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türk Halk Bilimi Topuluğu, 1998, N 7.
75. **Yüksel A.**, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, Bayrak Matbaası, İstanbul, 2005.

* * *

76. **Bläsing U.**, *Armenisches Lehngut im Türkentürkischen am Beispiel von Hemşin*, Amsterdam-Atlanta, GA, 1992.
77. **Bläsing U.**, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*, Amsterdam-Atlanta, GA, 1995.

78. **Bläsing U.**, Arm. p'ılunc' vs. Laz. bilonc-, Grd. blenc-. Ein Beitrag Zu Den Bezeichnungen Von Farnen (Pteropsida Im Kaukasus Und Anatolien), "Studia Etymologica Cracoviensia", vol. 6, Krakow, 2001, p. 15-78.
79. **Bläsing U.**, Armenian in the vocabulary and culture of the Turkish Hemshinli (*The Hemshin. History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Edited by **H. H. Simonian**, London and New York, 2007, p. 279-302).
80. **Dumézil G.**, Notes sur le parler d'un Arménien musulman d'Ardala. (Vilayet de Rize), *Revue des Etudes Arméniennes*, tome 2, Paris, 1965, p. 136-142.
81. **Dumézil G.**, Trois récites dans le parler des Arméniens musulmans de Hemşin. *Revue des Etudes Arméniennes*, tome 4, Paris, 1967, p. 19-39.
82. **Dumézil G.**, Un Roman Policier en Arménien d'Ardala. *Revue des Etudes Arméniennes*, tome XX, Paris, 1986-87, p. 7-27.
83. **Sahakyan L.**, The Armenian Language as a Remembrance and Manifestation of the Islamized Hamshenians Ethnic Identity, *Armenian Folia Anglistika, International Journal of English Studies*, Yerevan, 2 (4)/2007, p. 162-170.
84. **Sahakyan L.**, *Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey* (անգլերեն, հայերեն, ասուերեն), Montreal, Arod Books, 2010.
85. **Vaux B.**, Homshetsma. The language of the Armenians of Hamshen, *The Hemshin*, Edited by **Hovann H. Simonian**, London and New York, 2007, p. 257-278.

86. **Адамович Е. М.**, *О принципах составления региональных словарей белорусских микротопонимов // Перспективы развития славянской ономастики*, Москва, Наука, 1980.

87. Егизарян А., Армянские топонимы hАмамашена-hАмшена, "Амшен-Поигос", Выпуск второй, Краснодар, 2009, с. 94-100.
88. Карпенко Ю. А., *Свойства и источники микротопонимии//Микротопонимия*, Москва, 1967.
89. Картавенко В. С., Проблемы и перспективы развития топонимической терминологии, Русский язык, Смоленск, Известия Смоленского государственного университета, 2008, №3.
90. Клавихо Руи Гонсалес, *Дневник Путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406)*, Москва, Наука, 1990.
91. Мурзаев Э. М., *Очерки топонимики*, Москва, Мысль, 1974.
92. Никонов В., *Введение в топонимику*, Москва, Наука, 1965.
93. Подольская Н. В., *Словарь русской опомастической терминологии*, Москва, Наука, 1978.
94. Суперанская А. В., *Что такое топонимика?*, Москва, Наука, 1985.
95. Тулумджян А., Хопа-хемшилы и баш-хемшилы: материалы экспедиции, «Չալի համչինիկան», 2006, [թիվ 1-2:
96. Тулумджян А., Земля и корни, "Анив", журнал, Минск, 2005, N 3, с. 4-11.
97. Яценко А. И., *Лингвистический анализ микротопонимов определенного региона. Курс лекций для студентов филологических факультетов педагогических институтов*, Вологда, Гос. пед. ин-т, 1977.

* * *

98. Biryol, Can Uğur, Etnik Bir Kimlik Olarak Hemşinliler, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>.
99. Özkan M., Hemşinli Kişiliği Üzerine, Hemşin Toplumunun Travması, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	7
Միկրոտեղանունների լեզվական և պատմաճակութային արժեքը	15
Միկրոտեղանունների իմաստակառուցվածքային բննություն	27
Վերջաբան	58
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	162

İÇİNDEKİLER

HAMŞEN MİKRO YER İSİMLERİ	59
Önsöz	60
Mikro yer isimlerinin tarihi, kültürel ve bilimsel önemi	67
Mikro yer isimlerinin anlamsal ve yapısal tetkiki	78
Sonsöz	107
Transliterasyon	108
KAYNAKÇA	162

СОДЕРЖАНИЕ

МИКРОТОПОНИМЫ АМШЕНА	109
Предисловие	110
Языковая, историко-культурная ценность микротопонимов	118
Структурно-семантический анализ микротопонимов	129
Заключение	160
Система транслитерации армянских букв, использованная в настоящей работе	161
СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ	162

ԼՈՒՍԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ
LUSINE SAHAKYAN ЛУСИНЕ СААКЯН

ՀԱՄՇԵՆԻ
ՄԱՆՐԱՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

HAMŞEN
MİKRO YER İSİMLERİ

МИКРОТОПОНИМЫ АМШЕНА

Խմբագիր՝

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի
գիտաշխատող

Սերգեյ Վարդանյան

Գևորգ Շատոյանի

Մակետավորումը՝

Շապիրիկի ձևավորումը՝ Ռուբեն Թառումյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.01.2012: Չափսը՝ 60 x 84 1/32:
Թուղթը՝ կավճապատ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: 11 տպ. մանուլ:
Տպաքանակը՝ 1000 օրինակ:

Տպագրվել է «Գևորգ - Հրայր» ՍՊԸ

հրատարակչությունում

Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:

Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47:

Էլ. փոստը lusakn@rambler.ru

